

Ottlik Géza

Próza

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ

PRÓZA

[Czakó halála az Új Nemzedékben]

Félbeszakadt beszélgetés

[Egyetem, BH]

Egy tárca: Elhagyott hősnő

Két regényíró

Ramuz: Üldözött vad

Kolozsvári Grandpierre Emil

A régi Városi Színház lejtős folyosója

ÚJSÁGCIKKEK A HÁBORÚ ALATT (1942-43)

Történelem

Iglbauer

Mi a villamos?

A szájszabó

Szellemidézés

A nyomdában (1943. márc. 15.)

Tabáni reggeli

Méreg

HÁBORÚ UTÁN (1945-46)

[Ostrom, Pasarét]

Ceruzajegyzetek

1849. május 20.

A tényállás

Naplóoldalak (S mit tegyen Cordélia?)

Ceruzajegyzetek

Magányos hegedűszó

„Patt”

HUSZONÖT ÉV MAGYAR IRODALMÁRÓL (1945-47)

Bevezetés: Tengernagyok a propelleren

Néhány arc

HUNYADY SÁNDOR

„Atmoszféra” DSIDA, JÉKELY

„Atmoszféra” MÁRAI, CS. SZABÓ

Költők, esszéisták, műfordítás, dráma

Eposz vagy kalandregény (Hemingwayről)

SZÍNHÁZ

Három angol regényíró a színpadon

SOMERSET MAUGHAM: ESŐ

PRIESTLEY: VESZÉLYES FORDULÓ

ALDOUS HUXLEY: MOST VAGY SOHA

„A Manderley-ház asszonya”

Két francia bemutató

ANOUILH: POGGYÁSZ NÉLKÜL

BOURDET: RAB LÉLEK

Candida

[A fordításról]

MÁSODIK RÉSZ

REGÉNY ÉS VALÓSÁG (1960-79)

(London:) A fordító utazása

(Bécs:) A regényről

(Budapest:) Beszélgetés Lengyel Péterrel

Fák és festők

Körkérdés Jézusról

A Nyugatról

Reklámszövegeim

AJÁNLÁS HELYETT

KELÉBY ÉS A CENTRÁL

Birkás Endréről („Piteux monument”?)

Maugham

Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal

Kosztolányi

EPILÓGUS

Augusztus Rómában (1947-ben)

Első rész

Próza

Próza az, amit kinyomtatnak. Gondoltam akkoriban, elsőéves matematika-fizika szakos egyetemi hallgató koromban, amikor körülbelül eldőlt, hogy mégsem költő leszek, hanem prózaíró. Attól még nem próza valami, hogy se nem vers, se nem színdarab: legfeljebb kézirat a neve. Láttam nyomdát, nyomdászokat dolgozni a házunk alagsorában már nyolcévesen. Most, tíz évvel később, láttam a Pesti Hírlap szedőtermét, rotációs gépeit. Forró ólmot, kéziszedőket újra, tördelőket, igazi sajtót. Kefelevonatot még csakugyan kefével ütögetve. Mindig újságíró szerettem volna lenni. Akinek a prózáját naponta kinyomtatják.

A Pesti Hírlap főszerkesztője, aki apró gyerekkorom óta ismert, kegyesen eltanácsolt. „Ez nem neked való. S mi amúgy sem alkalmazunk fizetés nélküli voluntőröket.” Megharagudtam rá, de nem adtam fel, még évekig próbálkoztam más-más lapoknál. Így történt, hogy egy ködös téli reggelen az Új Nemzedék egyik szűk kis szerkesztőségi szobájában értesültem Czákó haláláról. A sors olyan váratlanul, olyan otromba színpadiassággal tálalta elém a hírt, hogy mindig azt éreztem, valamiféle szándéka volt vele. Ámbár még ma sem tudom, hogy micsoda. Regénybe az ilyen valószínűtlen véletlenek nem illenek.

Háromnegyed tízre járhatott, de a kis szobában égtek a lámpák, az erős fényű, zöld ellenzós asztali lámpák a három összetolt irodai íróasztalon, mert olyan sötét volt odakint. A szoba ablaka Budapest banknegyedének egy kis mellékutcájára nézett. A fűtőtest árasztotta magából a zsibbasztó hőség hullámain; a gépíró nő közönyösen falatozott zsírfoltos papírjaiból. Hat napja jártam be ide, és a délelőttöket álomkóros tanácsalanságban könyököltem végig a külpolitikai rovatvezető íróasztalának a végében, oldalvást tekeredve a székemen, mert a lábamat nem tudtam hová tenni. Senki sem törődött velem. A három jóindulatú felnőtt férfi hol ceruzát hegyezett komoly figyelemmel, hol szórakozott magántelefonálást folytatott, hol a távirati irodák negyedóránként érkező sokszorosított lapjait vagdosta szeletekre és ragasztotta fel üres papírra, amit kutyanyelvnek hívtak. Ha rájuk figyeltem, a ritka diktálásaikra a szélesebb gépíró nőnek például, ijesztően ostobának éreztem magam. Sehogyan sem tudtam felfogni, hogy voltaképpen miben állhat a munkájuk nehézsége, s hogy miként bizonyíthatnám be egyszer, ha alkalmam nyílik, rátermettségemet erre a pályára. Ha rájuk figyeltem, el-elfogott egy kis bamba elkeseredettség; azonban alig-alig figyeltem rájuk. Nagyon álmos voltam, a nyeldeklobben éreztem még az álom ízét, és bizakodóan bóbiskoltam át ezeket a délelőttöket. Fél egyre megjelenik a lap, s akkor hazamegyek, levetkőzöm, megreggelizem, megborotválkozom; az egyetemen nem volt semmi dolgom, még tartott a hosszú karácsonyi szünet.

Ilyenkor, tíz óra felé, a kis folyosón mindig megkezdődött az idegbajos ajtócsapkodás, kiabálás, „Bécsi telefon!”, és a mi szobánkba is be-benézett valaki, hogy szabad-e a gépíró nő vagy a telefon. A vékonydongájú csinos szőke fiatalembert már ismertem, aki most odaült elém az asztalra, Vagyis inkább odafeküdt, mert a telefonkészüléket senki sem adta neki közelébb, és át kellett nyúlnia érte egész testével.

- Igen, megvan - mondta -, a Rókusba.

Fél kezével gyorsírásképet firkált átlósan egy papírra. Tósztt Tibornak hívták; tulajdonképpen ő volt itt az egyetlen újságíró, aki szóba állt velem néha. „Megengeditek, urak?” - kérdezte, amikor berontott, berobbant hozzánk, s a három idősebb kartársa közül rendszerint kettő fel-nézett rá, fájdalmas undor ült ki az arcukra, de felelni egyik sem felelt neki semmit. Tósztt egyébként nem is várt választ, gépbe mondott tíz-húsz sort, kirántotta a gépből a papírokat, megplajbászta, „petit, fett, ritka, alcím, beljebb”, aztán a nyitott cigarettatárcámból kínálás

nélkül kivett egy Memfiszt, és mesélni kezdte, hogy februárban leugrik Fífvél Monte-Carlóba, akit utóbb rávett Mallarméra, hallanom kellene, hogyan szavalja, mert az démoni. Ilyenkor udvariasan motyogtam valamit, mert már sokszor hallottam, hogy a kiváló francia költő a kedvence, amit el is hittem, s hogy a híres magyar színész a kedvese, amit ugyan nem hittem el, de azért irigyeltem őt. Ha nem is éppen a „Fífi”, de valami szép szeretője biztosan van neki, gondoltam.

- Igen - mondta most a telefonba. - Nem nyerte vissza az eszméletét. Csak ennyi. Kösz.

Visszaakasztotta a kagylót, belenézett a jegyzeteibe, és diktálni kezdett: „Cím. Szíven lőtte magát a Gellért-szobor fölött... Nem. Mit írtunk?”

- „Szíven lőtte magát a Gel-” - hadarta a gépíró, de Tósz közbeavatott:

- Mellett. Nál. Mögött. Ez az. Tehát: cím, szíven lőtte magát a Gellért-szobor mellett... Nem. Mit is mondtam?

- Mögött - mondta a gépíró szenvtelenül.

Ez a Tósz rendőri riporter volt. Valaha gyerekkoromban úgy képzeltem el a riporter munkáját, hogy kurta fapípával a szájában, buggyos térdnadrágban ugrik fel az induló repülőgépekre, vagy áruhában nyomoz külvárosi lebujokban, és lefűleli a gyilkost a rendőrség orra előtt. Riporter akartam lenni magam is. De aztán, ahogy fokról fokra kiderült, hogy az újságírás egyéb ágai sem nekem termettek, az is kiderült, hogy a riporter hivatása nagyjából abban áll, hogy ott üljön a főkaptányság sajtóirodájában, és a rendőrségtől kapott híreket betelefonálja a lapnak, vagy bent a szerkesztőségben, a telefon másik végén hallgassa meg és írja le ezeket a híreket, ahogy Tósz most is tette. Ez már nem vonzott annyira.

Amit én fontosnak vagy érdekesnek tartottam, az sosem volt „hír”: ha a kedves, korán kopaszodó hírszerkesztőnek odatoltam, amit találni véltem: „Nézd, kérek szépen, itt van valami a BudTud-ban” - beleolvasott, aztán megvetően lökte mélyen hátra a fiókjába: „Örökbecsű.” Mehetett legfeljebb állószedésbe, tartalékanyag, vagy fordítva, ha „úszunk”, ki lehetett dobni.

- Nem! - döntött újra Tósz, hosszabb levegőbebamulás után. - Ikszelje csak ki. Cím, szíven lőtte magát a Gellérthegyen Czakó tábornok, cézével, volt hadtestparancsnok fia. Bekezdés. A csütörtökre virradó éjszaka. Az Erzsébet-híd budai hídfőjénél. Szolgálatot teljesítő rendőrőrszem. Revolverlövésre lett figyelmes - - -

Már én is figyelmes lettem hirtelen, a cézére.

- Megállapították, hogy Czakó Pál a Ludovika Akadémia harmadéves növendéke. A mentők bevitték a Rókus-kórházba, ahol - ahol - ahol - ahol - - - -

Ahol már mindenki aludt, gondoltam gépiesen. Ahol javában folytak a műtétek. Ahol Czakó még sohasem járt. Ahol Tósz mondata elakadt megint, mert ehhez az „ahol”-hoz sehogyan sem illett a jegyzetanyaga: „mentők, Rókus, reggeli órák, nem nyerte vissza”. Végül valahogy mégis befejezte: „eszméletét, vessző, belehalt sérülésébe”. Kihúzta a papírt a gépből, és elégedetlenül morgott:

- Kevés. Ezt vagy kéthasábosan hozzuk, vagy sehogy.

Felálltam, akaratlanul. „Meghalt?” - kérdeztem. Az újságíró csodálkozva fordult felém.

- Még kellene három-négy sor - mondta.

- Jó barátom - motyogtam zavartan. - Meghalt?

Tósztt köhécselt kettőt, „szomorú dolog”, ilyesfélét, de felcsillant a szeme:

- Akkor tudsz róla mondani valamit. Miért lett öngyilkos? Szerelem? Pénz? Betegség, zavaros ügyek? - Aztán, hogy nem feleltem, bátorítani próbált: - Csak egy-két mondat kellene még. Valami oka csak volt rá?

- Mindig szeretett játszani a pisztolyokkal - mondtam.

Erre az idősebb hírszerkesztő is felnézett, előbb rám, aztán összenéztek Tószttal. Éreztem, hogy megrezdült bennük egy halvány sajnálkozás: „Ebből se lesz soha újságíró.”

Pedig Czakó csakugyan mindig szeretett játszani lőfegyverekkel, egyszer rálőtt az apjára, gyerekkorában. Volt neki egy tollszára, belerejtett pirinyó davosi látképpel. Ezt már azért nem mondtam nekik. Inkább mentegetődztem: „Nézd, nem volt se beteg, se boldogtalan szerelmes, se nem sikkasztott, zavaros ügye sem volt.”

- Hát hozzáfűzöm - mondta Tósztt -: „A körülmények arra vallanak, hogy valószínűleg pillanatnyi elmezavarában követte el tettét”, jó? Jó?

- Jó - feleltem. - Vagy még jobb: pillanatnyi kijózanodásában! - Meguntam őt. Meguntam a saját bamba szerepemet itt. De amit mérgemben odavágtam, a keserű nyegleség, majdnem telibe találta az igazságot.

Talán attól céloztam ilyen jól vaktában, hogy oda se figyeltem, mit beszélek. Megdermesztett ez a halálhír. Tegnap este Bossányiéknál voltam, amikor Czakó telefonált, Ágnes vette fel a kagylót, aztán mondta, hogy Pali feljön nemsokára; de nem jött; észre se vettük, hogy mégsem jött; bridzseztünk. Ami most eszembe jutott róla, egyszerre több dolog, de nem szép sorjában, hanem egymásra fényképezve, azt bajosan használhatná Tósztt Tibor az újságcikkjében. Bihar megyei gyerekkoráról, számunkra ismeretlen rokonairól sokat mesélt, mindnyájunkat untatott vele, mert tücsköt-bogarat összehordott, s ráadásul folyton ismétlésekbe bocsátkozott. Legutóbb megszerezte, amire évek óta vágyott és szintén sok szót fecsérelt, a híres Kleptyák-féle csizmáját. Megvan-e még a davosi látképes tollszára? Ha egy kicsit berúgott, Ady váradi versét szavalgatta, amit Medve Gábortól hallott először, mert egyébként alig olvasott verset: „Poros a hosszú hársfásor, - Holdfényes a püspöki udvar, - Simulnak a városi párok, - Vasúthoz futnak a kocsik.”

Nem merném állítani, hogy mindez lényegesen vagy szervesen vagy akárhogyan hozzátartozik a történetéhez. De azt sem merném állítani, hogy nem tartozik hozzá. Nem tudom, hogy mi a lényege egy ember életének: a tettei, viselt dolgai, vagy olyasféle megfoghatatlan apróságok, mint egy ködös téli reggelének a hangulata. Nyilván elválaszthatatlanul hozzátartozik életünkhöz minden fűszál, ami az utunkba akad: minden gondolatunk, vágyunk, törekvésünk; emlékeink, indulataink; egészségünk, pénzünk, munkánk, hitünk; a szívünkben bujkáló titkos várakozások és a pillanat látható, érzékelhető jelenségei; s nyilván még sok minden. Ha regényt kell írnom Czakó Paliról, gondoltam - mert újságcikket, lám, nem tudok -, nem nehéz összeszednem, hogy mit vegyek bele; de nem tudom, hogy mit hagyjak ki belőle.

Holnap mégis benézek az egyetemre, gondoltam. A kollégáim, meg a lányok, bejárnak most is. Színdarabot már próbáltam írni tavaly, gondoltam. Fel kell hívnom Bossányiékat. Ezt halogatom már egy félórája, gondoltam. Hová lett ez a Tósztt? Valamit akartam kérdezni tőle. Hová lett? Eltűnt, nyoma veszett. Talán érte ordibálták kint, hogy „Bécsi telefon!” A pesti lapoknak volt egy közvetlen vonaluk. „Ki van a bécsi telefonon?” A Reuter, a Havas. A Bécsi Telefon! Hát azon én sosem leszek.

Elszállt a délelőtt, elszállt a Bazilika déli harangszava. A kopasz hírszerkesztő bezárta a fiókjait és vette a kabátját; átültem az asztalához. A lámpákat mégis eloltották. Most finom téli homály

töltötte be a szobácskát. A gépíró a körmét tisztogatta és ráérősen mesélte nekem a magánügyeit; aztán egy szerkesztőségi szolga bedobott az asztalokra három terpentinszagú friss lappéldányt. „Pénteken nyitják meg a képviselőház ülészakát.” „A kalapácsos gyilkos büntetését 3 évre szállította le a Kúria.” „Kubelik Jan autóbalesete Prágában.” Nem voltak események. Kikerestem a kéthasábos cikket: „Szíven lőtte magát a Gellérthegyen...”, s megnéztem, hogy a szöveg vége felé mi áll. Ez állt: „...belehalt sérülésébe.” Csak most hittem el, hogy Czakó tényleg meghalt.

A betűk még ragadtak. Hüvelykujjammal elmázoltam a fejléctet és a vastag „Péntek” szót a címlapon. De nem volt péntek. Akkoriban a délutáni lapok valami különös versengéstől hajtva egy nappal előre keltezték magukat. Csütörtök volt, ezerkilencszázharminchárom, január tizenkilencedike. Itt félbeszakadtak a gondolataim egyelőre.

Félbeszakadt beszélgetés

Réz Pállal

Ez az interjúnak szánt beszélgetés elakadt, nem lett belőle semmi annak idején. Az én hibámból. Túl sokat beszéltem túl kevés dologról, s ráadásul fontos magánügyeimről, amelyek túlságosan személyesek ahhoz, hogy a rádión keresztül a hallgatókat érdekelhessék. A könyv olvasójával sokkal személyesebb, valódibb kapcsolatban van az író. Ez nem „tömegkommunikációs eszköz”. Aki unja, az leteszi vagy átlapozza. Aki kíváncsi rá, végigolvassa - és talán a sok személyes fontoskodást sem bánja benne.

- *Miért kezdteél olyan későn írni?*

- Tényleg későn: talán hétéves koromban, mert azelőtt csak a nyomtatott nagybetűket ismertem. Humoros egyfelvonásosokat írtam, ismerősöknél elő is adtuk őket, magam is játszottam bennük. Minden jól ment, amíg az egyik darabom meg nem bukott. „A paradicsomleves” volt a címe.

- *Kifütyülték?*

- Nem. Nem egészen. Nézd csak, bennünket, szereplőket lebilincsel, mámorosak voltunk a színjátszás művészi élményétől. Tudtuk, hogy káprázatos siker lesz, a nézők tomboló tapsorkánnal állnak majd fel a végén. Én mégis, a második vagy harmadik jelenetnél, hirtelen megéreztem, hogy nincs kontaktusom a közönséggel. A házigazdáék és a vendégek alig várják, hogy bridzsezni mehessenek. Emlékszem világosan az előadás minden részletére. Egy zugligeti kertben szabadtéri színpadot csináltunk, s előzőleg talán túl sok éretlen őszibarackot ettem, ami nyomta a hasamat. Soha senki sem mondta, hogy megbuktam, de a keserű kiábrándulást, amit éreztem, nehéz elfelejteni. Nyilván akkor eszméltem rá, hogy nincs igazán kedvem terrorral terjeszteni a kultúrát. Várjunk csak, ezt kiigazítom. Ezek a kínálkozó oldalvágások kisiklatják az embert. Nem ezt akartam mondani. A jó ügy, a szent ügy meggyőződésétől áthatva, gátlás nélkül, kíméletlen erőszakkal, leültették a felnőtteket a széksorokba, figyelniük kellett, némán a helyükön maradni és a végén buzgón tapsolni. Az ember erőszakos állatnak születik. Minden ember. Én nem kevésbé. Ugyanakkor (látnom kellett) a társadalom puhán, gyáván enged az erőszaknak. Mármost a darabjaim, ha a szövegük és cselekményük talán sületlen számárságnak látszott is, annál tisztábban fejezték ki a drámai költészet velejét a maga anyagtalán, salaktalán, elvont párlatában: a lelkesedésemet, ami valódi volt. A közönségtől azt kívántam volna, hogy élje át ezt is, ezt a lelki egzaltációt, ne csupán a fizikai kényszernek engedjen. Az első előadásokon még bizonyos fokig követték ezt a lelkesedésünket is - mert a szellemi erőszaknak is gyáván enged a világ -, de minthogy ez már a harmadik vagy negyedik darabom volt, amit végig kellett ülniük, úgy érezhették, hogy ismétlem magam, kezd kimerülni a vénám, most már elég volt a költészet salaktalán elvont lényegéből, lassanak valami mást. Nekem azonban más mondanivalóm nem volt. Úgy képzeltem, hogy ebből soha nem elég. S hogy bizonyára nem értették meg, vagy rosszul fejeztem ki, ha megunták. Így hát elhallgattam. És bár kiderült, hogy milyen könnyen, eredményesen lehet testi és lelki erőszakkal fellépni, nyilván kételyeim támadtak, hogy ez-e a helyes írói módszer. Egészséges emberben azonnal gyökeret ver a felelősségtudat, amikor ráeszmél, hogy a többiek engednek neki. Mindenesetre ilyesmivel kezdődik talán az író. A hallgatással.

- Szóval azzal kezdődött írói pályád, hogy abbahagytad az írást?

- Egy komoly lépés volt az írás felé. Vagy hagyjuk a paradoxonokat? Húzzuk ki? Nem, nem, ne húzzuk ki. Ez most nem üres szellemeskedés. Látod, eszembe jutott, és ötven év múlva is élesen emlékszem erre a semmiségre. Nem a színdarabírással kezdődött az írói pályám. Az bárkivel megtörténhetett - azzal még csak a társadalomban tevékenykedő, szereplő, erőszakoskodó alkatom kezdődött -, s attól még lehetett volna belőlem bármi egyéb, nem-író, például hadvezér, bandita, politikus, filmrendező, generalisszimusz, nemzetvezető, főszerkesztő, hentes vagy hóhér. De én író akartam lenni - ezért hagytam abba az emberiség pusztá terrorizálását a színdarabokkal.

- Írói pályád folyamatos volt?

- Lyukacsos, mint a valódi ementáli sajt. Rögtön az elején hosszú szünet következett, és csak tizenkét éves koromban folytattam, konkrétabb témával, egy szürrealista drámai költeménnyel. „Az ember komédiája” volt a címe, természetesen *Az ember tragédiájá*-nak ellendarabja. Anyám megmutatta egy vagy két író ismerésének. Azt mondták rá, hogy nagyon destruktív. Ezen meghökkentem. Bántott a bíráló. Joggal, mert hatásában, társadalmi funkciójában ez a művem volt a legkonstruktívabb. Megnevettettem vele a katonaiskolában magamat és a többieket - talán csakugyan lazítva, rombolva a ránk kényszerített gyilkos autoritást, önkényes tekintélyt. Persze, Karinthy *Így írtok ti*-jét majmoltam, azaz csak egy kicsike részét, egyetlen aspektusát - ami nekünk ott éppen a legjobban kellett. Az irodalomnak azonban nem ez a feladata, és ennyire közvetlenül gyakorlati célokra nem is mindig használható.

- Ne becsüld le azért a pesti - ...

- Nem becsülöm le a híres pesti vicceket. Történelmi funkciójukat nem lehet kétségbe vonni. De hát ez népköltészet. Az én verses drámaparódiám is az volt. Jó darabig üztem is a népköltészetet. Humoros hetilapot szerkesztettem, utópisztikus Szolgálati Szabályzatot. Sőt, blüettek írtam: ma ezt, mondjuk, minimusicalnek nevezhetnénk. Ez mind aktuális, efemer, „engagé” irodalom volt. S persze földalatti, cenzúra nélküli. Aztán, tizenöt éves koromban, beleestem Ady Endrébe, elejtettem a közügyeket, és magánköltő lettem. Verseket írtam, többnyire arról, hogy miért nem tudok verset írni, s eldugtam őket. Már amúgy is többekévébbé kommunistának tartottak a katonaiskola tanárai, minthogy találtak egyszer a fiókomban több keresztretjvényt, Wilde Oszkár verseit és egy sajátomat, amely olyasmiről szólt, hogy mélyen megvetem az alantas tömeget. Egy olyan *eredeti* versemet, tudod, olyasfélét, hogy én sem leszek a „szürkeké hegedőse, repülj hajóm, rajtad a Holnap hőse”. A katonáknak a maguk módján sok igazságuk volt: ezek mind olyan judeo-plutokratá-kozmpolita-szifilisz-es-nyamvadt dekadens dolgok - s külön bosszantotta őket, hogy a sok lelki rothadsággal nehezen fért össze, hogy az intézet egyik legjobb atlétája voltam. Magasugróbajnok az alreál végén, futó-, súlydobó- és 16 éves koromban már 100 méteres bajnok. Nyáron civil egyesületben versenyeztem.

- Szeretted a sportot?

- Versenyezni szerettem. A centiméterrel, stopperórával lemérhető, a salakon elért tiszta, igaz, megfellebbezhetetlen eredményeket szerettem, az atlétikát. Az életben és a labdarúgásban sok függ az erőszaktól, megfélemlítéstől. Korán abba kellett hagynom a versenyzést, mert sportszívet meg gyomorsüllyedést kaptam. Azóta is azzal vigasztalom magam, hogy nem nyertem volna meg az 1932-es olimpián a rövid távokat, és nem futottam volna soha világrekordot. De hát ez persze nem biztos. (Az ember áltatja magát, ugye, mi mást tehet keservében?) Mikor civil lettem, és beiratkoztam az egyetemre, még egyszer elindultam egy versenyen a BEAC-ban, s meg is nyertem a 100 métert „utcahosszal”, ahogy mondják, de

olyan rossz idővel, hogy sértődötten otthagytam őket, azonmód. Felöltöztem, hazamentem, abbahagytam a költészetet és rövidtávfutást, és áttértem a prózaírásra.

- *Miért, mennyit futottál?*

- Nem fontos. Nézd csak, kétévi kihagyás után, minden tréning nélkül...

- *Mégis, mennyit mértek? Nem emlékszel már rá?*

- Tizenkettő kettőt! Hogy a fenébe ne emlékeznek. Lehetetlen, gondoltam, de akkor elhittem mégis. Jóval később jöttem rá, hogy mégiscsak lehetetlen volt. A többiek miatt. Alighanem az történt, hogy a magas gát startvonaláról indítottak bennünket tévedésből. Borítsuk hát jótékony homályba az egészet, mert mindenképpen fájdalmas számomra. Akár így volt, akár úgy.

- *Megkockáztatom a feltevést, hogy akkor is abbahagytad volna a versenyzést, ha 10,9-et mérnek neked a BEAC-ban.*

- Lehet. Akkor azt képzeltem, hogy az irodalom, a matematika és a filozófia fontosabb és jobban érdekel.

- *Mikor jelent meg nyomtatásban először írásod?*

- Nemsokára. 1931-ben. Még nem voltam tizenkilenc éves. Egy előkelő irodalmi folyóirat közölte két kis novellafélémet tavasszal, de mire nyáron a harmadik is megjelent, már nem lehetett nem észrevennem, hogy szégyenlétesen rosszak mind. Nagy csapás volt ez nekem. Sokk vagy trauma, ahogy tudálékosan mondhatnám, de tényleg seb, nem múltó sérülés. Vereség. Mondom, versenyző vagyok - vereséggel kezdtem a pályát, de a világrekorderek is vereséggel kezdik -, a vereségek fontos dolgok, a futók tudják jól. Belemerültem tehát a matematikába és a filozófiába. Nekifogtam egy egzakt filozófiai nyelv megszerkesztésének - mert azzal is baj volt, elakadtam a híres nagy bölcséleti művekkel, amelyek mind a köznapi nyelv ambivalens, rosszul definiált szavait használták. Álgörög kifejezéseket eszkábáltam; aztán jött a második vereségem: szaporodtak a céduláim, elárasztottak a szobámban; gyártottam őket rendületlenül. Mielőtt belefulladtam volna képtelen vállalkozásomba és a céduláimba, szemébe dobtam az egészet, és kimentem az új tavaszba, le az édes Budapestre, táncolni rumbát a szép, undok lányokkal és bridzsezni a csúnya kedves fiúkkal.

- *Közben egyetemre is jártál?*

- Igen, Fejér Lipót tanítványa voltam. Magyar-francia-matematika szakra akartam beiratkozni, ki is töltöttem a nagy barna íveket, de a tanárképzőben figyelmeztettek, hogy ez együtt nem megy, húzzam ki a matematikát. Vitatkozni próbáltam, még csak nem is válaszoltak, persze; mire dühömben kihúztam a magyart és franciát. Önfejű, pökhendi zöld kölyök indulatos meggondolatlanságában ritkán csinált még ilyen bölcs dolgot. Matematikából abszolváltam négy év múlva, sőt doktorálni készültem hat év múlva.

- *Láttad-e hasznát matematikai és fizikai tanulmányaidnak mint író?*

- Nem tudom. G. M. Hardy szerint a matematikának az a létjogosultsága, hogy nincs semmi haszna. Talán inkább úgy áll a helyzet, hogy ez teljesen irreleváns szempont: a matematika messze fölötte áll minden evilági és túlvilági hasznossági kritériumnak, akárcsak a művészet. Ettől még véletlenül hasznuk is lehet, mind a kettőnek: szerintem csakugyan, véletlenül mind a ketten az emberiség létét, életben maradását biztosítják. De persze, ha nem tennék, vagy az ellenkezőjét tennék, akkor is azok lennének, amik, s éppoly elpusztíthatatlanok. Talán láttam hasznát annak a lélektani „algoritmusként”, amit a matematikustól lestem el. Például, ahogy már említettem, hogy az író hallgasson, ha nincsen semmi mondanivalója. Ez nem olyan egyszerű

követelmény, mint ahogy hangzik. Végére is a költőt mindenekfelett közlésvágy mozgatja. Hisz magában, mondanivalója fontosságában. Ezt a hitét nem engedheti megingatni. Ezért aztán be nem áll a szája. Mindenhez hozzászól, kitergeti, elemzi, közli a lelkét, aggódik a haza sorsáért, megváltja az emberiséget. Bölcséleti rendszert alapít, elutasítja a Nobel-díjat, leírja apróra a gyerekkorát. Mindezt szakszerűen csinálja, jól, hozzáértéssel, s amit ír, az mind helyes, hasznos és igaz. Mit lehet ebben kifogásolni? Csupán azt, hogy ez olyasféle eljárás, mint ha valaki, aki megtanult szorozni-osztani, harminc éven át különböző szorzásokat és osztásokat végezne el, és közölné a - helyes, igaz - eredményeket könyv alakban. Hát még ha hatványozni és gyököt vonni is megtanult, vagy netán differenciálni és integrálni: micsoda orgiákat rendezne az öncélú műveltségzésekéből! A matematikus, ha elkészített egy szerszámot, sohasem használja többé, eldobja: amit megtart, az a szerszám elkészítési módja, a módszer, amivel célt ért - az „algoritmus”. Sohasem számít ki eredményeket: a matematika épületén dolgozik. Fejér Lipót olyan nagy volt, hogy nemcsak szorozni-osztani, de differenciálni-integrálni sem tudott. (Zárójelben: ezt úgy értsük, hogy - ha nem lett volna már felfedezve - fel tudta volna fedezni az infinitezimális-számítást, de használni nem tudta, nem volt képes a figyelmét ilyen alacsonyra lecsavarni.) Ha a táblán egy ilyen sorhoz ért, kissé gyötrött hangon hátraszólt rendszerint: „Diktálják, kolléga urak!” Néha pedig kizökkent: az Egyetemi Nyomda zajos teherautója kanyarodott az ablak alá, Lipi idegesen elhallgatott, becsukta az ablakot, visszajött, tanácstalanul bandzsított ránk, majd a táblára, elolvasta, amit addig felírt rá, s lassacskán rájött, hogy hol is van és miről ad elő. „Á, á!” - mondta felderülve. Nyilvánvaló volt, hogy miközben előad, egészen másutt jár az esze. Nem is az esze, hanem egész valójá, valamerre, ismeretlen, hallatlan, számunkra elérhetetlen távoli tájakon jár. Ezt a bűvészmutatványát úgy csinálta, hogy a nyolcad- vagy tizenhatod-figyelemmel előadott igen nehéz tárgyát még az is erőfeszítés nélkül rögtön megértette, aki esetleg szintén csak félig figyelt a szavaira. Én olyat is megértettem nemegyszer az előadásából - vagy a testi jelenlétéből? -, amit nem mondott, nem mondhatott. De ez már szakmabeli magyarázatot kívánna. Kívülállónak nem lehet elmondani, hogy milyen volt Fejér Lipót. Óriás volt. Földöntúli vigasztalás a pusztá lénye. Aki nem ismerte, az valamit nem tud a világról, és sohasem is fogja megtudni.

- Kívülálló is felfogott valamit belőle mégis, ahogy mesélted egyszer, amikor beültek az órájára zöldsapkás jogászok, tüntetni ellene, és végül meg sem moccantak...

- Már negyedévesek voltunk, amikor egyszer felrohantak értünk a lányok, kolleginák, hogy az ötös teremben idegenek vannak, nyilván meg akarják zavarni Lipi előadását. Mire a barátommal lóhalálában leértünk a laborból, Fejér Lipót már ott volt a katedrán. Elkéstünk. Most már nem lehetett kidobni az idegen hallgatókat, csak leültünk a hátsó sorban, és hátulról figyeltük minden mozdulatukat. Kár volt lerohannunk. Az elszánt „tüntetők” két óra hosszat mozdulatlanul, dermedten, hipnotizálva a delejes varázstól, ami megtöltötte a termet, s amit ez a finomszálú szőkeőszes hajú, nagykeretes szemüvegű, félrebillentett fejjel kancsin a levegőbe bámuló férfi árasztott, megbabonázva csak ültek némán, tátott szájjal, véges-végig. De hát ez csak állatszélidítés volt Fourier- és Laplace-sorokkal. Koromzay Dénes barátom, a világhírű Magyar Vonósnégyes brácsása, mesélte nekem vagy harminc évvel később, hogy egy előkelő amerikai fogadáson valahogyan egy nagynevű ottani matematikaprofesszor mellé került, aki láthatólag jól értett a zenéhez. Dénes, csak hogy mondjon valamit, megjegyezte, hogy az ő barátjának is, mármint nekem, volt egy zeneértő matematikaprofesszora, akit ők nagyra tartottak, Fejér Lipótnak hívták, de hát nem valószínű, hogy valaha is hallotta volna a nevét itt Amerikában. Mire az idős professzor felhördült, elvörösödött, hebegni kezdett, hátrált: „Hogy - hogy - hogy - hogy hallottam-e a nevét? Ember! Életem legnagyobb élménye, hogy egyszer egy kongresszuson ötlépésnyire álltam Fejér Lipóttól! Ott állhattam egészen közel hozzá! Ez évtizedekre erőt adott nekem!”

- *Úgy tudom, Fejér Lipót Adyval is barátságban volt. Azt mondod, nagy hatással volt rád Ady Endre, de én ennek semmi nyomát nem látom az Iskola a határon-ban. Egyébként dolgozol a folytatásán? Vagy mást csinálsz? Vagy semmit?*

- Ezt is csak a matematikus érti meg és a művész, hogy az ember mást csinál, másról beszél, vagy semmit sem csinál, csak van, borotválkozik, vagy megy át a Kálvin téren este nyolckor, és megvilágosodik előtte egy tiszta kép, forma, megoldása mindannak, ami hetek, hónapok, évek óta megoldatlan. S ami mélyen elmerülve munkálódott, készült valahol az emberben. Ehhez kell az írónak is a földtani türelem. Nem csupán növényi, ahogy Valéry írja a pálmafáról:

„Patience, patience,
Patience dans l'azur!

- *Chaque atome de silence
Est la chance d'un fruit mûr!*”

Szóval a hallgatásod minden atomjában egy új regény esélye érlelődik...?

- Mondom, hogy geológiai türelem kell hozzá, nem elég a növényi. No de, hagyjuk abba, már túl hosszúra nyúlt ügyis.

- *Nem, nem, beszéljünk a regényről.*

- Sok lesz, fejezzük be inkább.

- *Ki megy át a Kálvin téren este nyolckor, Bébé vagy Medve Gábor? Ez már a regényben lesz, fogadjunk...*

- Nyertél. Jó füled van. Hát folytassuk. Egyelőre csak én mentem át a Baross utca felé, 1930-ban. Mint elsőéves, októberben beneveztem egy matematikai versenyre az egyetemen. Első feladatnak szándékosan egy könnyűt adtak. Ezen rögtön elvégeztem. Végül alig maradt időm a nehezebbekre. Olyan egyszerű volt, hogy te is megértheted: nézd, leírom. Számelméleti segéd-eszközök nélkül kellett bebizonyítani, hogy, ha p kettőnél nagyobb prímszám, akkor a

$$2 / p = 1 / x + 1 / y$$

egyenletnek mindig van egy, és csakis egy, pozitív egész számú megoldása (a triviálistól, $x = y = p$, eltekintve). Egészen rosszul vágtam neki. A számelmületről még fogalmam sem volt, csak annyi, hogy akkor még utáltam. Tudod, csak egész számokkal foglalkozik, oszthatósággal, a gyönyörű, karteziánus folytonosság helyett. Milyen oldalról lehet ennek nekimenni? Órákat pocsékoltam rá. Dühömben végül felrajzoltam a görbéjét, aminek semmi köze a feladathoz:

$$f(x,y) = p / 2 \cdot x - x \cdot y + p / 2 \cdot y = 0$$

Ezen az alakján talán te is rögtön látod, hogy ez egy elforgatott hiperbola, a koordináta-tengelyekkel párhuzamos aszimptotákkal. De azt az atyaisten se tudná megmondani, hogy van-e olyan pontja, melynek a koordinátái kifejezhetők pozitív egész számokban - és nem is kíváncsi rá! Persze a diophantoszi egyenleteket nem szabad emberszámba venni...

- *Hagyjuk hát Diophantoszt, és gyerünk át a Kálvin térre inkább...*

- Elfeledkeztem az egészről, pedig ez megint egy fontos vereség volt, de a filozófiai szótár-készítés mellett prózát, novellát vagy prózaversféléit próbáltam írni, jártunk a Fedett Uszodába a kolleginákkal, megjött a november, megjött a december, jártam a nővéremmel, akít nagyon szerettem, s aki zenekritikus volt, koncertekre, a Zeneakadémiára, s ami a fő, utána sörözőkbe,

kávéházakba, az ő kollégáival, Lányi Viktorral, Tóth Aladárral, jártam a Mester utcába a szép Adi kedvéért, amíg a még szebb Sári meg nem jött Léváról, s karácsony hetében megint egyszer a nővéremékhez mentem, s ahogy átvágok a Kálvin téren, töprengve, hogy mutassam-e meg neki legújabb próza-művecskémet, abban a szempillantásban megjelenik a fejemben a nyavalyás kis diophantoszi egyenlet pofonegyszerű megoldása. Nézd, három sor az egész. Szorozd meg $x \cdot y$ -nal:

$$(2 \cdot x \cdot y) / p = y + x,$$

ahol a jobb oldal egész szám, s a bal oldal csak akkor lehet egész szám, ha valamelyik ismeretlen osztható p -vel. Mondjuk: $x = k \cdot p$ ($k > 1$ és egész szám). Behelyettesítve a fentibe: $2 \cdot k \cdot y = y + k \cdot p$. Innen: $y = (k \cdot p) / 2 \cdot k - 1$. Minthogy k és $(2 \cdot k - 1)$ relatív prímekek (nincs közös osztójuk), y csak akkor lehet egész szám, ha a p (prímszám!) osztható $(2 \cdot k - 1)$ -gyel: vagyis nyilván csakis akkor, ha $p = 2 \cdot k - 1$. Azaz, ha: $k = (p + 1) / 2$. Tehát

$$y = k = (p + 1) / 2 \text{ és } x = p \cdot [(p + 1) / 2].$$

Kész. Érted?

- Véletlenül még értem is. De talán most már mégis hagyjuk abba...

- És, amint láthatod, két megoldása van mindig, nem egy és csakis egy...

És, amint láthattam, ha a matematikában is ki vagyok szolgáltatva az akaratomtól független ismeretlen beavatkozás sűgásának, segítségének, helyettem való munkálkodásának, hát maradhatok nyugodtan az irodalomnál - - - - -

[Egyetem, BH]

Sok minden félbeszakad, elakad, abbamarad. Felhagytam végül az újságírással is, miután még egy nagy reggeli lapnál megpróbálkoztam. Úgy látszik, a világ ilyen szakadásos. Ezeket a szakadásokat a lelkünk nem veszi szívesen, nem is mindig tudja követni, elfogadni, magáévá tenni: folytonosságot kíván. A folytonosság azonban előfeltételezi a végtelen fogalmát, tényleges létezését - hogy például a párhuzamos egyenesek ott találkozhassanak, vagy hogy egy görbének két, egymáshoz bármilyen közel fekvő pontja között mindig legyen még sok más pontja is. A természet világában, úgy látszik, nincsen folytonosság és végtelen. Emlékszem, a szó szoros értelmében fájdalmasan érintett Planck hatáskvantum-elmélete. De sok nagy matematikus sem szerette, ha csúfot űztek a folytonosságból. „Borzalommal és iszonyodva fordulok el ezektől a függvényektől, amelyeknek nincsen deriváltjuk”, írta az egyik. Weierstrass már 1861-ben megmutatta, hogy az a sor, melynek általános tagja:

$b^n \cos(\pi \cdot a^n \cdot x)$ (ahol a páratlan egész szám, b valódi tört 0 és 1 között) azzal a feltétellel, hogy: $a \cdot b > (3 \pi / 2) + 1 \cdot x$ -nek egy folytonos függvényét definiálja, melynek a változó semelyik értékénél nincs deriváltja. Ettől nem kisebb ember, mint Hermite fordult el „félelemmel és irtózáttal”.

Mindezzel talán ellentétben, beleszerettem váratlanul a csoportelméletbe, vagyis a félelmetesen absztrakt Van der Waerden *Modern Algebra*-jába (de inkább csak a véges nem-kommutatív csoportokba). Talán a harmadik fejezetnél evvel is elakadtam. Már egy árva szót sem értettem belőle. De nem volt baj, jártunk át a Múzeum körútról a Műegyetemre is, számelméletet hallgatni, és útközben a Vámház körúton nemrég megnyílt automatabüfébe mindig betértünk; ez újdonság volt akkor Budapesten, elég drága, húsz fillért kellett bedobni, de csodálatos majonézes, velős, gombás, ringlis szendvicseket eresztett alá az üvegtornyos masina - amit választottál -, és a pohár sört is annyiért csurgatta ki, egy hatosért; a Van der Waerdent pedig sok-sok év múlva megint kivettem az Egyetemi Könyvtárból, százestendőnyi fiatalság és hétévi háború múltával, épp nagyon jól jött a hűvös elvonsága, tömör eleganciája. A Múzeum körút földszintjén, az ötös teremhez kapcsolódva, volt egy Matematikai Szemináriumnak nevezett, tágas, klubszerű helyiségünk, saját kulcsunk hozzá, fiókunk, fehér köpenyünk, holmink benne, meg egy már kialakult szűkebb klikkünk a kollégákból: a Műegyetemre rendszerint velük, öt-hat fiúval és kedves, okos lánnyal, gyalog sétáltunk át, mert egy teljes üres óránk volt közben; s attól félek, elég zajosan, harsogva, meg-megállva. A sok nevetéstől kifulladásra, éppen kellett útközben a vadonatúj automatabüfé.

Az egyetem miatt nem kellett volna feladnom az újságírást; elég volt déltájt bemennem, csak a kémia-professzorunk olvasott néha katalógust; ámbár ez veszélyes volt, mert a jámbornak látszó, öreg, unalmas fajankó, nevezzük Kovácsovszkynak, képes volt két abszenciáért elveszítetni velünk a félét, a gyenge és gyáva emberre jellemző durva kíméletlenségével - amit senki más professzor meg nem tett volna. De itt is megvédtük egymást, telefonáltak értem, ha a jóindulatú tanársegédje tüntetően kirakta az óra előtt a nagy katalógust, vagy jelentkezett valaki helyettem egyszerűen (és vakmerően).

Már az Új Nemzedékhez is roppant nagy teketóriával vettek fel fizetés nélküli „slapaj”-nak. Szerkesztőnél, főszerkesztőnél, kiadónál, vezérigazgatónál kellett előszobáznom sorra. Aztán, amikor végleg lemondtam a szerkesztőségekről, 1933 őszén, egyszerre bevettek egy harmadikba.

- Csinálok én nektek bridzsrovatot, Jancsi - mondtam, mert hirtelen ez a fura ötletem támadt.

- Jó - mondta Bókay.

- Mindig szerdára hozza be - szólt közbe most Terike, a szerkesztőségi titkárnő. - Hat-hét flekk legyen. Írja rá, hogy 20 cic. Semmi mást.

Ez volt a Budapesti Hírlap. Úgy értem, hogy ilyen volt. Mindenki csak BH-nak hívta. Júlia munkatársa, zenekritikusa volt a BH-nak is, meg a 8-órai Újságnak is, hasonlóan Hevesi Andrásához. (Hogy az egyik kormánylap volt, a másik ellenzéki, senkit a világon nem érdekelt.) Nagyon szerettem Júliát, aki nálam sokkal idősebb volt és a nővérem, s már ősidők óta feljártam vele a redakcióba, koncert előtt, színház után, akármikor, mert ott soha senkit nem zavartam. Senki nem dolgozott, talán Móricz Miklóst, a komoly közgazdászt, Móricz Zsigmond öccsét kivéve: „Rejtély, mondták, de addig sétálnak a munkatársak, amíg megjelenik a lap.” A BH szerkesztőségének megfoghatatlan jó levegőjét, különös varázsát mások, kívülállók is érezték, évtizedek múlva megerősítették. Számomra csak Júlia „redakciója” volt, álmomban sem gondoltam rá úgy, hogy ez is egy napilap és ez is újságírás. Most ők is kaptak egy vasárnapi irodalmi mellékletet, ami a többi nagy reggeli lapnak, versenytársaknak, már előbb megvolt. Ennek volt, egyelőre, 20 *cicero* a hasábszélessége. Vittem szerdán a bridzsrovatot, rajta, hogy 20 cic. Terike átvette bal kézzel, betette jobb kézzel a nyomdába menő kéziratokhoz. „Talán még kellene egy flekk”, mondta bizonytalanul.

- Á, elég lesz - mondta a segédszerkesztő. - Legfeljebb mehet durchschusszal - tette hozzá, és rám nézett, azt hittem, kérdőn. „Persze, mehet dursusszal” - egyeztem bele készséggel.

Terike felnézett rám: „Tudja maga, mi az a durchschuss?”

- Fogalmam sincs - feleltem kissé zavartan.

- Akkor máris kész újságíró!

Tizenöt pengőt kaptam a rovatért minden héten. A duplájából már meg lehetett élni akkoriban. Nemsokára felemelték húszra, mert a rovat népszerű lett, sok levél jött hetente, szerették. Péntekenként be kellett járnom a nyomdába tördelni. Ezt meg én szerettem. A mettőréssel, György úrral hamar összebarátkoztunk. Megtanultam én is olvasni a harántfekvő, még festéketlen, csillogó ólomsorokat. Megtanultam a címbetűfajtákat, -nagyságokat, -családokat. Szerettem a kéziszedők kívánatos nem-egyforma farekeszeit. Cukorspárgával kötöttük szorosra a hasáboakat, az oldalt. György úr mester volt és művész, szigorú. Ha az ábrák úgy estek, hogy elcsúnyították a tükröt, rázta a fejét, s neki kellett állnunk csinálni valamit vele, még ha késő este is lett közben. Belejöttem ebbe is, s már a kéziratomban kiszámítottam előre, hová essenek majd az ábrák a két hasábon, ne egymás mellé banális szimmetriával, hanem szellősen, kellemesen - ha kellett, a szöveg rovására is. Jött a tavasz, s egy csütörtöki napon késő éjjel azt mondja valaki a szerkesztőségben: „Ma kezdődött Bécsben a bridzs Európa-bajnokság. A mieink máris kikaptak a hollandoktól.”

- Az még csak a félidő volt - feleltem. - Megnyerjük a bajnokságot.

Bókay, a főszerkesztő, felfigyelt.

- Mi? Megnyerjük? Hát akkor eredj ki tudósítani a lapot. Terikém!

Így aztán alig pár órával később, s életemben először repülőgépen, szálltam Bécs felé, mint „saját kiküldött tudósítónk”. Fényképes, német nyelvű igazolványt kaptam, hogy a BH állandó belső munkatársa vagyok. Ami csakugyan kellett, mindenféle privilégiumhoz. A drága, előkelő Grand Hotelban folyt a verseny, ott szálltam meg - ráment a napi húsz pengőm, amit kaptam -, s onnét telefonáltam meg esténként, lapzárta előtt, az anyagot Budapestnek. „Drámai fordula-

tok!” - „Hajnali mérkőzés!” - „Kapcsolják a bécsi telefont a gyorsírókhoz!” - kiabálták a BH folyosóin. - Aztán végül ez jött: „Magyar zászlók a bécsi Grand Hotelén!” - megnyertük a bajnokságot. „Adj még anyagot. Négyhasábos cikket csinálunk.” A magyar csapattal reggeliztem mindig, addigra már ott volt a hotelban - s persze az utcán is - a BH friss száma, benne az este leadott cikkemmel. Páratlan oldalon. Ki merné erre már azt mondani, hogy „örökbecsű”?

(Három évvel később, 37-ben a budapesti bridzsvilágbajnokságról még a londoni Timesot is tudósítottam esténként. No persze, egy-két jó gyilkosság vagy világháború-kitörés, az lenne az igazi... Be kell vallanom, hogy fényképes igazolvánnyal, bécsi telefontal sem éreztem magam soha újságírónak. A BH-t azonban, nyomdástól, redakcióstól, mindenestől igazán szerettem.)

Rengeteg könyv hányódott mindig a szerkesztőségben, nemcsak Terike íróasztalán, hanem Bibó Lajosén, aki ismert regényíró volt, Kádár Erzsébetén, aki még festő és képszerkesztő volt akkor, s a legtöbb, feltornyezva (pisai ferdeséggel) Hevesi Bandiét. „Vigyél belőle” - mondta Hevesi csalárdul, amikor próbáltam kiegyenesíteni a tornyokat. A kiadók hetente megküldték új könyveiket ismertetés céljára. „Vigyél” - mondta Bókay, mondta Diószeghy, mondta Júlia, mondta Terike. De persze nekem nem kellett ennyiszor mondani, már Hevesinél felragadtam egy új Kakuk Marcit és egy Dos Passost. A nagy lehűtés akkor jött, amikor kiderült, hogy kritikát kellene írnom róluk. Ó, inkább visszaadom őket! „Azt csak szeretnéd!” - nevetett Hevesi Bandi. - „Milyen a Tersánszky?” - „Jó”, mondtam. - „És a 42-ik szélességi fok?” - „Rossz”, mondtam. „Szükszavú műítész lennél” - mondta Hevesi. De még ilyen szüksézáván sem tudtam megírni a bírálatokat, mert akkor éppen a szakdolgozatomat kellett írnom fizikából. Undorral írtam.

A barátommal együtt az atom-spektrumelméletet kaptuk tételnek, ehhez időrabló laboratóriumi munkát kellett végeznünk délelőttönként. Katódcsővek, higanygőzlámpák szikra- és ívspektrumait fényképeztük szakmányba egy olyan szobában, melynek a falai, mennyezete, ajtói, spalátái koromfeketére voltak mázolva, s ebben a vaksötétben csak azért kellett heteken át szerencsétlenkednünk a rendkívül kényes berendezéssel, gondoltam, hogy lesüllyesszük a kvantummechanika tisztaságát a kísérleti fizika posványába. Az elméleti fizikát a zseniális Ortvay Rudolf adta elő. Ha reggel, hétfőn-szerdán-pénteken, órája volt - „Elektrodinamika” (de Vektoranalízis is lehetett a címe, vagy Lineáris Algebrák) -, az ember aznap már jókedvűen ébredt, tele boldog várakozással. A szakdolgozatomat most Rybár professzornak kellett írnom, aki kísérleti fizikus volt, s a tudományát én olyasfélének tartottam, mint Kovácsosvzky „Szervetlen kémia”-ját: felért egy fővárosi utcajegyzék vagy telefonkönyv száz-kétszáz oldalának bemagolásával. Akkor már inkább írok recenziót Dos Passosról.

A könyvismertetés, kritika nem volt egészen „örökbecsű” anyag a lapoknál. Feljebb állt, mert a kiadók hirdettek az újságban, és elvárták, hogy írjanak a küldött újdonságaikról. Novemberben vagy decemberben, amikor a Franklin-társulat csomagjából kiszemeltem André Gide regényét, A Vatikán pincéit, ezt már csak úgy vihettem el, ha tényleg írok róla. Elbűvölt, már az első három-négy mondatával. Pontosság, tömörség, az elbeszélés tempója, lendület és biztonság, érzékletesség és szigorú objektivitás egyszerre: ez új volt nekem. Talán még ma is fejből tudom idézni azt a regényindítást. Ellentétben például a fizikai egységek CGS-táblázatával vagy a Mendelejev-félelével. Olyan mondatokat kell írni, úgy látszik, gondoltam, amiket az ember első olvasásra megjegyyez, és soha el nem felejt. Hát az én mondataim, amiket Gide könyvéről a lapban írtam, nem voltak ilyenek. Elfelejtettem őket mindenestől, s még arra is alig emlékszem, hogy mit mondtam el a regényről, pedig ez nem ugyanaz, a mondatok tartalma, mint a mondat. Talán épp ezt kellett volna megírni róla akkor: hogy a stílusa elkápráztatott, vagyis az írni tudása, s talán ez egyben a mondanivalója is, nem pedig a sok okos gondolata, sem a híres és nagyon eredetinek látszó „action gratuite”-je, ami lepergett rólam, mint egy elég közepes

pesti vicc. Minden rajongásom mellett, a cikkecskémben, azt hiszem, hiányoltam az érzelmi összetevőket, szomorúnak találtam a hitetlenségét, ami nem pótolta számomra a regény emocionális tartalmát.

Könyvkritikát később is inkább csak külön felszólításra írtam - mint a Svájci Ramuz-ról a Nyugatban, Babits buzdítására, vagy Grandpierre-ről Rónay kívánságára az induló folyóiratukban -, inkább tárcát, kroit, humoreszket próbáltam elsütni a BH mellékletében. Az igen kevés ilyen, névvel vagy álnévvel megjelent írásom közül ezt az itt következő „Elhagyott hősnő”-t eltettem magamnak, talán éppen azért, mert rögtön gondoltam, hogy a mondatait nem fogom betéve tudni negyvenkét év múlva. (Egy mondatára mégis emlékeztem évekkel később, és elloptam magamtól.)

A tárca példája mindjárt az író sokszor kényszerű tapintatlanságának. A benne szereplő Melittát és Pistát még csak elkereszteltem valamennyire más névre, mint ahogy hívták őket, de Emillel, és Emmivel magával, nem boldogultam. A tizenkilenc éves korombeli kedves barátaimat, akikről nagyjából mintázódtak, szintén így hívták. Többször is nekivágtam a történetnek megváltoztatott nevekkkel, de akár Elemérnek és Elzának, akár Hugónak és Hannának hívtam őket, egyszerűen nem bírtam folytatni az elbeszélést. És a csalás sem volt megoldás: megírni Emillel és Emmivel, s ha kész, a kéziratban megváltoztatni a nevüket: ennek már a terve, ez a sötét gondolat is megbénított. Azóta sokszor, regényben, vagy itt is, a bátor következetlenség megoldását választom. Van, akinek meghagyom a valódi nevét, van, akiét megváltoztatom - ahogy például Palinak sem Czakó volt a vezetéckneve. És kicsoda az elbeszélő első személy? Gyerekkorunkban volt egy csaliversikénk:

*„Én vagyok én, te vagy te.
Ki a számár, én vagy te?”*

„Te!” - felelte, aki gyanútlan volt. „Hát az te vagy. Mondtam, hogy te vagy te!” - „Hát akkor én!” - „Az már igaz!” - nevettek. Az is te voltál.

Talán a fenti két sort kellene odatenni jeligének az első személyben írott művek elé...

Egy tárca: Elhagyott hősnő

Emmi jutott eszembe ma délután menthetetlenül, ahogy a kis belvárosi téren el kellett haladnom az ötemeletes avas bérház előtt. Hat éve már, hogy Melitta, sovány barátnőm, húsvét táján így szólt hozzám: „Feljön majd Emmi.” Emmi tényleg feljött, Emillel, és a hűvös, tartózkodó bemutatkozás után, a kötelező formaságokon emígy túlesve, nyomban lelkes, közvetlen indítványt tett:

„Gyerekek, húsvétkor felmegyünk Bécsbe hajón!”

Meghittség, bizalom áradt belőle, félperces ismerősömből, s nem is a rokonszenv felcsapó lángja volt ez, hanem a régi-régi barátság közönyösen-állandó tűző melege. Rokonnak tetszett, bajtársnak, de talán inkább szeretőnek, mivel egy szerelem olyan édesen elrongyolódott, s a gyűrött holmi, ahelyett, hogy varázsát vesztette volna, olyan finom, fanyar és mézes-közönséges ízeket szívott magába, hogy soha nem dobhatjuk már félre, semmi újért. Melitta jó előre jelezte, hogy Emmi szép, így az első pillanatban jócskán csalódtam. Arca sem elég szabályos, sem elég szabálytalan nem volt ahhoz, hogy szép lehessen, de ez csak az első pillanatban volt így, s ha ekkor magamban szemrehányásokat tettem Melittának érthető túlzásáért, a következő percben mégiscsak igazat kellett adnom neki. Anélkül hogy láthattam volna Emil számtalan és megtévesztő rajzainak egyikét is, meggyőztetem Emmi szépségéről néhány szava, néhány mozdulata nyomán, mint ahogy ez bárkit is tüstént meggyőzött volna.

Mi történt? Ha Emmi külseje jelentéktelen, mi volt ez a mellett a roppant jelentéktelenség mellett, amelyet szavai, mozdulatai lepleztek. Semmi kétség, egy jóságos, ostoba és nyílt nő állt előttem, s ehhez képest, vagyis önmagához képest Emmi nem szép, de csodaszép, tündöklő, vonzó, bűbajos volt. Valami belső arányszáma lehetett százszázalékos, mindent adott. Értsük meg, nem a butasága tette őt valami módon bájossá - barna volt és huszonöt éves -, ez csak elárulta, hogy minden, amit ad, valódi, és szépsége saját jelentéktelensége mellett nemcsak jelentőssé, nyomatékosná vált, hanem zavartalanul vonzóvá is: ebben élt Emmi, a külsejében.

„Gyerekek” - mondta, de ha lekótáznám a hangját és lefényképezném a mozdulatait, akkor sem tudnám megismételni Emmi, a valóságosat, amelyik másolhatatlan. Otromba, közönséges volt a szótára és az agyveleje is, meg minden mozdulata, s hogy ennyi hibával nem bírt külön-külön megbirkózni, csodálatos módon egyszerre intézte el mind, egy alig megfogható, sajátos árnyalatba vonva egész lényét. Meghitt nő volt, s ez a meghittség egyszerre sugározta az anya, a testvér és a szerető közelségét. Minthogy bizalma, amellyel viszonyunkat az első percben befonta, egyenesen a lelke mélyéről jött, semmit sem kellett érte adnom, szabad voltam, amilyen akartam és lehettem. Ezért is szerettem olyan gondtalanul.

Sokan szerették őt hathatósabban is. Így Emil lángolóan s egy fiatal Afrika-utazó érzékenyen, ez volt a legpompásabb képessége: mind úgy szerethettük őt, ahogy akartuk. S ez a tehetsége volt talán szépségének veleje is; hány gyönyörű nő tűnik fel, hogy megkíséreljük így is, meg úgy is szeretni, s ha végül be kell látnunk, hogy sehogyan sem lehet, a kudarcaink szétzúzzák szépségét is. Emmi, meg a többiek is, a kedvesek, kik körülötte voltak, hamar kiestek az életemből. Másfél év sem telt belé, s Melittától, Emmitől, Emiltől, Bernát Pistától minden zaj és minden ok nélkül elváltam, mintha valami ismeretlen mértan törvényének engedelmessé válnék. Emil Emmivel egykorú lehetett, külseje szerint azonban tizenhat évesnek látszott.

Festőművész volt, ezenfelül verseket és novellákat írt és szenvedélyesen fényképezett. Én persze, könnyelműen, sem a verseit nem olvastam el, sem az apró műkedvelő-felvételeit nem őriztem meg magamnak. Most hát, mint aki fiókjából régi fényképeket szed elő, hadd vegyem sorra egyszer igénytelen amatőr-émlékeimet.

1.

Ahol a hatalmas híd nekifut a hegynek, s a városi villamos sínpárjai rémülten térnek jobbra-balra, a rakpart fölött, az úttest alatt parányi műkert lapul, parányi patakkal, sziklakövekkel, tóval. De kora nyár van, rekkenő délelőtt, s e csöppnyi, vadregényesnek szánt és tényleg dús vegetáció műszívecskeje izgatottan kalapál, enyhe öböl ez most, a tikkadt városból kiszakadtan, a hegy és a folyó között, és a tavacsák, lépcsőkövek lihegve párolognak. Emmi komolyan néz felénk a lépcsőről, mellette Melitta a kalapját lóbálja. Emilke lehajtott nyakkal fényképezi őket, és elégedetlen, mindketten sárga vászonruhában vagyunk. A híd túlsó oldalán pompás söröző vár, Emilke azonban még egy tucat felvételt akar csinálni. Leülök egy árnyékos padra, aztán Melitta is mellém telepszik. Emmi túri a rendelkezéseket, előbb ide mennek, majd oda, végül elvesznek a szemünk elől is a kígyós utakon, bokrok között. A sétálók meg-megállnak nekik, s ők fényképeznek, összetanult gyakorlattal. Nem, egyikünk sincs több húszévesnél, nagyon fiatalok vagyunk.

Melitta az Afrika-utazóról beszél s a közeli folyómenti nyaralótelepről, ahol a múlt esztendőben együtt voltak. Számomra egy köteg fényképet jelent ez, Emilke töméntelen nyári felvételeit, szürke papírdobozban, s tele Emmivel, aki mindegyiken szerepel valamilyen módon, s a leghangosabban ott, ahol hiányzik. Ahogyan a képeket sok ellenszenvvel szemléltem néhány napja, Melitta beszédét is érzéketlenül hallgatom. A maroknyi, örökös jókedvtől harsogó nyaraló társaság számomra idegen, vagy inkább én vagyok az közöttük, tréfáikat ostobának találok. Emmi hatványozott meghittsége, ahogy lerí a képekről, ezúttal egyszerűen közönséges, és valahogy kijátssza a bizalmamat. Melitta, aki lelkes nő, és mint ilyen, csodálatosan rövid idő alatt fiatalságom goromba torzképévé tudta magát alakítani, erről a tárgyról - s ez volt az egyetlen, ahogy emlékszem - minden fellengzősség nélkül képes beszélni. Jámboran, felvillanyozva meséli történetkéit, s én - nagyon igazságtalanul - elítélem érte.

- Hát Emmi akkor miért nem volt ott?

- Ó, Emmi Dodóval volt Pesten.

„Ki az a Dodó?” - kérdem szórakozottan, s „Hát a Dodó”, válaszol Melitta szinte csodálkozva. Emmiék aztán visszajönnek, s végre ott ülünk a vendéglő árnyékos lugasában, a jégsárga sör megdermeszti bennünk a hőséget, aztán hideg és forró hullámok indulnak szét a szívünk felől, váltakozva, a cigarettafüst keserűen csapódik le tüdőnkben, ülünk és csapzottan fecsegünk közeli meg távoli tervekről, de Dodó már - finom, fiatal özvegyi fátyol - Emmi haja körül lebeg. Ebben a pillanatban egyáltalában nem érdekel engem, s így ma is keveset tudok felőle. Dodó gróf, ez a messze kiemelkedő tulajdonsága, azután meg szerény fizetésű hivatalnok a annak a banknak, amelyben Emmi is dolgozik. Melitta szellemes és csípős történelmi adomát tud származásáról, Emilke semmit, Bernát Pista szerint pedig Dodó mint ember is, mint bridszjátékos is, igen közepes minőségű, de nem ellenszenves. Egyébként beszélni nem sokat beszélünk róla. Hova menjünk este? A hegy lábánál fekvő öreg városrész egyik kocsmájában állapodunk meg, s hogy Melittáéknál találkozunk. Este Emilke már egy órával a megbeszélte idő előtt ott van, s minthogy rajztömbjét magával hozta, addig lerajzol bennünket. Csendben ülök a kereveten, nézem a fiú okos, csinos arcélét, amint gondterhelten hajol papírja fölé.

A lakásuk. Egy főútvonal zezugos mellékutójában, a keskeny, magas házak összehajolnak, a gázlámpák szennyes boltokba világítanak be. A harmadik emelet folyosójáról előbb a konyhájukba lépünk, s két kis szobájuk ezzel a bevezetéssel szinte előkelő berendezésűnek hat. Emilke otthonosan mozog, s a mamával sűrög-forog, teát kapunk, kevéske süteményt. Melitta újabb fényképanyalábot rak elém, s én - „szörnyű nyomor”, gondolván - dicsérni kezdek egy porcelánt. Mama nem tud jól magyarul, kövér és ragyog a barátságtól. A szörnyű nyomort azért ők is vallják, nemcsak a lakás, pedig valószínűen sohasem éltek jobb viszonyok között. Emmivel már én is tegeződöm. Még néhány rajzot kell megnéznünk, aztán sietünk, mert este bálba megyünk. Tíz órakor egy zenés kávéházban találkozunk. Ez már a tél, a lakkcipőm talpa csikorog a havon, befordulok a kettős ajtón. Emil még nincs itt. A lányok pirosak, lelkendező fejhangan üdvözölnek, és várják, hasztalan, mit szólok pántlikás ruháikhoz. Bernát Pista frakkja nagyobb hatással van rám, még sose láttam őt így. Emmi aztán folytatja:

- Szóval tulajdonképpen minden a nagybácsitól függ. A nagybácsi a Dodó rokona, s ha nem is nagybátyja, a remélt hatalmas külföldi állás rajta múlik.

- Ha meglesz - mondja Emmi kis lázzal -, májusban utánautazom, és megtartjuk az esküvőt. Csak emiatt kell várnunk.

- Emil - szól Pista -, megjött Emil.

Emil az ajtóban rázza a kabátját és mosolyog felénk.

- Persze rém sok pályázó van - mondja még Emmi, aztán felállunk.

- Siessünk, már várnak.

Akik várnak, mind rejtelmes ismerősök, az első találkozások jellegzetesen elrajzolt, képtelen idegen alakjai. Persze csak számomra, mert Emmiék nagy barátsággal csatlakoznak, zajos és értelmetlen kérdésözön indul meg, amelyben Emilke meg én sértődötten hallgatunk. De Emil éppúgy ismeri ezeket, mint Emmi, és így hallgatásaink nem érnek össze. Tánc, zene, feszélyezett, ostoba zűrzavar, de az idő telik, s ahogy magamban ténfergek, mit tehetek egyebet, felháborodom, neheztelek, megbocsátok, elnéző leszek, s végül alaposan megorrolok Emmire. Melitta felém táncol egy bajuszossal, kellemetlen fickó, férfi. Elhatároztam, hogy ő az Afrika-utazó, és jóságosan visszamosolygok rájuk. Hazamenjek? Egyre latolgom, bár sejtem, hogy erről szó sem lehet. Elfog egy frakkos ifjú, hát persze, ő az, nem is tudom, hol találkoztunk. Kínos negyedóra következik, a fiatalember levonszol a söntésbe, egy pohár bor mellett beszélgetünk. Először egy távoli rokonomról faggat, azután - szerencsére - ő beszél ugyanerről vagy tíz percig, végül szaggatottan hallgatunk és nógatjuk egymást. Ez megérleli elhatározásomat. „El kell mennem” - mondom villámgyorsan, és felrohanok a ruhatárba, onnan lassabban a táncterembe, ahol egyenesen Emmiékbe ütközöm.

A bajuszos Afrika-utazó vezet felhúzott vállal, és édeskés hangon, melyet mintha tettetne, élcelődik, Emmi bódultan, tág szemekkel néz rá, de ahogy meglát engem, negélyes barátját maga után vonszolva felém siet és belém karol.

- Táncolj már velem! - mondja. - Te hol járkálsz?

A bajuszos ránk vicsorog, meghajol, aztán keményen távozik. Lépcsők, tükrök, pálmák, táncolunk Emmivel, ő nevet mond, majd hirtelen réveteg lesz, alig hallja, amit beszélek. A zene hamar megszakad, ünnepélyesen sétálunk. „Hova?” - kérdi Emmi, s vezet az asztalukhoz. Melitta és Pista hajladozva fecsegnek, Emil pedig előkerül valahonnan, és örömmel ül le

mellénk. Mama egyszerűen és megilletődötten mosolyog, körülötte még négy-öt ember, a társaságunk. Pista töltöget a pezsgőből, amit az utazó rendelt.

Ezután sok-sok idő telik el. Egy ízben látom, amint Emilke a bajuszossal beszélget, nagy barátságban.

Néha összetalálkozunk az asztalnál, ennél a menedéket adó szigetnél. A lányok versenyezve kérlelik Emilt, aki végül enged. Aztán megjelenik egy barna ruhás fiatalember, és ázott fényképlepedőket mutat, Emmi izgatottan szedi ki báli táskájából a kis fekete pénztárcáját, de Emil nem hagyja, bizonytalan küzdelem után kifizeti a kért összeget, és a lila ceruzás utalványt odanyújtja Emminek.

Hajnalban elcsigázva ülünk az asztal körül, már alig lézeng valaki, Melitta hervadt, de Emmi nem akar menni. Az arca már nem lángol, csak a szeme ég, s az olcsó ruha mögül a bőre foszfort szítál. Felém hajol, és halkán, becézve szólogat. És gyorsan ezt súgja:

- Te, te mit gondolsz, mi lesz Dodóval?

Azután végre indulni kell. Emilke nagyon jókedvű, elégedett, az afrikai pedig rendelkezik, szó sem lehet ellentmondásról, most még el kell mennünk a kötelező divatos lebujsba, levesre meg sörre. Bérkocsikat vezényel, s az ördög tudja, hogyan, de hárman kerülünk egybe, Emillel és Emmivel. Még sötét van, a hó csatakosan olvad. A kis ülésen bóbiskolok, mögöttem ájultan csókolják egymást. A gépkocsi végigrohan a rakparton, s a kikötőkülvárosban, a vámházak, raktárak mögött egy pincelejáratnál áll meg. Kikászálódunk, a szurtos, föld alatti kocsmából rikácsoló zene hallatszik, de bemegyünk. Homályos a kép, úgy rémlik, vagy negyven szobán, folyosón haladunk keresztül, s mindegyikben ugyanaz a sűrű köd a kaparó füsttől és a fülsiketítő zajtól.

Kétségtelen, hogy egy piszkos kis szobában vagyunk, a sarokban cimbalom. Mellettem a tehetetlen Melitta és a dúdolgató Emmi, az indulatszavakból lassan beszéd lesz, amely mégis valami bizonytalan mederhez jut. „Hajósok” - mondja Bernát Pista, aki végig teljesen józan maradt. - „Voltunk már itt sokszor.” De hogy ezt meg ezt kellene - harsogja az utazó, és nyújtja a nagy tenyerét: „Emmike, kezet rá!” Pista köhicsél, Emil meg illedelmesen ül Emmi oldalán, cigarettázik. Melitta motyog, menni szeretne, de senki sem hallja a szavát, csak a rémült Mama, aki kitartó, illetődött mosolyát elfeledte levenni arcáról, és most így, riadtan-szótlánul nézi a lányát. Egy fejhangú nő és két frakkos lovag van még velünk, a többiek elmaradtak.

Ablak nincs a szobában, ehelyett az ajtó üvegtábláján kezd egész halvány világosság derengeni. A zaj ernyedetlen, sőt mintha erősödnék, s a dohányfüst marja a szememet. Emmi bizonytalanul felém fordul, és valamit mond, amit nem értek meg. A többiek már csaknem ordítanak. Koccintunk, hunyorogva nézem Emmi, aki - mintha felelettel tartoznék - tétován mosolyog meztelen válla fölött, kezét az enyémre fekteti, s aztán - „Nem is tudom... nem is tudom...” - mondja szabatosan, és sírva fakad. Ez szokatlan, különös s szinte megdöbbentő, annyira távol áll tőle. A lázas zajon, ködön keresztül az arca, most könnytől maszatos, szája felé ferde, nevető fintor húzódik, egy hajtincse is elszabadult, öröm, bánat, remények és kételyek égnek nedves szemében, s mindezért forrón szégyenli magát.

3.

Ezt a telet követő tavaszon költöztek át a csúf, magas belvárosi házba. Egy nyári délutánon elfog az utcán Bernát Pista, és felcipel hozzájuk. Hosszas csöngetésünkre végre Emmi nyit ajtót. Kék pettyes pongyolában van, álmos és elégedett arca felderül láttunkra. „Gyertek, gyertek” - mondja. Mama nincs itthon, megnézzük a lakást. Ez csodálatos átalakuláson ment keresztül, a régi, limlomos, zsúfolt, sötét „nyomor”-nak nyoma sincs, mintha a sok kacatot mind kidobták volna, egyetlen bútordarabra sem ismerek rá, Emmi azonban csak egy heverőágyat mutat büszkén, ezt vették. A szobák világosak, kevés berendezésükkel is barátságosak. A két utcaiban ők laknak, az udvarit kiadták - ezt is megnézzük, mert albérlőjük, aki hajóskapitány a folyón, éppen hajózik valamerre. Aztán visszamegyünk az új kerevethoz, Emmi végigdől rajta. „Na, mesélj” - mondom. - „Mi ez, mit olvassz?” - kérdi Pista, és lassan rátérünk Dodóra.

Dodó már nincs ott a banknál, ha nem is a külföldit, de egy másik, az eddiginél aránytalanul jobb állást kapott.

- Tudjátok, hogy meg kell nősnie - mondja Emmi nyugodtan -, szegény Dodó, rém nehéz helyzetben van. Hát valahogy csak lesz.

Kiderül, hogy már csak titokban találkozhatnak, egyszer-kétszer hetenként.

Szeptemberre tervezik az esküvőt.

Ehhez semmit sem fűz hozzá. Komisz és képtelen dolog az egész, mi is megjegyzés nélkül hallgatjuk. Emmi azonban derűs és nyugodt, bátran, büszkén és elégedetten viseli sorsát, mely végre kiteljesedett. Pista szemmel láthatóan unja magát, minden érdeklődés nélkül matat az asztalon, de Emmi egyszerre csak rászól, s hogy ez nem használ, felugrik, s elvesz tőle egy borítékot, elzárja.

Mikor lefelé megyünk a lépcsőn, eszembe jut Emil.

- Ezt meg egészen elfelejtettem - fordulok Pistához -, Emillel mi van?

- Semmi - mondja -, megnősült vagy mi a szösz. Jobb is talán, hogy nem kérdezted.

Aztán még egyszer találkozom Emmivel, pár hónappal később, ekkor utoljára. A házuk kapujában áll, két nagy bőrönd mellett, esőkabátban, kezében kisebb kezitáska. Messziről észrevesz, és integet felém. Átmegyek az úttesten, nevetve nyújtja a kezét: „Megyek Bécsbe Jenővel, nem jössz velünk?” Jenő az albérlő hajóskapitány, de hol van? „Mindjárt jön le, fennmaradt a jegyünk.”

Valószínűtlenül hat rám ennyi kerekesség, mert sejtem, hogy most látom őt utoljára. Gyanakodva faggatom, s ő csodálkozva felelget. „Ha te is jöhetnél - mondja -, milyen nagyszerűen meglennénk hárman.” Jenő megérkezik, alacsony, békés, jó negyvenes férfi, és elválunk. Csak nézek utánuk, nehéz táskáikkal lassan ballagnak a hajóállomás felé, imbolyogva. Nézek utánuk, de nem sokáig. Szomorú, hogy az ember még csak nem is szomorú.

Két regényíró

Ramuz: Üldözött vad

Jean-Luc, jámbor és egyszerű lélek, miután nagyon-szeretett, hűtlen feleségét elűzte, s gyermekük is vízbe fűlt - összeroppan, annak rendje-módja szerint megőrül, gyújtogat és gyilkol, hogy végül üldözött vadként zuhanjon egy szakadékba, a francia Svájc nagy hegyei között. „Nemes vadként...” - gondolja Ramuz, s pontot tesz regénye végén; idejében, mert már alig képes leplezni önnön megindultságát. Az író megghatja ennek a szegény, jó Jean-Lucnek eleve eldöntött balsorsa, s ilyenkor a hangsúlya szeretnivalóan ügyefogyottá válik, valami táj-metafizikával is kész kacérkodni, gyalogos hősének érdekében, s mintha már a képes beszéd köveit emelgetné; s mindez ráadásul, ahelyett, hogy megbolygatná az író mesteri egyensúlyát, csak még jobban hitelesíti azt a komoly arcú, cicomátlan, sugárzóan okos emberséget, mely a lágyszívű és melodramai hajlandóságú Ramuz igazi nagy tartalékja.

Miért kezdem evvel? „C'est avec les beaux sentiments, que l'on fait de la mauvaise littérature” - mondja valahol a „keményszívű” Gide, nyilván nem minden honvágny nélkül. Bizonyos, hogy a túlságosan szép érzésekből olykor meglepően csúnya verssorok fakadnak, bizonyos, hogy a nagy és egyszerű érzések alpesi tája nyaktörő, talán legkeményebb próbája az írónak. Állja-e a sarat Ramuz? Elmondhatnám, hogy mennyi veszedelmet került ki, hogy hány helyen nem szegte a nyakát, hogy mennyire nem tévedt el semerre - hogy, egyebek közt, a táj szeretetéből nem csinált holmi „helvétológiát”, a szerelemből jól ápolt komplexust, a hegyilakók számára nem hirdet hegyosztást, nem járnak bőrnadrágos jódlizók a színen, a Hegy Szelleme sem lép elő fekete lepedőben, Jean-Luc se nem szent, se nem hülye, s remélhetőleg a testmagasságának sincs jelképes értelme - csupa „nem” és „nincs” -, egyszóval, hogy Ramuz hibátlan író, ezt mondhatnám el: s annyira hibátlan, hogy amikor az erről valló sok „nem” között egy „igen”-t keresek végre, akkor éppen az egyetlen enyhe tökéletlenségre, zavaró csengésre, a mondatai ütemén hallhatóan áttörő megindultságára kell fülelnem, a megnyugtató hibára. De hát, ha történetesen egy hiba erényről és erőről árulkodik is, a hibátlanságokat mégsem vethetem a szemére, nem. Ramuz kitűnő felszereléssel, mesei-egyszerű, sajátosságosan szűkszavú, drámai-biblikus tómondatokban vág neki a nagy hegyeknek és a nagy szenvedélyeknek - s bennünket, részvétlen olvasókat, nem is annyira az érdekel, hogy kitöri-e a nyakát, mint inkább az, vajon feljut-e a csúcsra? s mit lát ott fenn?

Alig van szövege Ramuz regényének, mintha csak cselekménye lenne és díszletei, mintha a ballada szabályai szerint épült volna, kimérten és hatásosan; hogy mégis regény, ennek a titka talán ugyanaz, mint éppen a legcselekménytelenebb, végtelenbe hullámozó dialektikáké: a pontosság, az írói hűség, a mesterségnek ez a szigorú, legmagasabb erkölcs. S ez a hűség szaggatja meg a hangját, az aszkéták kéréletlenségével mond le a szép jelzőkről és a díszes mellékmondatokról, mint aki saját túláradó szeretetét fojtogatja el egyre. A bekezdésenként visszatérő havasok és fenyőerdők, a reménytelenül imádott tájnak és az emberi indulat szűkszavú drámájának konok váltakozása, így hűségesen összehangolva, Ramuz stílusát valami különös, fanyar zenévé oldja, s ez az eszelős kettőshangzat végül talán csakugyan megszólaltatja az eretnek indulat wagneri teljességét s az embertelen táj zengő balladáját. Jean-Luc, törekeny üdvösségével, egyetlen boldogságával, megalázott alázatával, maga az alaktalan

és anyagtalan pátosz. Mit tud mondani az író a léleknek erről a zenedrámái-balladai pillanataról?

Miféle gazdag és csodás tájat mutathat nekünk, ha így, áldozatos-meddő hibátlanságban, küzdelmes hűséggel, végső tartalékját latba vetve, feljutott a szenvedély ormaira? Egyetlen, kopár indulatot látunk, beteg szomorúságot, menekülést az örületbe, az embertelenségbe, a pusztító, fékevesztett pátoszt... talán ugyanazt az önkívületbe csapó szenvedelmet, melynek révén már kaptunk regény helyett egyetlen elnyújtott hörgést s állathangokat utánzó indulatszógyűjteményt... Ramuz-nek persze jobban hiszünk, épp mert nem zabolátlan, formátlan, hanem végsőkig formás, fékezett - regény helyett ő inkább afféle szépművészeti pillanatot alkotott, s kétségtelenül mesterien. Jó szívvel elismerem, hogy egyszerű hőst, a teljes érzésű, derék emberségű Jean-Lucöt magasra emelte a fél-érzésű, fél-erkölcsű, korcs-intellektus fölé - de ugyanekkor éppen a teljesség és a valóság nevében lázadok a romboló, embertelenül kizárólagos indulat hegyóriása ellen, síkföldi és tökéletlen módon s egészen gyermeteg alanyisággal: Miért kell megőrülnie Jean-Lucnek? Nincs-e egyebe a megalázottnak és elhagyottnak, mint a megaláztatása és elhagyatottsága? Számon kérném a gyógyulás csodáját, az idő gazdagságát, a felemelkedést, a lélek erejét, az örökös megújódást... Egyszóval, a regényt követelném, mert valójában mit sem tudtam meg Jean-Lucról s a valóságos tájról, csupán egyetlen - szinte elvont - indulat nagyszabású ábrázolásának lehettem tanúja.

A ballada zártságával és tökéletességével valahogyan bevezetett műfaj. Ramuz, ha nem is fordul vissza, de a balladaszerűség felé szűkítgeti a regény korlátjait, mint aki a szellem zűrzavarából a naiv és a mesteri felé menekül, tehát ellenkező irányban, mint a század nagy írói, az önhatárain túllépő költészet s az ölelkező és önmagán felülemelkedő értelem nagy dilettánsai, kik roppant erőfeszítéssel tágitják magát az irodalom fogalmát a teljesebb emberi valóság felé. Ha a pátoszok igazsága nem egyéb, mint tagadó-kizáró visszafordulás s a kezdetnek és kezdetlegesnek ámuldozó felfedezése, akkor azt kell mondanom, hogy ezek a dilettánsok és síkföldiek különb titkot tudnak. A szájaló alkuszok és pártvezérek, bankárzsenik, a „felhőkbe zörgő bamba gépész”, szóval a felfuvalkodott közepszerűség posványja fölött lehet hegyóriás és jelenthet erkölcsi felemelkedést, emberi tartalmat a pogány, eretnek pátosz, akár a legelemibb, legértelmetlenebb, valóságtól elszakadt formájában is - de a szellem, melynek a szerelmes levelek vagy a harci indulók éppoly gyermekei, mint az imádságok vagy a differenciálegyenletek, a szellem teremtő útján nem fordulhat vissza semmiféle zűrzavarból, örökös lobogását önnön pátosza táplálja. Hiszen a zűrzavar az épülő teljesség zűrzavara, a szellem már-már a teremtő-küzdelmesen megismert valóságra, a világ isteni rendjére készül igent mondani, új alázattal és új felemelkedéssel, mintha a kereszténységnek egy új fogalmazását próbálgatná, összhanggá fűzve az anyag és a lélek valóságát, cselekvést és gondolatot, lehetőt és képzelhető, eretnek értelmet csakúgy, mint pogány indulatot...

Kolozsvári Grandpierre Emil

Mit akar egy regényíró? - Remélem, hogy regényt akar írni.

Ez nem tréfa. Egy magyar költő nemrégiben azt mondta, hogyha a társadalom az írótól várja még - mondjuk - a tüzelőanyag-ellátás kérdésének elintézését is, szerinte ez rendjén van, az író el fogja intézni a kérdést. Azt hiszem, ha az erre hivatottak mindegyikét, a kisinastól a szenátorig, szélütés érné, akkor az író csakugyan megragadná a szeneslapátot vagy fát kezdene hasogatni, de ugyancsak káromkodnék, és sietne vele, hogy mentől előbb visszaülhessen asztalához; és semmi esetre sem tartaná munkáját írói tevékenységnek. Bánatos kétkedéssel nézem azonban, ha a tűzifát az írott szó erejével akarja felaprítani egy költő vagy egy

regényíró. Miért nem fog fejszét? Alkalmasabb és őszintébb szerszám. A favágás is mesterség. Tisztelem a favágót, aki fát vág. De elkedvetlenít a regényíró, aki bármi mást akar, mint regényt írni.

A tüzelőanyag ügye természetesen csak titkos *dopping*, az erekbe fecskendezett izgatószer. De nem sokkal izgalmasabb, személyesebb ügy-e az írónak maga az írás, a szellem lángjának szüntelen magasra szítása, az örökös birkózás eszközeivel, anyagával, önmaga kifejezésével? Mi szükség ezekre az önáltató világi szenvedélyekre? Mindenesetre könnyebb és kényelmesebb módja a „jó multság, férfimunká”-nak, ha fát vágunk, mint ha regényt írunk; de nem hiszem, hogy aki ismeri a jobb multságokat és a különb férfimunkát, az beérné vele. Sohasem fogja kielégíteni a világi, korlátolt szenvedély a legkorlátlanabb, legmagasabb szenvedély, a szellem gyermekeit. A cselekvés, az élet csak a műkedvelőnek izgalmasabb az írásnál.

Egyáltalában, nem látom, hol van elfalazva az író a cselekvés világától. Az alkotás cselekedet. A regény tett. Ezt egyben az írás mértékének is tartom. Szakadatlan éberség, állandó szenvedélyes jelenlét: itt kezdődik az alkotás rangja. Micsoda például Kosztolányi titka? Korántsem a stílusművészet, a formai tökéletesség: az a képessége, hogy egész testtel bele tudta magát vetni a mondataiba, hogy számára az írás az étellel egyenrangú cselekvés volt, mint Goethe vagy Gide számára, mint minden nagy író számára. Műveik lehetnek tökéletlenek, de élnek és hatnak, akár csak egy cselekedet, mert részükről az is volt.

S egyébként is, az író - szakmája lévén az ember s a világ, a teljes valóság - a cselekvésnek is első szakembere. A jó író pilótának is jó, államférfinak is, bölcselőnek is, távolugrónak is. A szépirodalom nem álmodozás, kézimunka, bohém mesterség, még kevésbé sérültek, nyomorékok, maflák menedéke. Az írónak, azt látjuk, gyakran sokféle tehetsége van, melyeken tündöklő közönnyel lép keresztül egyetlen kedvéért, ahogyan a sokféle lehetséges cselekedet közül a legveszélyesebb mellett dönt. Ez a választása is tett. És tett a tétovázás nélküli mozdulat, mellyel anyagához és eszközéhez nyúl. Regényt akar írni: becsüljük meg, ha ilyen regényírót találunk.

A hidegtű. - Kolozsvári Grandpierre Emilről elmondhatom azt a meleg fényű, szép, ritka szót: magyar regényíró. Jóformán nincs is mit hozzátennem. Grafikusnak érzem őt. Mégpedig a hidegtű mesterének. A rézmetszők eljárása ez, éles acéltűvel karcollják hajszálvonalait a sima rézlapra.

Grandpierre megindul tökéletes vonalával, háztetőt von, kalapot, arcélt, nyakkendőt - innét egy másik figura kontúrájába lép, padot is rajzol, hasaló kutyát is, anélkül hogy felemelné tujét. Ez a hidegtű: az értelem.

Én azonban nem hiszek az értelemben és a tökéletes vonalakban. A valóságban nincsenek vonalak, semmi sem lineáris, egydimenziós. Az értelem csak a kizárólagos, terméketlen igazságokat ismeri. A valóságban Grandpierre hőse egyszerre unatkozó józan és szenvedő szerelmes, a regényben azonban a másodszor meghúzott vonalnak nem hiszünk, vagy ez, vagy az, a hős szerelme, szenvedése kissé tréfa lesz, komolytalanná válik, a rajz torzrajzzá. Az olvasó eltéved, mert túlságosan hitt a vezetőnek. Az író hidegtűje éles, ironikus barázdát húzott, ebből nem tudunk kilépni.

Fölötte áll az eszközének. Jobb vezetője van, mint az értelem. Ez okozza éppen a zavart. Az író visszatér és keresztülrajzol régi vonalán egy még könyörtelenebbet. De ha az első vonalhoz hozzáérettük az anyagszerűséget, a színt, hőt, kiterjedést, most a második lehántja róla, a kép anyagtalanná válik, homályos lesz, lebegő, s mi szédülünk. Pedig csodálatosan világos, éles vonalakat tud rajzolni, egy hivatali főnök, egy tanár, egy diáklány arcélt. A dolog akkor van rendben, amikor megelégszik egyetlen vonallal: ő azonban rendszerint kevesli ezt, mert többet

tud hőseiről, s észreveszi, hogy az értelem milyen veszedelmes hamisító. Szemlátomást küzd az eszközével, a hidegtűvel, mely nem alkalmas televényebb, sokszínűbb, bővérűbb anyagának életre keltésére.

Pedig jó szerszám az értelem, sőt nélkülözhetetlen, csak hogy mellékes szerszám. Hinnünk nem szabad neki, hinnünk csak az ábrázolásban, a valóságban szabad - de kételkedni viszont kötelességünk a segítségével. Az éles, irgalmatlan ész kopóinak szüntelenül az erkölcs nyomában kell nyargalniuk, minden álságot, árnyalatnyi hamisságot szenvedélyesen tetten érniük. Erkölcs természetesen az önmagunkhoz való hűség s a kifejezés tisztasága. Így a mondatok kőművese is az értelem lesz - de az építkezést ne bizzuk rá. S hogy idejében eldobjam hasonlatomat, hozzátehetem, hogy valójában Grandpierre sem bízza rajzát a hidegtűre, nem rakja regényeinek alapzatát az értelemre, hiszen ebből bajosan lenne valami, viszont annál kérlelhetetlenebbül belevág a rézlapba, nem hajlandó megcsúszni, kitérni, megtéveszteni önmagát, végére jár az igazságainak, mert erkölcsös író.

A hideg arc. - Talán önmehtagadó erkölcsösségének esik áldozatul regényeinek egyensúlya. Nagyon is hűséges akar lenni az ábrázolásban, ezért hűtelelné válik. Hideg arcot ölt, nem árulja el rokonszenveit, nem vesz tudomást érzéseiről. Szenttelen író. Pedig anyagában ott lappang a szenvedély, ami teljessé tenné képeit. A megindultság, az érzelem pillanatait vegytisztára mosva, az ellenőrzés hétszeres hengerei között mángorolva, az értelem szuronyai közt bocsátja színre. De legkivált sehogyan se. Az olvasó nem tudhat arról, amiről nem beszélnek neki. Mi elhisszük a hideg arcot, elhisszük a semmit. De ha a leánynak görbe a lába, ha a szerelem ilyen bohókás-mellékes dolog, akkor miért bibelődünk vele? Ha ilyen hűvösen, okosan, súlytalanul esik kétségbe a regény hőse, akkor az íróval együtt mi is részvétlenek leszünk sorsa iránt.

Pedig rosszul tesszük. Az író becsapott bennünket hideg arcával. Így aztán a magunk jámbor módján nem értjük meg, mi az ördögnek áll szóba barátjával, aki tolakodó, zajos, kellemetlen fickó, - miért nem hagyja faképnél izetlen szerelmeit, - mi keresnivalója van ebben a szörnyű, nevetségesen unalmas vidéki városban, - s egyáltalában, miért tartja fontosnak mindezt közölni velünk? Legkevésbé pedig azt értjük meg, hogy végül is miért hallgatjuk őt mégis olyan figyelemmel?

Talán azért, mert részint gyanítjuk, részint mindegyre várjuk is az indulatot, a szenvedélyt, a meleg pátoszt, ami a sorok közt bujkál. A legalkalmibb barátságnak is van hőfoka, a legjózanabbul, vállvonogatva fogadott szerelemnek is van fénye. A diákévek csakugyan olyan suták, torzak, meghökkenítő paródiák, mint amilyenekről Grandpierre beszél a regényeiben - de ugyanakkor izgalmasan szépek is, és tele vannak pontosan azzal a meleg pátozzal, amelyről Grandpierre hallgat a regényeiben.

A butaság hiánya. - Igen, ez hiányzik még, a butaság. Grandpierre nem hisz önnön nagyságában. Nem hisz benne, hogy a vaktában odavetett hülye megjegyzéseiben mélységes bölcsességek foglaltatnak, nincsen kedve utólag megmagyarázni önmagának, nem tartja azt, hogy ő Európa lelkének letéteményese, hogy arcvonásain megtalálhatók a lángelme jegyei. Ezek butaságok. Íróink legjobbjai hisznek bennük, legalábbis abban, hogy ők nagy írók. S ezt bölcsen teszik, mert ez az egyetlen módja, hogy csakugyan azok lehessenek. E butaságot nevezhetjük, mint látjuk, hitnek, szenvedélynek is. Én azt hiszem, a regényíráshoz legalább annyira szükséges, mint az okosság. S bármennyire rossznéven veheti, azt gondolom, hogy Kolozsvári Grandpierre-ben is megvan, máskülönben aligha írhatta volna meg a kifejezéssel, formával és anyaggal, önmagával tusakodó regényeit. Ehhez lendület kellett, gyorsulás - kemény talaj, szilárd fal, ahonnét ellöki magát. Harc, szakadatlan cselekvés.

A régi Városi Színház lejtős folyosója

Ez elé az iménti kis Grandpierre-portré elé írtam egy rövid mentegetődzést Rónay Györgynek. „Levél a szerkesztőhöz” formájában, azzal, hogy hagyja ki, ha úgy látja jónak.

„Tudnod kell - írtam -, hogy én nagyon rossz olvasó vagyok. Mohón, falánkul olvastam mindig. Alighogy belekezdtem egy könyvbe, továbblapoztam, itt is, ott is átfutottam néhány oldalt, hajsoltam, elhagytam az írot. De, már sok éve, a dolog még ennél is jobban elfajult. Vaskos regényeket egy-két helyen felütök, belenézek - vagy akár bele sem nézek a könyvbe, csak hevertetem két hétig az íróasztalom szélén, míg meg nem unom a látását. Ekkor beszorítom a polcon a többi közé, s ha a véleményemet tudakolják felőle, azt felelem, ismerem, rossz könyv. Ezzel együtt, megbízható kritikus vagyok, ha nem is csalhatatlan. Nem hinném, hogy valaha is tévedtem volna.”

„A jó könyv ugyanis végül mindig elolvastatja magát. A színével is hat rám, a szagával is; fizikai, anyagi valóságából vonzerő árad. A rossz írot viszont elárulja a nyomtatott oldal képe, a »tükör«, a szedés is. Talán a bekezdések aránya, a mondatokat jelző és elválasztó nagybetűk elhelyezése, a központosítás, a kötőjelek vízszinteseinek rejtett összhangja is fontos, amiről mit sem tudunk. Talán a rossz író, egyáltalán, más betűket használ - több effet, kevesebb emmet? -, mint a jó, s ezért olyan sivár, barátságatlan művének már a látványa is. A rossz könyv élettelen tárgy: ha a kezembe veszem, bizonyos, hogy semmiféle izgalmat nem érzek. A jó: tüstént megdelejez, személyes kapcsolatot teremt velem. Mit beszélnek ezek itt, a hetvenhetedik oldalon? Kettőt visszalapozok. Nem azt találok, amit vártam. Mik az előzmények? Már lapozok, járkálok benne, előre-hátra, keresem a neveket, tájakat. Az elejét utoljára olvasom el, a végét a közepén, a közepét háromszor esetleg. Ezzel a gyalázatos módszerrel mégis mindent megtudok, de csak a jó regényből.”

„Számolnod kell az olvasói önkényemmel - mert éppoly csapnivaló, önkényes kritikus vagyok, mint amilyen olvasó. A könyvnek nemcsak a lapszámozásától függetlenítem magam, hanem a tartalmától is. Azt olvasom ki belőle, amit én akarok. Egy kiváló operaénekesnőnkért azért hallgatom meg gyakran, mert szeretem, ahogyan éneklés közben a tokáját tartja (gögösen, heroikusan). Emlékszem a régi Városi Színházra, ahová a ruhatári folyosók különleges szaga vonzott - ami nem volt sem kellemes, sem kellemetlen, csak sajátságos, egyedülálló -, s az igazi műélvezetet mindig a szünetek jelentették, a felvonásközök, mialatt a falatozóban virslit ettünk erős tormával (könnyezve) és ropogós, friss barna zsömlékkal, meg sétáltunk vissza a szőnyeges, lejtős oldalfolyosón - - -”

Itt megállok. A folytatásban a kritikám érvényét, súlyát kisebbítem, és Rónay kihagyta a levelet, visszaküldte. Én eltettem, s ráírtam: „A régi Városi Színház folyosója.” Mert ez is Júlia volt. Ezért tettem el a kéziratot.

Vele ettük (könnyezve) a remek virslit a nagy szuterén büfében a felvonásközökben, az állandó szabadjegyeivel ő vitt be mindig a Zeneakadémiára, Operába, Vigadóba, színházakba, már jóformán gyerekkoromtól fogva. Neki elég volt a „pofa-entrée”-ja, ahogy mondta. Ismerték

rég mindenütt, s felderültek, ha látták, a sorszéli újságírói zsöllyékben én ültem. Jogosan, mert az állandó szabadjegy átruházható volt. Ez a szélhámos „álhírlapíróságom” végül azzal szakadt meg, hogy meghívtak valódi munkatársnak az Esti Kis Újsághoz 1942-ben.

Ráadásul „örökbecsűt” kellett írnom, keretben, rajzzal, ugyanazon a helyen mindig a lapban (páratlan oldalon!), s fizettek érte. Az Újság reggeli kiadása ment vidékre, az estinek nagy publicitása volt. Sőt, becsülete is, élesen háború- és náci-német-ellenessége miatt például.

Írhattam bármiről. Mégis, egyszer magam is kételkedve adtam át Dessewffynek a cikket: „Kell ez nektek, Gyula? Én az égvilágon semmi aktualitást nem látok benne.” Ő felemelte a raccsoló hangját: „Maga akármit ír akármiről, Vezérem, az itt ma mind »csodafegyver« a nácizmus ellen!” A háború kellős közepén jártunk. „Ezt maga nagyon szépen mondta, Gyula, csak hogy én sosem politizálok, tudja.” - Visszaestem én is a magázódásba, mert az én családomban is ez volt a szokás, és jólesően kisgyerekkori hangulata volt ennek a kedves majomságnak. - „Azaz nem igaz, folyton politizálok, de az csak a civil bennem, a budapesti lakos, s nem az író. Észrevettem, hogy nem értek hozzá. (Még annyira sem, mint Deák Ferenc, Churchill vagy Marcus Aurelius.) A nácizmus ellen nem politikai kifogásaim vannak, hanem -” - és én is felemeztem a hangom -: „Egy: esztétikai, mert ocsmány. Kettő: ami ettől elválaszthatatlan: erkölcsi-etikai. Három: egyszerűen rendőri: a förtelmes bűncselekményei civilizációnk jogrendjébe ütköznek legalább kétezer éve.” - „Négyezer” - mondta Dessewffy.

„De elkészünk a színházból.” Folyt a háború - másfél éve mi is beléptünk, mármint a kormány, az állam, nem mi, az ország, a nemzet - s a városon ebből nem sok látszott: élte tovább normális, sokrétű életét.

**Újságcikkek a háború alatt
(1942-43)**

Történelem

„S mi volt még?” - kérdezte az író, és meg is felelt rá: „Hó. Sok hó.” Bólogatott, tünődve. Arról folyt a beszélgetés, hogy miként éltek az emberek, milyen lehetett a pásztorok, nemesek, városlakók mindennapja a harmincéves háború idején. Milyen lehetett egy ember élete Napóleon korában? A katona csatázott, a kancellár cselet szőtt; de amiről a történelemtörténet hallgat, mit csináltak az emberek? Mondjuk, egy ulmi könyvkereskedő? Vagy egy milánói diák, egy toulouse-i hentes? Megtudhatjuk-e ezt?

„Ha százötven év múlva - mondta az író - ükunokám magolni fogja ezt a mai háborút, történelmi leckéje alapján ne igyekezzék majd elképzelni a mi életünket, mert siralmasan keveset tudhat meg ilyen módon a valóságról. Igen, ez tanács. Egyenesen a történelem számára mondom. Történelmi tény például, hogy 1942 júniusában foggyökérgyulladásom volt. Hogy mostanában újra Rilke verseit olvasom. S mi volt még? Mi volt még ezekben a háborús esztendőkből, ami fontos, lényeges, mélységes élmény, ami az életem titkos tartalma, legvégső valósága? Például: sok hó is volt.”

„Ezekben a teleken folyton havazott, erre emlékezem. Két éve, vagy három? - olyan hóvihár söpörte végig a várost, amilyen talán százötven évig sem jön megint. Este nyolckor, emlékszem, dülöngélve haladtunk a villamosmegálló felé. A szél csitult, de a havazás nem lankadt. A Széna tér olyan elhagyatott volt, hogy a szívünk izgatottan kezdett verni ettől a látványtól. Kerestük a síneket. Sehol egy lélek. De hát mi történt? Hol vannak az emberek? Végre feltűnt egy hóeke, mögötte - lépésben - a villamoskocsi. A Vérmezőnél leszálltunk, félóra múlva. Térdig süppedtünk a puha hóban, ebben a porcukros tejszínhabban, mely hullámos takarót borított a városra, lefedte mindenestől. Társnőm elesett. Fel akartam segíteni, én is térdre buktam. Orrom, fülem, kezem, lábam már nem fájt a hidegtől, már érzéktelenné váltak. De csak oldalogva tudtunk haladni az autóbussmegálló felé a szél, a hófúvás miatt. Most már nemcsak embert, járművet sem láttunk sehol. Hátha nem is járnak az autóbussok? - vetette fel társnőm. Akkor itt pusztulunk el a Vérmező sarkán, feleltem; de a tréfa, mire kimondtam, megfagyott. A méteres hó szakadékai közt, az erősödő viharban lehetetlennek látszott tíz lépést is megtenni, nemhogy újabb kétszázat. Tehát megértük azt, hogy a Krisztinavárosban, este nyolckor pánik fogott el bennünket. Komoly halálfélelmet éreztünk ebben a csodálatos hősivatagban. Egymásra néztünk. Egyszeriben elfeledtem délutáni kelletlenségemet, savós kedvemet. Társnőm szívében semmivé lett egy idegen érzés, amely az imént még döntőnek tűnt előtte. Nevetünk. Ugrálni kezdtünk fél lábon. Ujjongó boldogság öntött el - a hótól, a haláltól, az élettől. Azután megjött az autóbuss.”

„Tehát ez történt például ebben a háborúban, amiről a történetírók nem fognak tudni: hogy télen esett a hó” - mondta az író.

Iglbauer

Iglbauer a könyvkötőm. Három-négyhétenként jelenik meg súlyos aktatáskájával, lerakodik az íróasztalomra, kitergeti barna csomagolópapírosait, felteszi csíptetőjét. Csíptetőt visel. Néhány éve egy barátom ajánlotta őt.

„Te hol kötteted a könyveidet?” - kérdezte.

Én sehol, mondtam. No, akkor írjam. Iglbauer Gyula, Külsőerdősor harminckettő.

„Kérlek - azt mondja -, ez egy igen derék ember. Házhoz megy. Rendesen és olcsón dolgozik. Köttess vele könyvet.”

Ráhagytam, jó, lehet. Másról beszéltünk, aztán egyszerre csak visszatért Iglbauerre.

„Izé, még azt akarom csak mondani... szóval ez az Iglbauer ebből él.”

„Csakugyan?” - kérdeztem.

„Igen. Szóval, izé, már nem fiatalember. Ötvenöt-hatvan lehet.”

„Csakugyan?” - kérdeztem megint. A barátom ötölt-hatolt. Végül kibökte:

„Szóval, kérlek, a bolondokházában is volt, de csak három évig.”

Erre már mégis felfigyeltem. A barátom váltig erősködött, hogy azért nem bolond Iglbauer, teljesen épelméjű, csak idegbeteg volt. De ha három évig gyógykezelték, gondoltam, akkor mégiscsak bolond lesz. Mindenesetre írtam neki egy lapot, s egy szép napon megjelent nálam Iglbauer.

Bemutatkozott, kissé összecsapva a bokáját. Alacsony, vöröses, szőrös ember volt, választékosan udvarias modorú, több aranyfoggal, s mint mondom, csíptetővel. Elvitte három könyvem. Nemsokára visszahozta őket, csinosan bekötve. Ettől fogva rendszeresen járt hozzám könyvekért, s mi rendszeresen lestük őt, mennyiben bolond?

Nyitogattam az általa bekötött regényeket, néztem jobbról, néztem balról, néztem az aranyozásukat, az előzéklapjukat, a „kapitálist”, az ívek számozását; semmi hiba nem látszott. Valamit számolgattunk, váratlanul fordultam hozzája: „Mennyi is hatszor hat?” Vagy megkérdeztem tőle, a háború második évében jártunk, „Mit gondol, Iglbauer úr, mikor lesz vége a háborúnak?” Mindig higgadtan felelt: harminchat, mondta, ha én azt tudnám, kérem, mondta. Ha itt valaki bolond volt, inkább mi voltunk azok a feleséggel együtt, mert ezt a derék, méltóságteljes Iglbauert „Gyuszi”-nak neveztük a háta mögött. „A Gyuszi van itt” - szólt be halkán a feleségem, amíg ő ünnepélyes lassúsággal a kabátját vetette az előszobában.

Valóban olcsón és jól kötötte be a könyveimet. Órákat villamosozhatott a Külsőerdősor és a Pasarét között, ahol lakom. Egy nyáron, a vászonminták között válogattunk, két mondat között odavetette, hogy a felesége dohánytőzsdét kapott.

„No - mondtam örömmel -, akkor most jobban megy maguknak.”

„Miért?” - kérdezte hűvösen.

Láttam, hogy megsértődött. Szégyellte a szegénységüket.

Szégyellte a szegénységüket; kölcsönkérte tőlem Sir Walter Scott műveit, hogy elolvassa; engem szerkesztő úrnak szólított, ámbar nem vagyok szerkesztő. De mindezt mások is megteszik. Mindebből még nem tudtam magamnak megmagyarázni, miért volt három esztendeig az elmegyógyintézet lakója.

Egyszer aztán sárga vászonruhában jelent meg a szokásos barna paksamétaival. A harmadik nyár volt, amióta könyveket kötött nekem. Kibontotta papírlapedőit, feltette csíptetőjét.

„Szerkesztő úr - szólt -, észrevettem, hogy az utóbbi időben kevesebb könyvet kötött.”

„Igen” - mondtam, mert ez igaz volt.

„Aztán meg - bólogatott -, ezt a kétkötetes regényt csúnya lenne egybekötni.”

„Jó lesz az.”

„Hát, kedves szerkesztő úr. Ugyebár az élet lényegesen megdrágult. Felemelkedett az élelmiszerek ára. Nagyobb az adó.”

Tényleg, gondoltam, ez a jó ember nekem még mindig a két év előtti árban számítja a könyvkötést, holott bizonyára megdrágult a vászon is s minden egyéb. Nem sok haszna lehet a két pengőkön. Csakugyan felemelhetnénk a kötések árát.

„Nehezek a viszonyok - folytatta Iglbauer -, minden ember küszködik, kérem, nem szégyen az. Egyszóval én azt gondoltam, hogy kötök én a szerkesztő úrnak ezentúl két pengő helyett egynyolcvanért.”

Szelíden bámult rám a csíptetője mögül. Láttam, hogy komolyan gondolja, amit mond; s most kezdtem megérteni, hogy célszerű dolog kétméteres kőkerítéssel elválasztani az ilyen embert a többitől, vagy a többit őtőle.

Mi a villamos?

Tegnap egy zsúfolt villamoson utaztam. Nem egészen rajtam múlt, hogy felszálltam. Szívesen visszafordultam volna még a lépcsőről is, csak hogy más késő volt. A közakarat, mondhatnám, a kollektív közlekedési akarat, felsodort a kocsira. Éreztem, hogy a kalappal valami baj történt, benyomódott, fülemre csúszott, a szegélye lekonyult. Nem tudtam megigazítani, bármennyire vágytam rá. Mindkét kezem le volt szorítva az oldalához, szóba sem jöhetett, hogy bármelyiket is felemelhessem. Még mindig kedvezőbb helyzetben voltam azonban szomszédomnál, aki az imént még egy bőrszíjba kapaszkodott, most azonban odébb kerülve, keze fennmaradt a levegőben, könyékben gyengéden meghajlítva, s így kellett folytatnia az utazást, a magát megadó katona ismeretes tartásában.

Mögöttem a kalauz dolgozott. A jegyeket kezelte, s könyökével erőteljes ütésekkel mért a vesémre. Ez bántott. Az egyik kanyarodóban félfordulattal az ablakhoz csúsztam. Tervem az volt, hogy az általános balra dőlést felhasználva, megközelíthetem a kijáratot. Ellenkező irányba nyomtak. Forradalmi hangulat kezdett terjengeni bennem. Ekkor észrevettem a zúzmarás, párás ablaküvegen egy odamázolt, még olvasható mondatot:

„Mi a villamos? - Rút csingilingi ház.”

Nyilvánvaló volt, hogy egy költeménnyel állok szemközt. Első pillanatban butának véltem a sort. A betűk halványultak az üvegen, de világosodtak bennem. Egyre jobban kezdett tetszeni az ismeretlen költő műve, Különösen a tömörsége. S hogy ilyen tétovázás nélkül megfeleljék önnön kérdésére. Mint Berzsenyi: „Mi a magyar most? - Rút sybarita ház.” Ezen a nyomon indult el a költőnk.

A mérgelem elpárolgott. A csingilingi ház lefegyverzett. Mert nem egyéb, mint népköltészet. Éppúgy, mint a kuruc dalok, a székely balladák, vagy a pesti utca egykori éneke: „Mátyást mostan választotta - Mind ez ország királyságra...” - vagy mint vásáraink kedvenc rádió-üzenete: „A tokaji csúszik, a pengő úszik.” Ez is erőteljes, kifejező költemény, ha én - köztünk szólva - nem szeretem is annyira. Nincsen szerzője. A villamos ismeretlen költőjét se kutassuk. Más jutott eszembe.

Ismerjük a villamosok számtalan csinos zománctábláscskáját: Tilos A Köpködés, vagy A Középső Ajtók Ideiglenesen Nem Működnek, vagy még inkább: A Peronon Csak Hat Személy Tartózkodhat. Hasznos volna, ha ezeknek a mintájára vagy a fölöslegessé váltak helyett a vállalat csinálna ilyen kis tábláscskákat, s minden kocsiban feltűnően elhelyezné, ezzel a verssel: „Mi a villamos? - Rút csingilingi ház.” Bizonyára enyhítené a helyzetet, ahogyan engem is megnyugtató. Van ebben az együgyű sorban egy szikrája a költészetnek, a humornak, márpedig, szentül hiszem, a költészet és a humor legalább olyan fontos nyersanyagok, mint a kőolaj vagy a szén, s legalább olyan közszükségleti cikkek, mint a búzaliszt vagy a szalonna.

A szájszabó

A háború harmadik évétől kezdve a budapesti telefon egyik kedvenc hibája az volt, hogy a hívott szám helyett egy tökéletesen más számot kapcsolt; s ebben azután makacsnak bizonyult, nem úgy, mint egyéb tréfáiban, sajátságos sívításaiban, oktan „mással beszél”-jelzéseiben vagy abban, hogy két vagy három állomással kötötte össze az embert. Ezt mind türelemmel ki lehetett bójtólni. De ha lakásomat délután ideges férfihang csöngette fel, s Muncurka kisasszonyt kérte a telefonhoz, akkor hiába magyaráztam meg neki, hogy itt nem a Magyar Fésűipar beszél, s ő hiába csapta le a szót a kagylót, bizonyos lehettem benne, hogy néhány napig sok százan fogják keresni telefonon a Fésűipart.

Különösen keserves volt felhívni az olyan számokat, mint például a pályaudvarok tudakozó irodája. A menetrend azonban naponként változott. Egy este táviratot hoztak. Rokonom küldte Kassáról, s csak annyi állt benne, hogy az esti gyorsvonattal érkeznek. Rá kellett szánnom magam, hogy felhívom a vasutat.

Elszántan tárcsáztam a Keleti pályaudvar számát. Háromszor nem kapcsolt, negyedszer részvétlen hápogással jelezte a „foglalt” vonalat, de váratlanul ötödszörre csengetni kezdett a készülék.

„Halló” - mondta egy férfihang. Kissé meghökkentem a gyors sikerem.

„Halló - mondtam -, mikor érkeznek, kérem, a kassai gyors?”

Egyetlen ütemnyi szünet. Azután ezt mondja a hang:

„A kassai? Mindjárt megmondom.”

Hosszabb szünet. Majd így szól:

„Huszonegy óra, vagyis kilenc óra és tíz... Nem!”

Újabb szünet.

„Munkács-Kassa-Budapest? - kérdi. - Huszonhárom óra huszonöt. Ez az, kérem?”

„Hát maga nem tudja?” - kérdeztem.

„Dehogynem tudom. Huszonhárom, azaz tizenegy óra és huszonöt perckor érkeznek, mondom.”

„No de, bizonyos ez?”

„Bizonyos. Jó napot.”

„Halló, halló!”

„Mi tetszik?” - kérdi kelletlenül a hang.

„Nincs tévedés?”

„Nincsen. Tessék már békén hagyni.”

Valami nem tetszett nekem, bosszankodtam.

„Elvégre - mondtam ingerülten - ez a mestersége. Azért vasutas...”

„Dehogyan vagyok én vasutas, kérem. Sztomatológus vagyok.”

„Sztoma...?”

„Igen, kérem - mondta a hang fáradtan. - A telefonom összekapcsolódott a Keleti pályaudvaréval. Legkevesebb, ha ötvenszer hívnak fel naponta tévesen. Ha én most azt mondtam volna önnek, hogy téves kapcsolat, akkor legjobb esetben bocsánatot kérünk egymástól, és ön egy perc múlva újra felhív engem. Tehát: tizenegy óra huszonöt perc. Tessék elhinni. Itt van előttem: ma reggel írtam ki magamnak az összes vonatok érkezését és indulását. Mégiscsak így a legegyszerűbb. Noha nem vagyok vasutas, hanem sztomatológus, ami annyit tesz: szájsebész! Jó estét.”

Elhúltam kissé, azután nevettem, de a vonat csakugyan akkor érkezett. Nemrégiben aztán fogorvosra lett volna szükségem, és eszembe jutott ismeretlen telefonos sztomatológusom. Sajnáltni kezdtem, hogy annak idején nem kérdeztem meg a nevét. Valamiért az a makacs gondolatom támadt, hogy nem lehet rossz szájsebész. Egészen kitűnő szájsebész lehet.

Szellemidézés

Móricz Zsigmond nem sokkal halála előtt elment a híres óbudai médiumhoz; azután elmondotta a maga gyanakvó, ízes, okos módján, miként folyt le a spiritiszta ülés. Panaszkodott, hogy Verebélyinek, a művelt orvostanárnak, majd Surányinak, a választékos és elmés írónak a szelleme olyan mondatokban szólt hozzá a médiumon keresztül, melyek nem haladták volna meg egy óbudai sváb asszony képességeit sem. „Szeretett kartárs úr” - így szólt hozzája az író, „Inni mindig sok víz” - ilyesféleképpen beszélt az orvos. „Mindenesetre”, tette hozzá Móricz Zsigmond, „a lábamat ütések érték.”

Az óbudai médium-hölgyet most nemrégiben leleplezte egy versenytársa önnön magával egyetemben. Közönséges és meglehetősen együgyű szemfényvesztésnek nyilvánította mindkettejük hókuszpókuszait, tiszteletre méltó önmegtágadással. Már egyszer régebben is történt hasonló leleplezés; kitűnt, hogy az asztrálest, vagy talán: ektoplazma, nem egyéb libazsíros vattánál. Vessük-e félre ezek szerint az egész spiritizmust mint hibbant és szánalmas bárgyúságot? Móricz Zsigmond ezt nem mondja. Láthatóan nincsen kedve ilyen túlságosan sima, gondtalan elintézéshez. Nem szól afelől, hogy hisz-e benne vagy sem. Hallgat. Ugyanúgy, mint az a nagy európai író, aki regényében szabatosan leír egy szellemidéző ülést, s meg is jelenteti a halott fiatalembert, anélkül természetesen, hogy véleményét közölné a spiritizmusról.

Hogyan lehetséges, hogy ez a rendkívül józan, éleseszű író nem nyilvánítja bolondságnak azt, ami minden értelmes ember előtt bolondság? Hiszen bizonyára ő is annak tartja. A dolog nyitja közel fekszik a regényírás titkához, az író alkotó módszeréhez. Az író ugyanis teljes felelősséggel és alázattal közeledik egy tárgyhöz, s csak annyit mond el róla, amennyit tökéletes bizonyossággal tud, ami igaz. Az igazság természetesen igen bonyolult dolog, s a felismeréséhez és szavakkal való kifejezéséhez különleges tehetség szükséges. Akárhány bölcs és kiváló ember akadna, aki azt mondaná, hogy a szellemidézés nem ostobaság. Az író úgy érzi, egyik állítás sem lenne igaz. Noha talán tudna is e két ellentétes mondatnál sokkalta mélyrehatóbb, érzékenyebb véleményt mondani a spiritizmusról, mégis inkább hallgat, mert amit kimond, az nem lehet kevesebb sohasem az igazságnál. Ez a konok magatartás a titka az igazi író hitelének. Ezt nagyon jól érzi minden rendbeli olvasó, amikor ösztönszerűen a Móricz Zsigmondokhoz fordul a napjainkat elárasztó politikai szónokoktól, még akkor is, ha azok jóhízeműen, becsületes szívvel igyekeznek reája tukmálni véleményeiket. Politikai nézetekre, azt hiszem, nincsen feltétlenül szüksége az embernek; de egy kevés igazságra, okvetlenül.

A nyomdában 1943. márc. 15.

A Kossuth Lajos utca és a Szép utca sarkán, a magkereskedés, dohánytőzsde, műköszörűs helyén valaha Landerer és Heckenast nyomdája állott. Kilencvenöt évvel ezelőtt, egy szerdai napon néhány fiatalember nyitott be ide. Ólomfényű délelőtt volt, a havas eső minduntalan elállt s újra megeredt. Ilyen időbe a jó kutyát is kár kiverni. Az utcán mégis nyüzsgött a nép: diákok, nők, kürtőkalapos polgárok. Landerer Lajos már várta a küldöttséget. Petőfi előrelépett, kezében a Tizenkét Pont és a verse kéziratával. „Azért jöttünk - szolt -, hogy a két kéziratot kinyomassuk.”

„Lehetetlen, uraim - felelte Landerer szenvtelenül. - Nincs rajta a cenzor engedélye.” A küldöttség tagjai zavartan néztek össze. Hamarjában nem tudták, mitévők legyenek most. Ekkor Landerer egy lépést tett Irinyi felé, és ezt súgta: „Foglaljanak le egy sajtót!”

Irinyi rátette kezét a legnagyobbik sajtógépre, és Landerer fejet hajtott: „Az erőszaknak nem állhatok ellent.” Habozás nélkül munkába fogtak. A nyomda kék zubbonyos munkásai, akik némán figyelték a jelenetet, most megmozdultak. „Éljen a sajtószabadság!” - kiáltották. A két kéziratot szétvagdalták, és tíz betűszedő lázas sietséggel kezdett dolgozni. Azután megindultak a gépek, s fél tizenkettőre Irinyi kiránthatta a hengerek közül a „Mit kíván a magyar nemzet?” legelső, festéktől nedves példányát. Kilépett vele az utcára, és meglobogtatta a feje fölött; tomboló lelkesedés fogadta. A nap dátumát harsogta az emberek közé, hogy tanulják meg.

Megtanultuk. Ez a keltezés zsebnaptáromban ma már pirossal van nyomva. Valamennyien ismerjük a nap részletes történetét, úgyhogy ezt a nyomdai jelenetet is fölösleges volt elmondanom.

Mégis elmondtam, mert jólesett elmondanom. Figyeljünk csak: erre az összejátszásra, a nemzetnek erre az öntudatos cinkosságára. A művelt, higgadt, ötvenéves nyomdatulajdonos súg a forradalmároknak. Jól érzi ő a jelenet nagyvonalú színpadiasságát; pusztán szerénységből súg, nem óvatosságból, hiszen ezt a súgást még Bécsben is tisztán fogják majd hallani. De Landerer nem kíván tolnakodni, beéri a halk szereppel, a mellékességgel - és mégis megtesz mindent. A Pilvax gyerekembereinek lázas a feje, olykor súgni kell nekik, mégis zökkenő, a csodálatos összjáték viszi előre az óramutatót, mert valami módon egyet gondolnak mindannyian, Landerer és a diákok, Rottenbiller Lipót alpolgármester és a nyomdászok, a városi tanács és az utcanép. Milyen egyszerű ez, uramisten! S milyen bonyolult, egyet gondolni. Vigyázzunk. Az ilyen gondolat igaz és jó, s ámbár sugárzóan tiszta, mégsem tudná senki más megfogalmazni, mint a költő. Politikus, bölcsész, tudós meg se kísérelje. Petőfi Sándornak sikerült, s bizonyára ma is sikerülne. Milyen jó lenne tétovázás nélkül követni őt. Csakhogy az ilyen pillanatok, amelyben valami módon egyet gondolunk mindannyian, s amelyek valójában nemzetté teszik a népet, módfelett ritkák. A dolgunk csak annyi, hogy közben is mindig készek legyünk rá. Maradjon a lelkünkben egy szöglet fiatalon és tisztán, mint Landerer cégtulajdonos polgártársnak maradt.

Tabáni reggeli

„Ahol a nagy híd nekifut a hegynek, s a városi villamos sínpárjai ijedten térnek jobbra-balra”, a püspök felemelt kőkarja alatt, az autóbusz is új lélegzetet vesz a hegyi út kaptatójához, asztmásan átkapcsol, s egy pillanatra kinézünk az ablakán. Üres telket látunk, melyet hó borít. Ezen a helyen állott az Erzsébethíd-kávéház.

Barátom felém fordult. A szeme csillogni kezd. Tudom, mit akar mondani. Egy régi farsangi kora reggel jut az eszünkbe.

Emlékszem, emlékszem. „Várj, nem tudod a végét!” De minek a végét? Nem esett itt semmilyen tréfa, semmilyen csattanós, mókás történet, csiklandozó furcsaság. Csak azon nevtünk most, hogy egyszer mennyit nevtünk itt. Rekedtre nevtünk magunkat egyszer, kékre vált arccal dőltünk a falnak, fuldokoltunk, alig bírtunk hazamenni, a hídon is meg-megálltunk, olyan ellenállhatatlanul mulatságos volt, hogy élünk. Természetesen nevtünk Gyula bácsin is, barátom rokonán, aki vidékről jött fel a farsangra fehér képű kislányával, de akkor is nevtünk volna, ha Gyula bácsi a világon sincs.

Egy bál után, reggel hét óra körül zajos társasággal kísértük őket szállásuk felé, Budára. Ilyenkor igen nehéz szétoszlani, abbahagyni az éjszakát. Az Erzsébethíd-kávéház előtt megálltunk. A tükörablak mögött frissen borotvált úriemberek reggeliztek. Megfontoltan kenetgettek kiflijükre a vaját. Térjünk be még ide. Gyula bácsi szemöldöke felszaladt a homlokára. Micsoda gondolat, egy kávéházba? A kislány sápadtan pislogott apjára. Az anya egyetlen pillantást vetett csak az urára, és Gyula bácsi dühösen vágta fejét a szügyébe, megfordult, berobogott az ajtón. Magába süppedve ült a bársonypamtagon. Elfelejtkeztünk róla, csak a végén lettünk megint figyelmesek rá. A fizetőpincérrel vitatkozott. Mi ez? - kérdezte. Hát ez? Hát ez? Ujjával a számla tételeit bökdöste. „Két tojás pohárban” - lehelte a főpincér. „Micsoda?” - csattant fel Gyula bácsi. „Maga nekem ötvenkét fillért számít két hígozásért?”

Mindnyájan feléjük fordultunk. Gyula bácsi az asztalra csapott. „Rablók” - kiáltotta. Barátom felállt, odalépett. „Igazad van, Gyula bátyám - mondta. - Ez árdragítás. Üldözendő. El fogjuk intézni a dolgot. Tudomására hozzuk az egészet Kovácsovsky öméltóságának. Kovácsovsky igazságos ember, de szigorú. Légy nyugodt, Gyula bácsi, ez a kávéház el fog tűnni a föld színéről. Itt kő kövön nem marad.” Gyula bácsi kelletlenül dörmögött.

Kovácssovsky egyébként a kémiaprofesszorunk volt, egy bandzsító idős tudós, akinek az előadásain a hallgatóság még aludni is unt. Sok-sok év telt el. Gyula bácsi a nyáron ismét fent járt a fővárosban, s a barátom nem állta meg, hogy el ne vigye a Döbrentei térre.

„Látod - mutatott rá a napraforgókkal övezett üres házhelyre. - Lebontották a kávéházat a miatt a dolog miatt.” Ne bolondozz - hördült fel Gyula bácsi. De az öccsének meg se rezzent a pillája. Gyula bácsi végül lesütötte a szemét, és bizonytalan hangon motyogta maga elé: Ez a Kovácsovsky, ez a Kovácsovsky...

Hát ez már majdnem csattanója lehetne a történetkének, de ahogy a barátom elmesélte, nem nevetett egyikünk sem. Fene tudja, miért, inkább elszomorodtunk.

Méreg

Nyaranta irgalmatlanul le tudok sülni. Szeretem a napot. Szerelmes vagyok a verőfénybe, a kék égboltozatba. Kánikula kell nekem, tomboló, mértéktelen nyár. A bőröm mohón barnul, nem szép bronzszínűre, hanem dühös feketére. Két éve, egy balatoni fürdőhelyen akadtam csak versenytársra. A strand sok ezer fürdőzője közt könnyűszerrel meg lehetett találni ezt a magányos férfit bármikor, ha az ember körülnézett. Hét unciával volt sötétebb a környezeténél. Mintha ébenfából faragták volna, politúrosan csillogott a bőre, tele tompa fényekkel. Arcát sötétbarnára cserizte a nap, két ráncot vésett rá, rezzenéstelenre lakkozta. Egyébként ritkán találkoztam rokonszenvesebb férfival.

Orvos volt. Úgy ismerkedtünk meg egymással, mint a nyolc esztendőes gyerekek szoktak. Napokig méregettük egymást, s egyszer, az étteremben, vagy a „grill”-ben, ahol mindig egyedül ült asztalánál, akárcsak magam, letelepedtem melléje. De az is lehet, hogy már előbb, ő kiáltott rám a tóban: No, ebédeljünk! Ugyanis egyikünk sem öltözött fel az ebédhez, hanem ott maradtunk a strandon, s a falatozó magas polcára könyökölve, lábunkat emelgetve a forró homokban, aludttejet, sonkás zsemlet ettünk, vagy keménytojást, sört, olajgyűrűt. Ilyenkor, egy-két órára, a part tökéletesen kiürült, s a tó, az ég és a nap kettőnk tulajdona volt. A doktor álló helyében el tudott fogyasztani három üveg joghurtot és nyolc keménytojást. Azután törkölypálinkát kért.

„Megárt, doktor” - mondtam. „Kitűnő!” - biccentett a palack felé. Voltaképpen egyikünk sem napfürdőzött. Egyszerűen ott éltünk a tóparton, reggeltől napszállatig. Eveztünk, úszkáltunk. Hanyatt feküdtünk a szálkás deszkapadlón, melyet cölöpökre ácsoltak a víz fölé. Itt jó volt. Éreztük a nyár szagát. A csend olyan hatalmas volt felettünk, mint egy Beethoven-szimfónia. - Sok lesz a napból - morogtam -, egészségtelen, ugye? - „Méreg” - mondta a doktor kurtán. Feltámaszkodott, hogy az arcomba nézzen. Összenevettünk. Füttyült rá, hogy méreg. Egy hét múlva átevezett a túlsó partra, csónakjában egy káprázatosan szép asszonnyal - akit én egyébként kiállhatatlannak találtam -, s nem jöttek többé vissza. Telefonon intézkedett a csomagjaik ügyében, amint a szállodai szobalány utóbb elmesélte nekem.

Ez a férfi, akit én harmincévesnek becsültem, negyvenhét esztendőes volt. Vonakodva írom le valószínűtlen történetét; tizenkét évig ágyban feküdt, a múlt háborúban szerzett sérülésével, s evvel magyarázta fiatalos külsejét. Ez a tizenkét év több volt, mint pihenés. Kiesett az életéből, ezalatt nem élt, nem is öregedett. Sima maradt a homloka. Tehát, ahogyan mondta, pótolnia kell a mulasztottakat, hogy felsőbb osztályba léphessen, mert élnünk kell, harminckét foggal kell harapnunk a napfényt, és mérgeznünk, fogyasztanunk magunkat, hogy érettek legyünk a halálra.

Csakugyan a halál lenne az élet célja? Bizonyos, hogy a levegő és az eledel, a szerelem és a napfény, melyek nélkül nincsen élet, egyképpen égetnek, fogyasztanak, mérgeznek bennünket. Méreg az arzén és méreg a szenvedély, méreg a szépség és méreg a boldogság. Méreg a kávé és méreg a vágy, egy Kosztolányi-mondat is az, egy Ady-verssor is: mindez mégis kell, mindez mégis az életünk veleje.

Háború után (1945-46)

Buda ostroma - nem tudom, hogy meddig tartott 1686-ban vagy 1849-ben, de - 1944-45-ben nekünk hosszú volt a Pasaaréten. Karácsony estéjétől február közepéig vesztegzár alatt, villany, gáz, telefon, s ami a legrosszabb: víz nélkül, s persze éhkoppon, mégiscsak túléltek. A hidaink mind a Dunában, még a Lánchidat sem tudta megmenteni valaki. Éjjel-nappal hallottuk az ágyúszót, bombázást. Elképzeltük, hogy mekkora lehet a pusztítás. De amit aztán később az ember a szemével látott, azt nem tudta előre elképzelni. Házsorok, terek, utcák tűntek el, város helyett hóba-sárba-földbe taposott romok, hullák, dögök, roncsok mindenütt. Mindenkinek az volt az első és legtermészetesebb gondolata, hogy hagyjuk itt az egészet, és építsünk valahol másutt, lejjebb vagy feljebb a Dunán, egy városalapításra alkalmasabb helyen - ahol például a hidak nem futnak neki meredek hegyoldaloknak - egy új fővárost.

Csak hogy mielőtt ezt az első gondolatot elgondolhattuk volna, már mindenki fogott egy ásót, lapátot, csákányt, szerszámot, és nekiállt, parancsszó, megszervezés és - igazán - gondolkodás nélkül, eltakarítani hullát, dögöt, törmeléksivatagot, olyan lendülettel és elszánt életkedvvel, hogy a város, fönix-madarunk, mégiscsak és megint egyszer újraszületett hamvaiból.

Majdnem ugyanilyen lendülettel, élniakarással és a maga erejéből támadt fel március óta hallgató irodalmunk is. Hetilapok, folyóiratok indultak, kértek novellát, cikket, kritikát, a rádió megbízott irodalmi előadásokkal, hangjátékírással, -fordítással, úgyhogy ebben a két esztendőben én is annyit dolgoztam, és olyan kedvvel, mintha igazi író lennék. Az Új Időket Kassák mellett pasaréti szomszédunk, Fodor József szerkesztette, úgyhogy novellákon kívül kis karcolatokat, vázlatokat is tudtam átvinni neki rövid séta árán. Felkértek, hogy külföldi olvasóknak állítsak össze ismertetést a két háború közti magyar irodalomról, s ezt aztán a rádió is átvette, sorozattá bővítve. A Nyugat harmincyolcadik évfolyamát nem indítottuk meg. De a nyomába lépett, majdnem pótolta a „Magyarok”, jó ideig, s amikor a téli hónapokban még színházi kritikussággal is megbíztak, azt hiszem, a helyes kifejezés erre valóban az, hogy megtisztelték vele.

Ceruzajegyzetek

1849. május 20.

Így ír ezen a napon a Pester Zeitung: „Vasárnap lévén, a közönség siet ki a zöldbe. Az ágyúzással immár keveset törődik. Megszokta, mint a verklmuzsikát.” Arról is hírt ad, hogy Hentzi tábornok, aki szemközt, a budai várban már hetek óta körülzárva akként védekezik, hogy a pesti partot löveti, a Redoute-ot, a szállodát, amit éppen talál: most az új hidat, a még fel sem avatott csodálatos kőhidat készül felrobbantani.

Csakugyan, Hentzi ezen a napon éppen harmadszor küldet Clark Ádámért. A mérnök harmadszor is azt üzeni vissza, hogy beteg, ágyban fekszik. Pedig a híd lánckamráit kellene megszabadítani a víztől, hogy elhelyezhessék a robbantószerkeket.

Csakhogy, aki kinyitotta a zsilipeket, és elárasztotta vízzel a lánckamrákat, az éppen a mérnök úr volt. Sejtette, mire készülnek Hentziék, és óvatosságból még a szivattyú hengerét is összetörte előbb, s csak azután ment haza lakására és feküdt ágyba, hogy semmi hívásra, üzenetre, fenyegetésre ki ne mozduljon aztán.

De ha az alkotót semmi más nem érdekli a nagy csetepatéból, mint tulajdon alkotása, a katonának sincsenek magasabb szempontjai, ha akad a közelben rombolnivaló. Hentzi elrendeli: kíséreljék meg kívülről a robbantást. A hídfőbe lefutó jobboldali lánc alá tizenkét közepes lőporos hordót raknak, s deszkavályút vezetnek a partra, puskaporral felhintve.

Pedig a védők sorsa már betelt. Ezen a napon Görgey már elhatározta, hogy másnap hajnalban rohamra indulnak.

Két hete annak, hogy a hadügyminiszter figyelmeztető levelére elküldte a megkésett válaszát: „Édes Klapka, azon nézetteddel, hogy Buda ostromával fel kell hagyni, ez egyszer nem érthetek egyet...”

Damjanich, amikor eltörte a jobb bokáját, s szerencsétlen balesete a sakktábla mellé sodorta, ezt mondta: „Görgey katasztrófába viszi a nemzetet.”

Kossuthtól Szemeréig mindenki utálja Görgeyt. Mindenki tudja, hogy ragyogó katona. Ha senki nem figyelmeztetné, néki akkor is tudnia, éreznie kellett volna, hogy körülbelül ezekben a hetekben vesztette el a magyar szabadságharcot, Budavár fölösleges ostromával. Talán tudja is.

A lelkesedés óriási. Százával jelentkeznek az önkéntesek, akik első akarnak lenni a rohamoszlopokban. Egy pap nyolcvan aranyat hoz, az első honvéd számára, aki Buda falát átlépi. Rónay Jácintnak hívják a papot, estefelé keresi fel Görgeyt svábhegyi szállásán.

Görgey gúnyos mosollyal veszi át az aranyakat:

- Azt hiszi főtisztelendőséged, hogy lesz még szüksége nyolcvan aranyra az első honvédnek, aki Buda falát megmássza?

Eközben - ahogyan Rónay Jácint felháborodva leírja naplójában - íróasztalára dobta az adományt, s félvállról odaszólt segéd tisztjének: „Adjon Rónay úrnak nyugtát.”

Tizenegy órakor néhány század zajos színlelt rohamot rendez, éjfélkor azonban teljes némaságban már készen állnak a honvédcapatok mindenütt, az újlaki országúttól kezdve, a Vérmezőn, a Mészáros utcán keresztül egészen a Gellért-rakodóig. Hajnali három órakor a svábhegyi főhadiszállásról felszáll egy röppentyű, csavaros tűzkigyót rajzol a tavaszi égre. Kétszáz ágyú válaszol a jelre, a budai dombokon félkörben elhelyezett tüzérség, s peregni kezdenek a dobok, felvívognak a kürtök. Még sötét van.

Másnap Görgey kitüzi zászlaját Budára, Hentzi belehal súlyos sebesülésébe, Clark Ádám pedig felkelhet végre ál-betegágyából. A Lánchidat nem sikerült megsértenie Hentzi ezredesének, Alnoch Lajosnak, pedig lelőtt egy vonakodó tüzért, s dühében a szivarjával gyújtotta meg a lőporos vályút s a hordókat, úgy, hogy ő maga is szénné égett az egyébként hatástalan robbanásban.

Ki legyen a hősöm ezen a napon? Az alantas csökönyösséggel haláláig védekező Hentzi? Igazi ostoba katona, nagyon alkalmas drámai főszerepre, nekem mégsem tetszik. A rejtélyes, hiú, élesesű Görgey? Mint Szemerének, Kossuthnak, nekem is az a gyanú bujkál a szívemben, hogy ha győzött volna, a szabadság katonájából a győzelem diktátorává vedlik; s tovább megyek: talán ő is érezte, hogy jelleméből ilyesfajta kényszerűség következik világosan, s azért kellett hibáznia, nehogy megverje az osztrákokat, amit nem bírt volna elképzelni, mert nem akart elképzelni. Más szóval, a képzelete azért volt bátortalan, mert sejtette, hogy a sikereivel ő sem tudna egyebet kezdeni, mint visszaélni velük; mondhatjuk úgy is, bizonyos alázat fékezte cselekedeteiben, csakugyan rejtelmes, megfoghatatlan módon, belső erkölcsi egyensúlyként. Így fest az époszok hőse? Szíve mélyén tisztességtudó kispolgár? Vagy keressenem ki hősnek a rohamoszlopok sok száz halottjából azt az olasz vagy szepesi német katonát, aki időben az első volt Buda falain belül?

Mit tegyek? Énnekem a sok katona közt legjobban egy civil tetszik, Clark mérnök úr, akit látok aggodalmasan és szakértően vacakolni dugattyúival és hengereivel, amint kifogástalanul elrontja azt az átkozott szivattyút, nehogy az az átkozott tábornok kipumpálhassa a vizet, s látom, amint harmadszor is ugyanazokkal a szavakkal üzen vissza ágyából: „Sajnálom, de átkozottul beteg vagyok.”

S ő az, Budapest város igaz polgára, Clark Ádám, aki száz év múlva hiányozni fog onnét, hogy megvédje hídját a katonáktól.

A tényállás

Egyszer késő éjszaka Örleyvel ezt láttuk a kihalt Apponyi téren:

A túlsó oldalon két nő és egy férfi handabandázik egy rendőr körül. Ma tíz éve történt, nyár volt. A férfi olyan harsány hangon mondta tollba adatait, hogy áthallatszott a Kígyó utcába, ahonnet jöttünk. Odalépegettünk hozzájuk.

- Ellátom a bajukat - mondta a férfi. - A nagybátyám államtitkár.

Széles fehér képe volt, monoklit viselt, a mondatokat rikácsolva köpdöste. A nők kopottaknak tűntek.

- Megütött, biztos úr - hajtogatta az egyik, egy zsebkendőt szorítva arcához. Sírdogált.

- Ne sírj, Ilonka - mondta a másik.

- Ocsmány szavakat mondott, biztos úr, belénk kötött.

A férfi most átmenet nélkül ordítani kezdett:

- Megértette, törzsőrmester! Bekísérni! - félrelökte a rendőrbe kapaszkodó zokogó nőt, és kifeszítette a mellét.

- A nagybátyám államtitkár!

- Ilyen ember nincs is - mondtam halkán Ö.-nek. Bólintott. Figyeltünk. Riasztó és valószínűtlen figura volt ez a monoklis. Mint egy rossz gúnyrajz a pökhendiségről. „Kérem - mondta a rendőr -, nekem fel kell vennem a tényállást.” Hallatszott a hangján, hogy kissé zavarban van. Velük mentünk az őrszobára, hogy tanúskodjunk a fickó ellen, noha semmit nem láttunk, nehogy még majd a rendőr is bajba kerüljön. A „tényállás”, az igazság, ezúttal a napnál is világosabbnak látszott, ezért avatkoztam bele mások dolgába, amit sosem szoktam tenni.

Álmos rendőrtiszt került elő. A férfi azonnal eléje ugrott.

- Kérlek - hadarta -, én ez és ez vagyok. Miniszteri fogalmazó.

- Tessék várni - mondta a rendőrtiszt. A két nő most egyszerre szólalt meg, őket is leintette: - Egyszerre csak egy beszéljen.

- A nagybátyám államtitkár - kiáltotta megint a férfi.

Bennem most már igazán elhűlt a vér. Álmélkodva láttam, hogy a rendőrtiszt elmosolyodik. Hosszú szünetet tartott. Csak most vettem észre, hogy a monoklis egészen sápadt. Halálos izgalomban van. Divatos, keményre vasalt ruhája megcsavarodik rajta. Talán fogalma sincsen róla, mit beszél. Hiszen ez az ember védekezik. Vaktában csapkod szorongatott helyzetében. A rendőrtiszt a nők felé fordult.

- Kérem - kezdte egyszerre magas hangon az egyik -, megütötte a beteg nővéremet és...

- Mi baja a nővérenek? - nézett a rendőrtiszt a másik nőre.

- Csak a fogam... - legyintett az siránkozva.

Megint fellángolt a feleselés. Ö. oldalba bökött. Jó ideig hallgattuk a laposodó ügyet. Olyasmi derült ki, hogy a férfi ernyője nyilván nekiütődött az egyik nőnek, amint elhaladtak egymás mellett. Ismerem az ilyen pimasz járást: ezek a fickók avval foglalkoznak, hogy ne térjenek ki senkinek, egy milliméternyit sem.

- Óhajtanak feljelentést tenni? - kérdezte a fáradt rendőrtiszt. A nők a vállukat vonogatták, aztán mégis letettek a dologról. Pontoskodó nyárspolgárok voltak. A monoklis kért egy pohár vizet; s olyan görcsös kézzel emelte a szájához, hogy összetörte a poharat. Még erről is jegyzőkönyvet kellett írni. Láttam, hogy rossz napja van a szerencsétlennek. Az élete másként is merő rettegés, nehogy sérelem essék a méltóságán, a rangján. Bizonyos, hogy nem volt rokonszenves ember. Mégis a rendőrnek volt igaza. Mindig pontosan föl kell venni a tényállást.

- És önök? - fordult felénk a rendőrtiszt, amint a nők kivonultak. - Mit óhajtanak?

Felrezzentünk. Mi csakugyan fölöslegesek voltunk itt, s úgy látszik, nem is kerestünk mást, mint ezt a tanulságot.

Naplóoldalak **S mit tegyen Cordélia?**

1944. december 25.

Kora reggel a házmester kislánya csönget, erre ébredünk. „Itt vannak az oroszok!” Hol? A sarki vendéglőben. A csendőrök, nyilasok, németek eltűntek, mint a kámfor. Lerohanok az utcára, papucsban, lámpalázasan. Öltözködni is elfelejtünk. Pista borzas, borotvátlan. A lakás felfordult, így fogadjuk első orosz vendégünket, egy szőke szibirt, aki szemlátomást éppoly zavarban van, mint mi. Tüzérségi megfigyelő. Előretolt ember.

„Van-e német katona a házban?” Nincs, nincs, már nincs. Biztatjuk, üljön le. Szabadkozik. Nem ér rá. Aztán mégis leül, és egy óra hosszat beszélgetünk, ahogy tudunk. Eszik egy falatot az ételünkből, iszik egy kortyot az italunkból, revolverét leteszi a díványra; jöllehet mindez szabályzatellenes, látszik az arcán. Egy igazi jó katona, például egy porosz, semmi kincsért nem tenné ezt. Mit tenne? Valószínűleg lelőne valamennyiünket az egyszerűség kedvéért, s a házat felgyújtaná, mert első a katonai biztonság. De hát az „igazi jó katonák” közül most egy sincs itt. Most csak ez a szelíd és elfogult minszki bányamérnök üldögél itt a vetetlen ágyam szélén, zöld egyenruhájában, melyet ötödik éve visel már.

Mi a mesterségünk? - tudakolja. Pillanatnyi csönd támad.

- Író vagyok - mondom. - Piszátyelj.

- Csakugyan?

Pista vár, hallgat. Rámutatok.

- Ő pedig költő, pojet.

- Ó!

A szőke fiatalember feláll, bemutatkozik, meghajol, sebesen beszélni kezd, úgy, hogy tolmácsunk sem érti, amit hadar, s a pirosra mosdott, fehér bőrű északi arcán szeretet ragyog, tisztelet, rokonszenv, feloldódott meghittség.

1939. november 4.

Az anyakönyvvezető hasán vastag nemzeti színek. Két karosszékből ülünk előtte társammal, aki e percben már a feleségem. A Krisztina körúton csörömpöl egy villamos. Idebent kínos csönd van, az anyakönyvvezető körmöl, hatalmas könyvbe írja be adatainkat.

- Született?

- Budapesten - mondom.

- Év?

Megmondom.

- Foglalkozása?

- Író. - Ezt gyorsan mondom, szeretnék túlesni rajta. Aligha el nem pirultam. Készültem a kérdésre, féltem is tőle. De mit mondhatnék egyebet? Egyetemi hallgató, ezt már nemigen használhatom. Magánzó? Ez igen ostoba. Talán elcsúszik a dolog így is. De nem. Baj lesz belőle, amint sejtettem. Az anyakönyvvezető keze megáll, megdermed, leteszi a tollat. Feltolja a szemüvegét, és rám mered elképedve.

- Hogyhogy?

- Író - ismétlem csökönyösen.

- Hírlapíró? Közíró?

- Nem.

- Nem újságíró?

- Nem. Író vagyok.

Az anyakönyvvezető nem mondható fiatal embernek, hatvan felé járhat. Látszik, hogy ilyesmi még nem fordult elő vele. Nem tudja, mit írjon be a megfelelő rovatba. Verejtékezik. Most már sajnálom a makacskodásomat. Azt kellett volna mondanom, hogy állástalan diplomás vagyok, vagy munkanélküli tanár. Vagy mégis hogy magánzó vagy újságíró. De nem mertem hazudni, mert nem léptem be sem az állástalan diplomások, sem a munkanélküli keresztények országos szövetségébe, a Sajtó Kamara pedig nemrég utasította el a felvételemet. Az anyakönyvvezető töpreng, erős-egészséges fiatalember vagyok, fogja mindjárt mondani, miért nem választok magamnak egy tisztességes magyarországi foglalkozást? Azután mégsem mondja, sóhajt, megkönnyebbülten, mert eszébe jut valami, és beírja az üres rovatba: *magáníró*. Magáníró.

Mélységesen érzem a jóindulatát, türelmét. Még egy helyre beírja, hogy magáníró, aztán kiegyenesedik, hasán megfeszül a széles nemzetiszínű szalag.

1945. február

Az egész Törökvész dülő szikrázik a téli napfényben. Puha hóban lépkedünk a Hidegkúti út felé, dél van, a dombokon vígan szólnak az ágyúk. A sarkon feltűnik B., a festő, szenttelen pompás szatírféjével, a katonai parancsnokság lépcsőjéről pedig már nevet ránk egy jó jakobinus arc. V., a szobrász, ő már megmagyarázta az örnek, miről van szó. „Piszátyeiei i hudozsnikov.” Írók és művészek vagyunk.

Írók és művészek, tessék. Mosolyognak, a városparancsnok természetesen soron kívül fogad bennünket. Közlegények, tisztek, öregek, fiatalok: a szobámban se éjjel, se nappal nemigen fordult meg olyan orosz katona, amelyik ne mosolygott volna a könyvespolcaimra. Író vagyok, erre a szóra egy jegesmedve nagyságú őrnagy belém karolt, mintha a testvére lennék, egy másik félrevont, s megmutatta halott anyjának a fényképét, egy harmadik óvott, ne menjek az utcára, nehogy besorozzanak, s bajom essék. És a mosolygó hivatal: mintha megoldadna körülöttünk a magány csontjege. A levegő erős, tiszta. Porzik a hó. Tele vagyunk lendülettel, könnyűséggel, tervekkel. Még a nemzeti színek is szerényebbek az új rendőrök karján; nem vagyunk többé gyanús elemek, ideig-óráig megtűrt léhűtők, nem leszünk idegenek az új magyar köztársaságban.

Feltűnik F. is, s bólogat. A lázas szemű K. már csak előrenéz, hét börtöne emlékét a háta mögött hagyja. Még a bölcs I. is igent mond. És Pistával nekünk is kimerült minden kétkedésünk, kishitűségünk, örök gyanakvásunk a világ és önmagunk iránt. Kiáltványt szerkesztettünk, szavanként megvitattuk, tanácskoztunk heteken keresztül, s e percben hiszünk is szürke mondatainkban. Mennyi dolog lesz itt... szétbontani a hazugságok szövedékét, tisztázni

alapvető fogalmakat, mint az enciklopédisták, ledönteni a képmutatás és a szolgálalkúság bálványait... eloszlatni az agyvelőkből a butaság aljas mérgegázait s a hamis erkölcsi érzék kancsalságát egy elmaradott nép látóidegeiből... egy elmaradott, önmagától, önnön nagyjaitól elmaradt, elmarasztott népet felemelni legalábbis Európa népeinek színvonalára. Mit akarunk? „Részt venni az ország minden lényeges ügyének intézésében...”

Mit akarunk, mi újság? - kérdi a barnaképű őrnagy, s cigarettákat rak ki az asztalra. Most már egyenesen kimondjuk a legfontosabbat: műtermet, nyomdát, folyóiratot.

Rendben van, semmi akadály. Néhány nap az egész, s felszabadul a Margit körút. Lesz nyomda. Lesz ország, amely nem jut el többé negyvennégy október idusáig, mert nem Szalasié lesz, de nem is Horthyé, hanem Adyé, Babitsé, Móriczé, Kosztolányié, József Attiláé... Rotációs papíron adjuk ki a Nyugatot, százezres példányszámban...

1945. június

A Krisztinában enyhe hullabúz, romok változatlanul, máskülönben február óta elég nagy haladás látszik. Gyalogolok Pest felé. Átérek a hídon, s ettől jókedvű leszek, noha a hídpénz óta ez veszteség, éppen egy pengővel csökken az értékem, ennyivel értékesebb állapot Budán lenni. A minisztérium lépcsőjén Pista jön lefelé.

- Hát te mit csinálsz itt? - nevetek rá örömmel.

Ravasz mosoly csillan meg a szemében.

- Itt én részt veszek az ország ügyeinek intézésében!

- Mi?

Most már nagyot nevet.

- Állásban vagyok az ötödik emeleten, segédhivatali tisztviselő.

Folyóirat nincsen, könyvkiadás nincsen, a magyar cenzúra nem engedélyezte Ady verseit, nem engedélyezett egy Karinthy-kötetet, a magyar polgármesterhez sem soron kívül, sem sehogyan nem tudunk bejutni, könyvnapra kiadnak majd egy antológiát, de a kiadó visszaküldte Pista versét, „aktuálisat” kér, afféle falra mázolható reklámszöveget a demokrácia propagálására, mint a sok-sok naponta megjelenő pártpolitikai hírlap.

Nevetünk. Az a szerencse, gondoljuk, mert erről nem beszélünk azóta, az a szerencse, hogy senki sem tud februári terveinkről. Már régen, még februárban kigyógyultunk belőlük. Gyökerében hamis szerepeket akartunk eljátszani, nagyképűek voltunk, izgága fontoskodók. A hatalomból akartunk részt kérni, s ha sikerült volna, nem lennénk írók. Nehéz próbán estünk keresztül. Valami hűséges szerkezet működött bennünk, eltúlozta izgágaságunkat, elrontotta nagyképűsködéseinket, csendesen és kitartóan vette el a kedvünket önnön fontoskodásainktól. Az ország ügyét? legfeljebb egy minisztérium vagy egy párt napi ügyeit intézhetnénk helyette, ha feladjuk magányunkat, független létezésünk egyetlen éghajlatát, ahonnet igazában „intézzük az ország ügyét”, ha nem is napi ügyeit, s nem is „középiszkolás fokon”. Jó, hogy megmenekedtünk egy tévedéstől, egy csúf hamisságtól. Maradjunk csak magunkra, így helyes, itt a helyünk, biztonságos oldalunk. Viszont egyelőre „intézhetjük” megélhetésünk ügyét, mert a kutya se törődik avval, mi van velünk.

De mégis, törődnek. Hangok hallatszanak egy ideje, cikkek jelennek meg a hírlapokban. Mi van az írókkal? Hol vannak az írók? Miután Regan és Goneril elmondták, mennyire nagyon szeretik, az öreg Lear király szólítja az osztozáshoz harmadik leányát. Mit szólnak az írók a politikusok és pártvezérek után a Demokráciához?

What shall Cordelia do? Restelkedő zavarban vagyunk. A szabadság sokkal bensőségesebb ügyünk, semhogya beálljunk ebbe a vetélkedésbe fennhangon dicsérni. S ahogy a legkisebbik leány nem kapható arra semmi áron, hogy egyéniségét megtagadja, s kitart az alapfokú igék mellett - „Szeretlek” - „S mit tudsz még mondani?” - „Semmit” - „Semmit?” - „Semmit”, - semmiképpen nem vagyunk hajlandók rosszul dicsérni a szabadságot, az üres propaganda szólamaival. Értünk a mesterségünkhöz, ismerjük a szavak erejét, hitelességük titkát, nem követhetünk el árulást ellenük.

Micsoda az írás technikájának minden titka és ereje? Az a roppant egyszerű dolog, hogy nem mondunk sem többet, sem kevesebbet, mint az igazság. Ez a módszer, leleplezhetjük. A propagandairódalom nem fogja követni titkos módszerünket, ettől nem tartunk. Mi sem fogjuk követni a propagandát a maga útján.

Hogy ezúttal az igaz ügyet szolgálja? Annál kevésbé szabad rosszul szolgálnia. Hogy eredményes a módszere? Éppen ezen kellene elgondolkozniuk, az ő eredményeiken.

A szélsőjobboldali propagandánál eredményesebbet kívánni sem lehetne Magyarországon. Sok millió szavazat és párttagság bizonyítja, milyen könnyen hat a népre a hamis szó. Nos hát, mi nem akarjuk, hogy propagandánk hasson a népre, egészen ellenkező dolgot akarunk - olyan magyarokat akarunk, akikre nem hat semmilyen propaganda, se igaz ügyé, se igaztalané... Olyan embereket akarunk, akik képesek a maguk fejével gondolkozni, a maguk szívével érezni, olyan népet, amelyik nincs tehetetlenül kiszolgáltatva annak, amit a propaganda a szájába rág. Úgy van, valljuk, mást akarunk: szabad és független egyéniségeket, nyílt, elfogulatlan szíveket, művelt és bátor főket... amilyenből ha csak néhány ezer lett volna ebben az országban, dönthetett volna minden propaganda, sőt minden ágyú és harckocsi ellen...

Dönthetett volna? Vajon?

Fennhéjázó szavakat, patetikus közhelyeket írok le megint. Van ennek valami értelme itt?

Talán van. Nézd meg ezt a parasztot ebben az új képes újságban. Nézd csak okos arcát, beszélhetsz neki a hordóról, udvariasan bólogat, aztán hazamegy, és tudja, amit tud. Nézd a növekedő kamaszokat, nézd az asszonyokat, a gyerekeket. Cserbenhagynád őket azoknak a kedvéért, akik propagandával meghódíthatók? Beállhatsz-e a zajos kórusba, alapfokú igéid helyett szemérmetlen jelzőket harsogni?

Vagy éppenséggel azt kívánja tőled a demokrácia, hogy önmagadnak csinálj propagandát öelőtte, s akkor kész lesz kiadni a részedet a felosztott királyságból?

Mit tegyen Cordélia? Nincs választása.

Ceruzajegyzetek

(BOLDOGSÁG?) Januárban, februárban, még március elején is, úgy éltünk itt a Pasarét végén, mint valamelyik Verne-regény hajótöröttjei egy kellemes sziklazátonyon. Vesztegzár alatt tartott bennünket a város ostroma. Így aztán, egyebek közt, az új esztendőre nem volt naptárom. Végül is találtam fiókomban egy üres, egy csaknem üres 1943-as zsebnaptárt, kék ceruzával tarsolyában, Szép kék kötésben. Kijavítottam benne a dátumokat. Beírtam teendőimet, hogy ne kelljen fejben tartanom. Mit kell majd hoznom Pestről, ha szerdán átjutok? Élesztőt, tűzkövet, krumplít. Egyszóval üzembe lépett a naptár, s később már hűségéből sem, tunyáságból sem vettem újat, bármilyen olcsón is kínálták. Azóta is ezt használom, ezt a kék 1943-ast.

Az elején, a távíródíjsszabás, a mértékegységek oldalai után, minduntalan rálapozok ceruzával beírt régi jegyzeteimre. Rendetlenül odavetett címszavak ezek, magam is alig értem már, mire céloznak. Ilyesmi: „*Ravasz és kényelmes alázat*”, vagy: „*Az anarchia rendje*”, vagy csak ennyi: „*Munka*”, „*Nők*”. Az egyik oldalon ez olvasható: „*Boldog gyerekek, U.R.S.S. - (mulatságos!)*”

Emlékszem, akkoriban a Kis Újság számára írtam hetenként egy-két cikket, amelyeknek valamivel rövidebbeknek kellett mindig lenniük, mint amilyen rövidnek egyáltalában lehettek, s számomra már-már mutatványszámba ment, hogy találjak megfelelő témát ezekhez; ezért aztán tücsköt-bogarat feljegyeztem magamnak, ami csak eszembe jutott. Amikor arra került volna a sor, hogy felhasználjam jegyzeteimet, mindig kiderült, hogy csupa „hosszú” dolog jutott eszembe. Hogy a legridegebb szűkszavúsággal is megtölteném egy-egy ilyen „témával” az Esti Kis Újság hat oldalát, és nem maradna hely a nyomda jelzésére, pedig ezt, úgy hiszem, a törvény is előírja. Jegyzeteim a kék naptárban ekként egyre plátóibbá váltak, mint ez a „Boldog gyerekek” kezdetű is; vagyis feljegyeztem, ha már eszembe jutott, noha jó előre tudtam, mit sem kezdek majd vele.

Evvel az eggyel egyébként - világosan emlékszem az értelmére - más okok miatt sem kezdekhettem volna semmit. Arról olvastam valahol, hogy milyen boldogan élnek a gyerekek a Szovjetunióban, táboraikban, iskoláikban. Kényeztetik őket, önbizalom, derű árad belőlük, a művelődés, a rend légköre veszi körül őket, még játékaikban is. Egyszóval, boldogok; s ahogy ezt olvastam, valamiképpen elkedvetlenedtem. Jóllehet alig tudok nagyobb alávalóságot elképzelni, mint boldogtalanná tenni a gyerekek életét, akár a nyomorral, akár más egyébbel, ez a boldogság nekem valami módon nem tetszett. De hát akkoriban Magyarországon bajosan lehetett volna kinyomtatni azt, hogy a Szovjetunióban boldogok a gyerekek, vagy hogy egyáltalában vannak ott gyerekek is. Ha én tehát ellent akarok mondani nekik valamiben, akkor kénytelen leszek megvárni, míg megnyerik a háborút. Ezért írtam oda a jegyzetem után zárójelben, jobb kifejezés híján, hogy „mulatságos!”.

Ami pedig a boldog gyerekeket illeti, az a tapasztalatom, hogy azok - mint Cocteau *Enfants Terribles*-jének hősei, akikhez hasonlót többet is személyesen ismerek - gyakran nem akarnak felnőni, még harmincéves korukban sem. De igazában nem ezt akartam megírni. Magát a boldogságot akartam én gyanúba fogni, mert eszembe jutott saját gyerekkorom a kőszegi katonaiskolában. Szép nagy kertben állt az intézetünk. A hálótermeket télen rendesen fűtötték, enni is kaptunk, majdnem eleget, egyenruhánkat megfoldszták, ha rongyos lett: szó sem volt nyomorúságról. Csak éppen soha nem tehattünk mást, mint amit vezényeltek. Nappal és éjjel kísérettek őrök, váltott szolgálatban, afféle vérbeli porosz altisztek. Gond nélkül éltünk, házi

könyvtárral és zuhanyfürdővel, mint egy gazdag állam fegyencei. Mégis szomorú voltam, hosszú éveken át. Néha játszottunk, néha nevtünk. Ott volt ez a szomorúság mindennek az alján. Tíz-tizenegy éves korunkban már nem tudtunk sírni, elvesztettük ezt a képességet. Eszembe jutott a szalmazsák. Eszembe jutott a sapkám mafla formája. A földszinti folyosó szaga. A szombathelyi országút, a két gyakorlótér, a téli vasárnap délelőttök. Ott tanultam meg a lázadást, a zsarnokság gyűlöletét, az élet ocsmányságát és csodálatosságát, az emberek meg a magam természetének vad gonoszságát és szelíd jóságát. Az elnyomás ellenállásra nevelt, a parancsszó különvéleményre, magányra. Észre kellett vennünk, hogy a képzelet szabad, hogy csak a gondolataink és az érzéseink függetlenek; így érlelődött bennünk az egyéniség, végső menedékünk. Sok minden eszembe jutott, s azt gondoltam, amikor feljegyeztem két naptáromba ezt a pár szót, azt gondoltam, hogy semmi áron nem adnám oda gyerekkoromat egy boldog gyerekkorért; hogy nem szeretném, ha csupa-csupa boldog gyerek nőne fel ezentúl, olyanok, akik meg sem érthetnék az én gyerekkoromnak, vagy egyáltalán, emberi életünknek a szomorúságtól gyakran elválaszthatatlan szépségét.

(KÖTELESSÉG?) Egyáltalán, ne toldjuk meg a kötelességeink sivár lánc-sorát azzal, hogy a boldogságot is kötelezőnek érezzük. Kosztolányi úgy vélekedik, amikor egyszer tetten éri a boldogságot, hogy talán csak a szenvedés hiánya. Több köze lehet a közönyhöz, mint az ujjongáshoz. Akik kötelességszerűen hajszolják életük boldog szerelmét például, okosabban teszik, úgy látszik, ha idejében meghalnak, mint a veronai Julia és Romeo. Egy jeles biológus, úgy hallom, megállapította, hogy valamelyik élettani funkciónknak egyik mellékterméke az, ami megszabja az általános közérzetünket. Tehát a boldogságérzetünk például (mondjuk) egy fontos vesekéreghormon-működés fölösleges mellékterméke. Legjobb, ha nem sokat törődünk az egésszel. Úgy értem, egyikkel sem. Sem a testünk fontos élettani működésével - sem a lelkünk fölösleges igényeivel.

(TUDATLANSÁG?) Márciusban, egy este, majdnem háromhónapi szünet után, megindult a víz a fürdőszobában. Ordítózni kezdtem. Valamennyien kirohantak. Megrendülten bámultuk a csodát, ölelgettük egymást. Unalmas elmondani, hogy ez mit jelentett nekünk. Ötpercenként kiment valaki, hogy megpróbálja, folyik-e még. Folyt, másnap reggel is folyt, délután is folyt. Lassan megnyugodtunk.

- Kijavították a csöveket - mondta Vera.

Ráhagytuk. Harmadnap délelőtt azonban megint kiapadtak a csapok, s csak déltájt indult meg újra a víz.

- Hát ez mi lehet? - döbönt meg Vera. - Még mindig javítják talán.

A dolog azonban megismétlődött néhány napon át, s Pali, aki mindent tud, ekkor megmagyarázta, hogy nyilván nincsen elég szene a vízműveknek.

- Szén? - csodálkozott Vera. - Minek?

- Minek? - nevetett Pali. - Valamivel hajtani kell a szivattyúkat, amik a vizet nyomják a vezetékben.

- Hajtani? Hát ott valahol állandóan hajtják a gépeket?

- Persze.

- Szóval - kérdezte Vera -, mindenféle gép, meg munkás, meg szén kell ahhoz, hogy legyen vizünk?

- Persze!

- Ezt nem tudtam - motyogta Vera lehangoltan.

„Ettől fogva - mesélte nekem később - nem volt egy nyugodt percem. Hiszen akármikor kifogyhat a szénük... Lestem a híreket az újságokban, mennyi szén bányásznak Pécsen, hány vagonnal érkezett Budapestre ezen a héten... Elég lesz vajon? A szivattyúk rendben vannak-e? Minden pohár vizet megkeserített a gondolat, hogy verejtékes munka tapad hozzá.”

Nevettem.

- Ez nem tréfa - mondta Vera. - Az a természetes, az a szép, ami ingyen van, mint az élet. Nekem ilyen áron nem kell vízvezeték. Már komolyan gondoltam arra, hogy fúratok egy kutat a kertben.

- No de - mondtam - csak nem ugrott be annak a számár Palinak?

- Hogyhogy?

- Hát sose hallott még Budapest ártézi forrásairól?

Gyanakodva ügyelt a szeme csücskéből. De aztán elmagyaráztam neki, hogy fővárosunkban nem kell szivattyúkkal hajtani a vizet, mert olyan a geológiai alakulás, hogy tízezer atmoszféra nyomással magától ömlik a budai forrásokból a hatbillió percliter ártézi víz, s csak a csőhálózatot kellett egyszer lerakni, többé sosincs semmi gond vele. Kötelességemnek tartottam elosztatni frissen szerzett, rendkívül szerény, de roppant ártalmasnak bizonyult tudományos értesüléseit.

Nem tudta biztosan, nem tréfálok-e, de gyengéden nézett rám.

Magányos hegedűszó

A ház földszintes, mint mindegyik ház az utcában. A kapu két szárnyán két tojásdad ablak van, üvegük kék és piros cikkekre osztva. Bal felől fényes rézgomb, a csöngő húzója. A nap alacsonyan jár, sugarai rézsútosan érik a falat, s a durva vakolat minden göböcskéje hosszú árnyékot vet. Valaki meghúzza a rézfogantyút, s a hosszú tornác végében rekedten csöngetni kezd a kolomp. Zöld faladában oleanderek állnak az udvaron. Az utcai szoba zsalui nincsenek leeresztve, de a táblákat behúzták, s így elég sötét van. Nem sok látszik a berendezésből, a falhoz szorított, magas hátú bársonykanapé, a két tölgyfaszekrény, asztal, hat székkal körülötte, s a zongora. Hűvös van idebent, s érződik a halvány, de kipusztíthatatlan vidéki szobaillat, talán a rezedának, a vaníliának és a légypapírnak a szagegyvelege. Felpattan a középső ajtó, s egy férfi lép be, nyomában a szemüveges gazdasszonnyal, aki törülgeti a kezét a kötényébe.

- Itthon van a százados úr? - fordul vissza a férfi az ajtóban, inkább állítva, mint kérdezve. A hangja izgatott.

Az asszony nem felel, megáll a szoba közepén, és megérinti a férfi karját:

- Pszt!

- Alszik? - néz rá a másik suttogva.

Fülelnek. Bentről halk, magányos hegedűszó válik hallhatóvá.

- Hegedül! - mondja az asszony végre, szelíd lenézéssel.

Ennyit tudok róluk.

Másként azt sem tudom, regény vagy színdarab-e az, aminek így kellene kezdődnie, miért izgatott a polgári ruhás férfi, mibe keveredett barátjával, a kapitánnyal együtt, mi történik majd a következő félórában és a következő esztendőkből. Két nő is szerepel a dologban és egy csomó katonatiszt. Egy vidéki bár és egy civil fiatal házaspár. De csak ebben vagyok bizonyos: - Itthon van a százados úr? - Pszt! - Alszik? - kérdi suttogva a másik. Fülelnek. - Hegedül! - legyint a gazdasszony megvetően.

Ha bárki tudna valami bővebbet, nagyon kérem, közölje velem. A nyugtalan férfi egyébként száznegyvenöt centiméter magas, és Dódinak becézik, a százados pedig Chopin *Asz-dúr prélude*-jét játssza. (Op. 28.)

„Patt”

Egy régi filmet láttam a múltkoriban, Johann Strauss életéről. A muzsikus feleségül vesz egy bájos fiatal lányt, sohasem kell csalódnia benne, boldog szerelemben élnek, s közben karrierje is halad, sikerei szaporodnak. Aztán egyszer megismerkedik egy pompás énekesnővel. Hajnalig kocsikáznak a bécsi erdőn. Egymásba szeretnek. Ilyenkor a következők szoktak történni a filmekben: a feleség lelövi az énekesnőt. A férj megszökik a nővel. Az énekesnő lelövi a feleséget. A férj lelő egy fölösleges herceget, és utána öngyilkos lesz. És így tovább. Vagy ez, vagy az.

Ezúttal azonban a gyártókat mégiscsak kötötte az a kényszer, hogy egy ismert zeneszerző élettörténetéről van szó, a harminchárom drámai helyzet közül tehát kénytelenül egy harmincnegyediket választottak: senki nem lö le senkit, a film hőse mégsem ül hajóra a ragyogó szőke énekesnővel, nincs képe otthagyni szelíd, kedves feleségét, inkább rosszkedvű lesz egy kicsit. Az történik vele, ami bárkivel történni szokott az életben. S itt majdnem jó lesz a film. Mi lesz a „nagy szenvedéllyel”? Semmi, a nyárspolgári valóság a nyakára hágott. Mi ez, tragédia, komédia? Sem nem tragikusan, sem nem „happy-ending”-gel: ez a film „patt”-tal végződik. Akár elment volna a hős szép új szerelmével azon a hajón, akár ott marad a réginél, akár faképnél hagyja mind a kettőt: rosszul cselekszik. Úgy jár, mint valamennyien járunk az életben, sakktáblánkon lassan kifogyunk a lépésekből, s aztán mozdulatlanul szomorkodhatunk.

**Huszonöt év magyar irodalmáról
(1945-47)**

Bevezetés: Tengernagyok a propelleren

(francia és angol olvasóknak)

Négy évszázada, hogy Magyarország kis nép lett, s még csak azt sem igen mondhattuk, legalábbis 1918-ig nem, hogy független kis nép. Elbukott szabadságharcaink szomorú és lobogó pillanatait nem számítva, a török vazallusa vagy Ausztria egyik része volt az ország. Politikai történelmünk nem bővelkedik dicsőséges oldalában. Mohács óta inkább tehetetlenül kellett beleilleszkednünk a nagyobb hatalmak közötti egyensúly helyzeteibe. Az ország politikai súlyával azonban a magyar nyelv és a magyar irodalom nem kezdett együtt hanyatlani, hanem éppen ellenkezőleg, mintegy teljesen kiszakadva a rossz sorsú államból, váratlan fejlődésnek indult. A magyar nyelv megtette a teljes hátralévő utat Európa felé, s irodalmunk, sajátos módon, a huszadik század első negyedében már egyenrangúan, minden vidékiesség, epigonság érzése nélkül kapcsolódik be az európai irodalom egészébe, s szinte céltalan gazdagsága még az ország és a magyar anyanyelvűek teljes lélekszámával sem áll arányban, nemhogy a tényleges olvasókéval.

Ez az irodalom természetesen kevesek műve. Nyelvi határain belül is sokszorosán befalazva, élt mégis és hatott erősödő-gyengülő, de ki nem apadó árama. Hogyan élt és hogyan hatott? Íróink az utánuk jövőknek üzentek, s az előttük járóknak feleltek, még a nyelvet is úgy adták tovább egymásnak, mint a céh magántulajdonát. Hatottak tehát a költők a költőkre, vagyis pontosabban: akire hatottak, abból megint csak költő lett. Századokon keresztül ömlött az irodalomba a nemzet minden ereje. A felserdülő nemzedékek legkülönbjei itt találták meg azt a pályát, amely nyílt és szabad, megfelel magas - sokszor fellegjáróan magas - igényeiknek, az egyéniség csorbítatlan szuverenitásával és egyenlő világi esélyekkel indulhatnak el rajta; s ahol egyáltalában csinálhatnak valamit. S minthogy, talán ebből a szükségből, rendkívüli tehetségek támadtak, költő-lángelmék évszázadról évszázadra - Balassa, Zrínyi, Csokonai, Vörösmarty, Arany, Petőfi -, itt találták meg azután, irodalomtörténetünkben, történelmünknek azokat a hiányzó lapjait, amelyek nem sértették érzékenységüket.

Vonzó és igazán izgalmas számomra csak az irodalom volt gyerekkoromban, noha egy katonaiskolában nevelkedtem, ahol éppenséggel nem arra oktattak, hogy mindennél többet ér egy jó szonett. Szép dolog az, ha valaki nagy hadvezér vagy nagy államférfi, de bizony az írókhoz képest ők csak apró-cseprő ügyekkel bibelődnek. A költő az igazi ember: példája és teljessége az embernek. A nagyság nála kezdődik és nála ér véget. Ez az értékelés, ez a hangulat vette körül Magyarországon az eszmélkedő gyereket, az öntudatra ébredő iskolásfiút. De vajon lehet-e másféle becsvágya egy kis nép fiának? Ép humorérzéssel vágyakozhat-e valaki arra, hogy nagy dán hadvezér vagy nagy észti államférfi legyen belőle? Így aztán a nagy francia hadvezéreknél vagy a nagy angol államférfiaknál is többre tartottam a költőket.

Némi regényesség, némi dilettáns hajlam, légkör, kényszerű vagy alkati passzivitásuk terelte az irodalom felé azokat a fiatalembereket, akiket a megszokottnál nagyobb mohóság sarkallt, azon kívül, hogy ez látszott az egyetlen emberhez méltó időtöltésnek egy kis nép szemszögéből, de íróvá kellett lenniük azoknak a legjobbaknak is minálunk, akik cselekvőbb alkattal jöttek a világra, hiszen nyilvánvaló volt, hogy amit tehetnének, az ország adott állapotában, az nem sok, nekik mindenestre kevés. Még ha egész népüket felráznák is valamilyen, akár a legjogosabb cselekedetre, akkor sem tehetnek semmit a valóság részvétlen,

számszerű tényeivel szemben. 1848-ban függetlenségünkért megindított szabadságharcunkban, a csodákkal kacérkodva, már-már legyőztük az egyik katonai nagyhatalmat, amikor a segítségére sietett a másik, s Európa és az emberiség sajnálkozásai és felháborodásának nemes kifejezései közepette a magyar csapatoknak Világosnál le kellett tenniük a fegyvert a tízszeres és hússzoros túlerőkkel szemben. Ilyesmivel példázta történelmünk minden cselekvés hazard és ostoba esetlegességét. Aki ilyen példákon nevelődik, az nehezen teszi majd fel életét a gyakorlati tettek kockájára. Van olyanfajta hősiesség, ami hasonlít az ostobasághoz, de van olyan tája a világnak, ahol *minden* hősiesség ostobasággá válik. A magyar szellem mégsem avval a sértődéssel fordult az irodalom felé, amellyel a nyápic iskolásfiú felfedezi a szellemi tevékenység magasabbrendűségét a birkózásnál, hanem inkább avval a sértődéssel, amivel a száműzött császár fordul a naplóíráshoz vagy a bölcselethez, igényeit nem veszítvén el trónjával együtt - mert hiszen Magyarország egykor elég hosszú ideig tekintélyes hatalom volt a keresztény Európában -, vagy még inkább avval a már-már sértődésnek is alig nevezhető, egyre igazabb szenvedéllyel, amellyel a kivénült nagy szerelmes nekifog emlékiratai megírásának, s a munka közepén már tudja, hogy alapjában egész mozgalmas és dicstelen-dicsőséges élete nem volt egyéb, mint írói nyersanyaga összegyűjtésének elég mellékes mozzanata. A magyar irodalom gyorsan nőtt nagyra, s célját és értelmét is hamar megtalálta önmagában. A huszadik század elejére bevégezte teljes asszimilálódását Európával. Egy rendkívül fejlett, egészséges, a világgal kifogástalanul együtt haladó magasrendű irodalom él és lélegzik itt, anélkül hogy mögötte ország, társadalom, olvasóközönség bármiképpen is arányban állna vele.

1908-ban indítják meg Nyugat címmel folyóiratukat a köréje csoportosult írók: Ady, Móricz, Kosztolányi, Babits, s ide tartoznak a többiek is, Krúdy, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Karinthy, Osvát, Schöpflin - hogy csak azokat említsem, akiket a legmértéktartóbb jelzővel sem mondhatok kevesebbnek, mint rendkívül jelentékeny íróknak. Akármelyikük, ha Franciaországban vagy Angolországban születik, nagy hatású tényezője lett volna hazája szellemi életének, Magyarországon azonban bajosan beszélhetünk arról, hogy nagy hatással lettek volna a közéletre, társadalmunk vezető rétegeire - a Nyugatnak nem volt több előfizetője ötszáznál még akkor sem, amikor más sajtótermékek már több százezres példányszámban jelentek meg. Ha felsorolom neveiket, mint az imént, és hazám történetére gondolok, olyasféle csiklandós érzésem támad, mintha egy folyami csavargőzösön, egy révhajócska hídján egy tucat tengernagyot látnék sürgölődni.

Azok az írók, akik 1920 és 1945 között léptek föl, tőlük kapták legközvetlenebb útravalóikat, mesterségük eszközeit és a legmagasabb igényt. A belső számkivetésben pedig annál is inkább megmaradtak, mert a politikai Magyarország útja egyre jobban elkanyarodott a szellemi Magyarországtól. A fiatalok jobbára valamennyien csatlakoztak a Nyugat köréhez, s minthogy a folyóiratot csak a második világháború némította el, a két háború között jelentkező íróinkat közkeletűen a Nyugat második és harmadik nemzedékének szoktuk nevezni.

Sokan meghaltak közülük fiatalon; fényes, csonka művek jelzik majd irodalmunkban ezeket az esztendőket. Sokan, még lámpalázasan attól, hogy túléltek a nagy zűrzavart, fordulatokkal kísérleteznek, keresik a hangjukat, vagy ellenkezőleg, üresen őrlő malomként, olyan témákat öntenek régi technikájuk kerekei közé, amelyeket megéltek ugyan, másokkal egyetemben, de mégsem a sajátjuk. S van, aki már magához térve zavartalanul halad tovább munkájában. Java részükre elsősorban az elődeiktől kapott szigorú követelmény, a náluk még talán kissé túlságosan csillogó írástechnika a jellemző. Mesterségbeli felkészültség, kifogástalan kivitel, fényűző csomagolás. Egyszóval némi külsőséges, mutatós előkelőség, de egy mákszemmel sem több, mint amennyi a kortársi európai irodalmat is jellemzi.

Ha sorra veszem majd a két háború közt eltelt negyedszázad magyar íróit, ki kell indulnom valamilyen szempontból, ami annál jobb, minél együgyűbb. Körkérdésnek sincsen ostobább, mint nekiszögezni az író mellének: miért ír? Vizsgáljuk végig evvel a szondával a fiatal magyar irodalmat. Mi ösztökéli őket, mi a közlendőjük, miért írnak?

Láttuk, van közöttük, aki meg akarja javítani a világot. De van, akinek tetszik, és éppen ábrázolni kívánja. Van, aki szórakoztatni szeretné, és van, aki önmagát mulattatja pusztán az írással. Van, aki az élet szépségéről tesz ravaszul szomorú vallomásokot, s van, aki harsány szenvedéllyel önti ki magából az undort, amit a világ keltett benne. Van, aki menekül önmaga elől, van, aki menekül önmagába. Miért ír? Lenne, aki elhivatottságot, belső kényszert emlegetne kérdésünkre, de talán olyan is, aki azt felelné: azért, hogy pénzt keressen.

A dolog úgy áll, hogy minden összefügg, a sokféle ok vagy ürügy korrespondál egymással. Pénzért sem lehet - igazi írónak - verseket, regényeket írni hit nélkül, fájdalom nélkül, önelemzés, szenvedély vagy világmegváltó szándék nélkül, egyszóval, a szíve vére nélkül, mert összedőlne a műve, mint szép népballadánkban Kőmíves Kelemené, akinek a reggel felrakott fala estére összeomlik mindaddig, amíg szerelmetes felesége testét bele nem habarja a malterba. Azt fogjuk tehát puhatolni, mit kevernek malterjukba ezek az írók, ami megtartja majd magas várfalukat.

Néhány arc

HUNYADY SÁNDOR

Hogy mit írtak és mit írnak a két háború közötti íróink, ez önként kapcsolódik a „miért?” kérdéséhez. Ha az egyik szempontunk az, hogy mi ösztökéli egyáltalán az írókat írásra, gépiesen beleszaladunk a másik szempontba: mi a végső közlendője? Mi az, amihez kedve, hajlama, vonzódása van, mi érdekli, mit fejez ki egész művével? Megírhatja az „Érzelmek iskolája”-t, mint Flaubert, keresheti az „Eltűnt idő”-t, mint Proust, írhat „Virág úr” egy napjáról, mint Joyce. Kifejezhet egy magatartást, valamilyen életérzést, erkölcsi vagy gondolati rendszert. Előbűvölhet varázslatot, vagy pusztán ízeket, színeket, tájak légkörét. Megírhat szenvedélyeket és szenvedőket, igazságot, játékot, kétkedést, társadalmat, magányt, örületet. Tehát sokfelét, ami nem foglalható árjegyzékbe, és nem rangsorolható, mert nincsen közös nevezőjük. Az irodalom lényege nem ítéhető meg az értelem szempontjából, mert, mint minden művészet, fölötte áll - fölötte áll mindenestre nem absztrakt, hanem konkrét - a valósággal egyenértékűen létező - mivoltában.

A „mit?” kérdésre tehát, ha nem akarjuk magunkat becsapni divatos szempontok, egyéni nézőszögek, irodalomtörténet-sz-hagyományok által, csak olyasféleképpen felelhetünk, ahogyan egy ásványvizet palack színes címkéje felsorolja, mit tartalmaz a kiváló gyógyvíz: ennyi jódot, ennyi brómot, ennyi magnézium-hidrokarbonátot, egy kevés kalciumot is. Ez a szerény leíró tudomány megfelel az olvasó nézőszögének is. Mit találunk tehát ennek a huszonöt évnek a műveiben, mennyi természetes brómot, mennyi belepréselt szénsavat?

A fiatal magyar irodalom tarka prospektusában, csábító hirdetményfüzetkéjében első helyen Hunyady Sándort, a hiteles ábrázolásnak és az élet jó zamatának mesterét kell kirakatba tennünk. Novelláiban, regényeiben, amit nyújt, az maga a tapintható valóság; a valóságnak, a világnak édes révülete, az a kis lámpaláz, negyed-ittas izgalom, amit események, új emberek, új tájak, két vonatra való átszállás között érezhetünk.

Hunyady meglehetősen egyedülálló a maga nemében, nemcsak a magyar, hanem a huszadik századi világirodalomban is. Sokat örökölt Maupassant-tól - a tömörséget, jól megválasztott egyetlen jelzőit, drámai takarékoságot, bátor emberformáló határozottságot -, figuráit olykor csehovi közelségbe tudja hozni, olykor csehovian erős légkört éreztet - és, sajnos!, abban hasonlít Somerset Maughamra, hogy „szereti a jól kifundált történeteket”, és nem abban, hogy kérlelhetetlen legyen figuráival, mert sokszor, akárcsak a mi Mikszáthunk, már-már puhány jószívűséggel simítja el a bonyodalmakat, s a hamis anekdotaszervezetekkel eláztatja, lagymataggá puhítja kemény, remek prózáját.

A hiba persze szorosán összefügg legfőbb erényével. Hunyady a legtisztább művészek közül való; amit úgy értek, hogy objektív, semmi egyebet nem kíván, mint ábrázolni, műveket *megcsinálni*. Művészi, mesterségbeli követelmény az ábrázolás hitelessége, de másfelől a regény, a novella világos, szilárd szerkezete is. E kettő összeütközésén borul fel sokszor Hunyady írói egyensúlya. Színdarabjai, bármily finomak, nemesek anyagukban, mégiscsak korunk színpadi műveltségébe illeszkedtek bele, kerek, mindenáron csattanós és tagolt, happy-ending felé igyekvő szerkezetükkel. Ezt az avult, túlságosan szerény szerkesztési módszert alkalmazta a regényeiben is. A győzedelmes anekdota aztán lecsökkenti a hitelesség súlyát,

devalválja a művet nemcsak a névértéke alá, hanem kevesebbre, mint amennyit a benne rejlő nemesfémtartalom ér. Az olvasó sokszor nem is tudja, milyen jó üzletet csinált Hunyadyval.

Hogy miként lehet írói anyagot, figurákat, időt, atmoszférát, ízeket összhangba hozni az elbeszélés szerkezeti követelményeivel, ezt Hunyady legjobb novelláiban megoldotta, s megoldotta önéletrajzi regényében, a *Családi album*-ban is. Novelláinak rendszerint már az első mondatával elragad bennünket, felgyújtja az elbeszélés mágikus tüzeit. „Élt Erdélyben egy Asbey Miklós nevű örmény borkereskedő” - így kezdődik *A jókedvű örmény temetése* című elbeszélése. Ámbár csak a szükségeseket közli, szinte a puszta útlevél-adatokat, máris érezzük az árnyalatokat, lombos és túlevelű erdők, vasúti állomások, széles gádorú borospincék, sokféle illattól párolgó vacsoraasztalok hangulatát, s érezzük a ki nem lött nyíl lendületét, amiben már benne van a novella virtuális szerkezete. „Élt Erdélyben, Asbey Miklós” - ha élt, akkor végül meghalt, s közben Asbey Miklós volt, örmény borkereskedő. *A vöröslámpás ház* című novelláját pedig, amelyben jóformán semmi sem történik, így kezdi: „Az ezerkilencszázas évek elején, mély békében történt, Kolozsváron, hogy egy Kelepei nevű másodéves bölcsész a »Gerendás«-nak keresztelt, Búza utcai nyilvánosházban aludt.” Az utolsó szó az állítmány - és a regénylendülettel felvázolt, hatalmas vonalú távlatok, a nagyszerű érzékletességgel megválasztott nevek és a harsány „nyilvánosházban” után ez az „aludt” látszólag leejti a mondatot: csakhogy, mint a bűvész a magasból lehulló sokszínű labdáit, Hunyady úgy kapja el, és éppen ennek az utolsó helyre tett higgadt állítmánynak a pillanatában ragadja kézbe legerősebben az elbeszélést. Sűrítő az ilyen kezdőmondat, s ez a sűrítő telítve van. Az „aludt”-tal nemcsak lehúzza a testéhez, hanem a szó megfontolt köznapiságával ruganyos ugrásra készíti elő, újabb lendületre az elbeszélést, s egyben megnyitja a sűrítő áramkörét, s a mondatok most már maguktól ömlenek majd, amíg csak megint ki nem egyenlítődik a feszültség.

Azt szeretném mindezzel érzékeltetni, milyen első mestere Hunyady az írás technikájának. A neveket, szavakat, jelzőket, központosítást nagy gonddal választja meg, mondatai egymásutánjának ütemével az élő elbeszélés lélegzetét utánozza. Párbeszédei tele vannak felkiáltójelekkel; csak éppen nem a felkiáltó mondatok, hanem az egyszerű közlések után adnak nyomtatékot annak, aminek kell. Nem a fényképezőgép tárgylencsésével, hanem az emberi szem objektivitásával nézi a változó világ feltűnő pontjait, felkiáltójeles látványát. És csak a döntőt, a fontosat, feltűnőt látja. A grófkisasszony karcsú lábán az elkapart szúnyogcsípést, a pincér füle mellett az eloltott cigarettát. *Az Aranyifjú* történetét evvel a leírással kezdi:

„A szoba csak hotelszoba volt, de nagyon fényűző, amilyenek luxushotelekben luxuslakosztályokhoz szoktak tartozni. Kék, arany, fehér. A széles, mennyezetes barokk ágy arany lábakon állott. Az ágy alatt sovány, borotvált, szőke férfi feküdt, a kezén gumikesztyű, a zsebében szivacs, kloroformos üveg és egy nagyon élesre fent, keskeny pengéjű borotva.”

„Míntha a gumikesztyűs férfi - írja róla Halász Gábor - szintén a szoba berendezéséhez tartoznék.”

Legértékesebb munkája rövid önéletrajzi regénye, a *Családi album*. Itt még önmagát is képes meglehetősen személytelenül ábrázolni, amellet, hogy szemérmessége, félszeg szerénysége nem tompítja el úgy a színeket a kisgyermeknél, mint a későbbi „Logody”-novelláknál. A *Családi album* titokzatos regényszerűséggel terhes mű, egy tág, csupa fény és csupa árny, ezer színű és mélységű, sokszereplős, izgalmas regényvilágból ad ízelítőt, egy nagy magyar színházi és írói *Háború és béke*-ből vagy *Copperfield Dávid*-ből, abból a regényből, amelyet Hunyady Sándor sohasem írhat már meg.

„Atmoszféra” DSIDA, JÉKELY

A valóság elemeinek intuitív kiválasztásával és érzékletes csoportosításával az író sokféle hatást tud kiváltani; a legvégső és talán valamennyiféle hatás lényege is az a megfoghatatlan zeneiség, amelyben az idő és a tér objektivitása szervesen vegyül össze az érzések szubjektivitásával, s amelyet magam sem tudok jobb szóval röviden kifejezni, mint: „atmoszféra”. Léggör, levegő.

A színdarabok atmoszférájáról szokás beszélni, a levegőjükről”. Ha Csehov egyik-másik darabjára gondolunk, észrevehetjük, hogy ez a „levegő” jóval több is lehet, mint pusztán hangulat, *couleur locale*, a környezet jellemző külsőségei, színezés: lehet egyenesen az író döntő mondanivalója. Ahogyan a valóságos levegő folyton körülvesz bennünket, van egy másfajta, éppoly láthatatlan (és ignorált) közeg is, amelyben életünket szakadatlanul töltjük. Mélyebb értelemben vett hangulatnak nevezhetném, a létezés alaphangulatának, az érzések halmazállapotának. És a regényekben, versekben, ahol az írónak sikerült a megfoghatatlant megfognia, „atmoszférának”.

Dsida Jenőnek, a fiatalon meghalt erdélyi költőnek *Nagycsütörtök* című, gyötrelmes mély muzsikájú verse mutatja világosan, miről beszélnek:

*Nem volt csatlakozás. Hat óra késést
jeleztek és a fullatag sötétben
hat órát üldögéltem a kocsárdi
váróteremben, nagycsütörtökön.
Testem törött volt és nehéz a lelkem,
mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön, csillagok szavára,
sors elől szökve, mégis szembe sorssal
s finom ideggel érzi messziről
nyomán lopódzó ellenségeit.
Az ablakon túl mozdonyok zörögtek,
a sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
legyintett arcul. Tompa borzalom
fogott el, mély állati félelem.
Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,
de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,
Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és mind aludtak...
Kövér csöppek indultak homlokomról
s végigcsurogtak gyűrött arcomon.*

A lassú ütemű és a Jammes ravasz egyszerűségénél is magasabbrendűen egyszerű, szinte kopár sorok mögött okvetlenül hallanunk kell a vers hatalmas, mély zenéjét, éreznünk kell nagy levegőjét. Hitelességét nagymértékben azzal éri el, hogy az Olajfák hegyéről mindig visszatér a székelykocsárdi váróterembe - akár azzal is, hogy nem könnyek, hanem verejték csurog végig az arcán, vagy azzal, hogy a magas pátoszt csupán a „Jakab - aludt” enjambement-nal, evvel az ütemet megcserélő és az ütemre figyelni rá nem érő átgázolással jelzi, vagy az „aludt” szó

izgatott-figyelmetlen ötszörös ismétlésével - egyszóval azzal, hogy eszközeiben is realiztikus-érzéletes.

Dsida töredékes, többször is újramezdett önéletrajzszerű stanzáiban is érezhető gyerekkori tájainak és általában a gyerekkor finom, erős érzékiségének atmoszférája, s ugyanígy a hozzá sok tekintetben hasonló - például a halállal szintén sokat foglalkozó - Jékely Zoltán korábbi verseiben. „Kísértetként járok a Krisztinán - írja Jékely a *Téli éjszakák*-ban - Éjfélre vicsorognak rám fogas órák”

*még csókja ízét frissen őrzi szám
s máris mondogatom búcsúztatóját:*

*Roxán, én meghalok. A céltalanság
tuskója koponyám behasította;
a seb zeng rajtam, mint fekete kotta.
Minek, minek e könnyező halandzsák.*

Jékely nagy mestere a hangulati elemek keverésének mint *A szép juhásznő elégiájá*-ban a Nizsinszki-versében, vagy bárhol három kötetében -, a hang megütésének: „Mi kétezerben nem élünk szegénykém...” kezdi az egyik versét, vagy egy másikat, *Moziban, hatévesen* címűt:

*Hullala, hullala,
szól Fánfuri fekete fája.
Zümmög a fény, zümmög a fény
tölcséres nagy furulyája.*

Jékelynél észrevehetjük, hogyan kényszeríti rá a valóságra a regényszerű levegőt, vagy mondjuk: az ízeket kedvelő nemes dilettantizmust, ami egyébként a huszadik század nagy íróiban már régen túlnőtt önmagán. Jékely is romantikus nosztalgiák után indul, s az „amatőr” utánérzéseket átszűri az őszinteség, a tudatosság és a formai tisztaság „professzionista” rostáin - „Minek, minek e könnyező halandzsák” -, tűzállóvá égeti át dilettantizmusát:

*A búcsuzást mindég nagyon szerettem:
finoman integess a kékeres,
örök kalandra hívó szürkületben.*
(Búcsú szürkületben)

Ez az érzelmes, regényszerű atmoszféra az igazi értéke Márai Sándor első regényeinek és Cs. Szabó László novelláinak.

„Atmoszféra” MÁRAI, CS. SZABÓ

Márai Sándor abban hasonlít Cs. Szabó Lászlóhoz, hogy mindkettejüknek nagyobb izgalmat jelent az irodalom minden egyébnél. Hozzá kell tennem, hogy evvel nem sokat mondtam, hacsak a minőségüket nem határoztam meg vele: hiszen valamennyi írónak, ha megérdemli ezt a nevet, első és olykor mindenek fölött álló szenvedélye az irodalom, tulajdon mestersége. Márai még a huszadik vagy a harmincadik kötete után is szemlátomást a kamaszfiú áhítatával írja műveit. A fogalmazás számára nyilvánvaló szükséglet és mélységes kielégülés. Mondatokot, fejezeteket, regényeket ír ilyen módon, s minthogy úgyszólván semmi más nem hajtja, mint az alkotás öröme, azt mondhatnám róla, társai közül ő az, akit leginkább lehet hivatásos művésznek, játékos, naiv, ösztönös művésznek nevezni. De másfelől meg, éppen ennél a - mondjuk - stilisztikai ihleténél fogva besorozhatom az amatőr, a dilettáns alkatú írók közé, amilyen Anatole France volt.

Újabb könyveiben egyre kevesebb nyomát találjuk ennek az erős, tiszta-művészi naivitásnak. Sokszor még a látszatától is óvakodik, majdnem annyira, mint az újságírók, akik rettegnek attól, hogy naivnak tűnjenek. Márai jártas, mindenről értesült író, sőt valójában folyton állást foglal, a dolgokat nemcsak tudja, hanem meg is ítéli, vagy helyesli, vagy helyteleníti, ami megint csak az újságírók szokása. Lényegében azonban tudatossága mellett is elfogulatlan művész, lírai érzékenységgű stilisztika, aki sok könyvével cáfolhatná meg könnyűszerrel vádjaimat, és azt, hogy annyit emlegetem, rosszallólag, az újságírást. Éppen egy újságcikkben ír így, fölébe kerekedve a kritikai szemléletnek, „Kritika” címmel:

„Mikor Florentin Vilma trapézművésznő leesett a kötélről, s ballábát törte, a cirkuszban ültem, s alábbiakban van szerencsém beszámolni az előadásról:

A cirkuszban minden nagy volt és sok: a meleg, a lárma és a bolhák. Előrebocsátom, hogy elfogult vagyok, nekem minden cirkusz tetszik. Tisztelem a művészetet, akkor is, ha hangyászok és vízilovak csinálják. Ezenfelül szeretem a cirkusz szagát, a nyers fűreszpor- és állatszagot, a triviális zenekar hangjait, s felkeresem az egészen kis vándorcirkuszokat is, ahol még acetilén ég, és a tulajdonos felváltva bohóc és műlovar.

Ez a cirkusz üzem volt, német birodalmi Betrieb. Nagyon nehéz egy cirkusz műsorát kritizálni, ha az embernek minden tetszik. - A kritikus véleménye szerint egy cirkusz műsora egyáltalán nem lehet rossz. Mi legyen rossz rajta?...”

Márai számára, mint a hasonló alkatú íróknál is láthatjuk, az éber kétkedés, a gyanakvó ironia teszi éppen lehetővé, hogy - mint holmi ingyenes nagy cirkuszelőadást - élvezze a világot; s ez az igazán őszinte magatartása. Korábbi könyveiből egy lelkes, áhítatosan szellemtisztelő fiatal újságíró képmásának körvonalai rajzolódnak ki, aki kellemes izgalommal jár-kél a húszas évek eleven-tarka Európájában, és készülődik írói pályájára. Nem kalandor, hanem előkelő átutazó, nem polgár, hanem művész - még ha *Egy polgár vallomásai*-nak nevezi is főművét. A *Zendülők* című regényében megírta a kamaszkor arisztokratikus függetlenségét, merőben önkényes erkölcsstanát, izgalmas szabadságát; s később mégis úgy érzi, felnőtté kell válnia, „komoly” dolgokkal foglalkozni, és véleményeket formálni ezekről a felnőttek által komolynak tartott dolgokról, úgy érzi, illendő magvas könyveket írni, és elhagyja tárgykorét, hangját, lemond kamasz-arisztokratikus jogairól.

Kabala című kötetében egy lehulló csillagot néz a társaság, s mindenki kíván valamit, babonásan. Az író így tűnődik itt:

„Az élet nem jó és nem rossz; milyen is? Olyan, mint az olcsó irodalom: olyan életszagú. Mit kívánjak, csillag? Mire vágyom, mit szeretnék? Talán, hogy ez a borzongás és áhítat, mely láttodra eltölt e pillanatban, ne múljon el egészen eszméletemből soha. Ez az áhítat, amely néha, pillanatokra, emlékeztet, hogy költő vagyok. Ez minden, amit óvok, rejtek magamban. Nem akarok áhítat nélkül élni. Nem akarok áhítat nélkül meghalni.”

„A szívet - mondja a *Vidali módszeré*-ben -, a szívet, az eszméleletet állandóan bizonyos hőfokon kell tartani...”

Ezt az áhítatot és az eszméleletnek ezt a hevített fokát már fiatalkori regényében, az *Idegen emberek*-ben megtaláljuk, akárhol ütjük fel:

„Megreggelizett, elolvasta a lapokat, rágyújtott, egészségesnek érezte magát, kissé szédült, ahogy ez a betegség utáni első délelőtt illik is, s mindegyre előtötte a gyöngeségtől a verejték; de máskülönben jókedve kerekedett. Mindenféle történt a világon. Az utcán a fákat vaskosarukban elpörkölte a hőség, az Observatoire-ral szemben ült, abban a kávéházban, ahol a szobrász magyar ismerőse szerint jobbak a biliárdasztalok, mint Váradon; a sugárút, mely nyírott fasorral vezetett a Luxembourg-kert felé, halványsárgán ütött át a tejes, napos, nagyon sűrű szeptemberderéki levegőn, a Closerie des Lilas kávéháza előtt ökörnnyál úszott a levegőben...”

Ebben a regényben voltaképpen nem történik semmi, legalábbis semmi, ami benne történik, nem jelentősebb annál, hogy egy fiatalember egyszerűen él. Ami Márait vonzza, amit ki akar fejezni, ami más műveinek is legfőbb varázsa, az ennek a fiatalembernek az életét körülölelő atmoszférája. Idegesen vibráló fényekből, keserű, ironikus, költői mondatokból rakja össze a fejezeteket, nem habozik elragadtatni magát, mondatról mondatra, csupa leplezgetett lelkesedés, szenvedély, csupa mértéktelenség, fogalmazásbeli túlzás, bármennyire is takargatja ízlése a végletességeit. Minduntalan döntő, örök érvényű dolgokat mond ki: vagyis folytonos lázban ír, magasfeszültségű izgalomban. Ebből teremődik meg írásainak izgatott atmoszférája, így tudja érzékeltetni kamaszfiús, tiszta-költői áhítatát az élettel szemben.

Ez közvetett módszer, kerülő út. Cs. Szabó László novelláiban egyenesebben, kerülők nélkül fejezi ki izgatott-romantikus látásmódját, a művészet s az irodalom iránti áhítatát. Az *Utrecht ostromá*-t így kezdi:

„Úgy kezdem, mint akinek ünnep az írás, igazat adok egy halott költőnek. Az ősi fákkal és a rejtelmes állatokkal a nagy szenvedélyek is kipusztultak. Nem hordunk többé mázsás csipkét s a csipke alatt hősies szívet, sem rendszalagot a térdünkön, hogy könnyebb legyen az alázat a szenvedély előtt.”

Nosztalgikus látomásában megostromolja Utrechtet:

„Lenyargaltam a dombról, köröttem fokosbalták, alabárdok, csákányok emelkedtek. Mon dieu! - mondtam halkán, s aztán harsányan: Avancez! A kürtök az ég felé fordultak, s a francia sereg Utrechtre sodort.”

Cs. Szabó László is az igazi írók kamasz-arisztokratikus fajtájához tartozik, s noha látszatra minden ereje neki is ragyogó stílusművészetében van - amivel én a dilettáns alkatú írókat különböztetném meg a szó szoros értelmében vett professzionistáktól -, még napló-jegyzeteiben, tanulmányaiban, esszéköteteteiben is képes megteremteni olyasmit, ami elsőrendű regényírói eredmény: atmoszférát. Ha egyébert nem, *Az idegen* című elbeszélésének hallatlanul erős levegőjéért is első helyen kell őt megemlítenem ebben a fejezetben.

Az idegen megérkezik Frigyesországba:

„Harmincéves lehetett, de néha még fiatalabbnak látszott. Jobb szeme fűrgébben járt, mint a bal. »A ballal ítéel, a jobbal udvarok«, mondta az anyja gyerekkorában...”

„Egy külföldi teherhajóval érkezett a kikötőbe. Nem volt se címe, se ajánló levele, az ácsorgóktól kérdezősködött szállás után. Valaki tudott egy szobát az Óvárosban, s a fiát az idegen mellé adta. Füstös téglaházak sorakoztak a csatorna mentén. Három ablak fért egy emeletre, s legtöbbször két emelet egy házra. Száraz, öreg fák hajoltak a víz fölé.”

Hiába telnek az esztendőök, a számúzótt hiába ismeri már a várost is, lakóit is, múltját is, hiába gyülekeznek az emlékek, idegen marad. Nem ez a hazája.

„Nem öregedett. Pedig múlt az idő: Anna csontos, sárga arcán és ráncosodó szemein látta. Már csak ritkán beszéltek. Néha a kapuban találta, a kislépcső vaskorlátjára támaszkodott s a környékbeli macskákkal játszott. Ilyenkor egy darabig együtt álldogáltak, bevárták az estét vagy az esőt.”

S amikor eljön a nap, hogy hazatérhet, útközben éri a halál. Éjszaka van, kilép szállásának erkélyére. A szemközti dóm egyik kőangyala megfújja kürtjét. Aztán leteszi a kürtöt és int.

„Mit akar?, gondolta Cardo nyugtalanul. Előrehajolt, rövidlátó szeme küzdött a homálllyal. Hirtelen kiszorult a lélegzete. Éles fájdalmat érzett valahol a testében. Anna, megfulladok!, kiáltotta.”

Másnap reggel az erkélyen találták; görcsösen kapaszkodott a rácsba. Az öreg szállásadó szerint úgy állt az ajka, mintha egy női nevet suttogna.

„Azt suttogta volt: hazám.”

Költők, esszéisták, műfordítás, dráma

A harmadik nemzedék költőinek élén a küzdelmes-„önelemző” Vas István meglehetősen ellentétes alkatú az önfelelt-versbűvölő Weöres Sándorral. Weöres aggályok nélküli, ragyogó biztonságú költő, a minden terhet magára vállaló Vas Istvánnal szemben mintája a terheket nem ismerő művésznek, a nem-humánus alkotóerőnek. Szinte határeset, sokszor azt érezzük, szerencsés véletlen pusztán, hogy egyik-másik verse létrejött. Ha sorainak hitelessége meginogna, egy öregedő kacér csodagyereket lelnénk talán mögöttük, aki mindent meg tud játszani, s ezzel teljesen tisztában is van. De nem mondhatnám, hogy ez megtörténik nála. Jellemző Weöresre erotikus dallamossága, ezeket a hangokat az emberiség már őskorában is ismerhette - egyébként százféle hangja van, és dallammá tud nyűgözni, amit csak akar, a maga hatalmas, pogány költői birodalmában.

Vas István alapjában prózaélményekből építi verseit, amivel ugyan nem sokat mondok, s nem is akarok sokat mondani, csak azt, hogy latin vagy mediterrán Weöreshöz képest, pontosabban keresztény. Persze, mint a mi keresztény kultúránk is, magába szívta és feloldotta az összes ellentétet is, pogányságot, ószövetséget, minden kabalát. Az értelem értelmén túli aszkétája, lelkiismeret, öntudat, erkölcs háborgatja szakadatlanul. Amiként az előkelő pogány vallásokkal szemben vagy az előkelő Ószövetséggel szemben a mi kereszténységünk voltaképpen parvenü vallás, Vas István lankadatlan tudatossága is a kezdő hódítók, az új emberek parvenü fejtartását idézi; egyszóval újszövetséginek látom őt, ő az ember, aki új szövetségre lépett Istenével. Természetesen képtelenség egy kultúrát meghatározni, ha benne élünk - hiszen nincs távlatunk, mérőőnk hozzá. A kereszténység központi kulcsszava: a szeretet, egész titokzatos bonyolultságában - ahogyan elődműveltségeinek talán a szerelem volt a kulcsszava. De meghatározza még a szabadság is, az individualizmus is, a tudatosság is. Vas István így kezdi a *Monádok* című versét:

*Véletlen őseit, a vére vak folyóját,
Eredet ágbogát, hagyom, kutassa más -
A perc határain elmém ma este túllát,
Életem messziről cikázó villanás
S az ezredéveken csak énem hangja szól át.*

S így fejezi be:

*Ha emlékezetünk vissza, a ködbe néz is,
Évmilliókon át kezdetre nem lelünk.
A föld, a víz, a nap, a Káosz, a Genézis
- Ujjong az öntudat - nem történt nélkülünk,
Mert ott voltunk mi már, a dolgok kezdetén is.*

*Kosztümök, korszakok, dallamok, merre szálltok?
Mi marad? atomok, eónok. ...te meg én.
Te már talán tudod - ugye, te hétszer-áldott? -
Milyen szabály szerint keringünk mint szegény
Göröngyök, csillagok, boldogtalan monádok.*

A monádok keringésének szabálya, vonzási-taszítási törvényük nyilvánvalóan a szeretet, a dolgok szeretete, a gondolatok, emberek, szépségek szeretete, ez a titkos töltésük. A vers jó lendülettel indul, aztán lassúdik, rakosgatja a köveket össze, s utolsó soraiban mindent lerázva, le-„finisheli” a dallamosság összes mesterét.

Weöres Sándorról, Vas Istvánról már szó esett ezekben az előadásaimban, ugyanígy a nemzedékhez tartozó Zelk Zoltánról és Jékelyről. A legelsőkhöz kell számítanunk Jankovich Ferencet még, és Rónay Györgyöt, Hajnal Annát. Jankovichnak megjelent egy szép regénye is, a *Téli szivárvány*, ámbar e nélkül is tudtuk róla, milyen hajlékony, jó izomzatú prózaíró, mert Rónayéval együtt számos kritikáját olvashattuk a Nyugatban és a Magyar Csillagban. Első vonalbeli költőink valamennyien kiváló esszéisták is egyúttal, s az irodalom történetírójának feltétlenül külön fejezetben kell majd beszámolnia a tanulmányírásunkról. Másik külön fejezet szól majd a műfordításunkról. Hamarjában fel sem tudnám sorolni az ide tartozó teljesítményeket, Szabó Lőrincről Devecseri Gáborig; Illyés Gyula Racine-fordítása jut az eszembe, Fodor József és Vas István Shakespeare-je, aztán Rónay György, Radnóti Miklós, Somlyó György kötetei. Az esszé is, a műfordítás is hagyománnyá vált irodalmunkban, s nemcsak szerencsés hagyomány, hanem ez idő szerint olyan magaslata műveltségünknek, hogy bátran irigyelhet érte a világ akármelyik népe. Ott tartunk, hogy a világirodalom magyar nyelven már tanítható lenne iskoláinkban, külön tárgyként, s a műveket nemcsak szemelvényekben, de - Dantét vagy Shakespeare-t is - teljes egészükben olvashatnák a csak magyarul tudó gyerekek.

A harmadik Nyugat-nemzedék költőjéhez tartozik Kálnoky László és Toldalagi Pál is, úgy értem, hogy az első vonalbeliekhez, ámbar akármilyen vonalat húzok, okvetlenül igazságtalan leszek a kirekesztettek közül egyikhez vagy a másikkhoz. A még fiatalabbakat, mint Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky Jánost vagy Rába Györgyöt, egyenesen az irodalomtörténet-írás játékszabályai zárják ki; nemcsak a verset kell érni hagyni kilenc évekig, hanem a róla való véleményünket is.

Hogy a túlzó gazdagságunk után a legnagyobb szegénységünket vegyük sorra, a líra után a drámát foglalom össze. Lehetséges ugyan, hogy van magyar színdarab költőink fiókjában, de azok közül, amelyeket hajlandók voltak elő is adni színházaink, csak Németh László és Tamási Áron műveit számíthatjuk a szó irodalmi, esztétikai és köznapis értelmében drámának. Zilahy Lajos nem tartozik ehhez a nemzedékhez, még ha darabjait 1920 és 1945 között írta is, a fiatal Hubay Miklóstól pedig, első színdarabja alapján, egyelőre csak sokat várunk.

Németh László legjobb darabjai a *Villámfény* és a *VII. Gergely*. Tamási Áron népi és meseelemekből épített darabokat írt, mint a *Tündöklő Jeromos* vagy az *Énekes madár*. Mindkettejük darabjai többet érnek olvasva, mint színházban megnézve, amit nem lehet elmondani például Bus Fekete Lászlóról, de nem lehet elmondani O'Neillről sem és Madáchról sem. *Az ember tragédiája* roppant hatásos, látványos mulatság, izgalmas színdarab, és bölcséleti tartalmát pontosan követni lehet, nem szükséges elmélyedve tanulmányozni odahaza. Viszont el lehet mondani Shakespeare darabjairól, hogy többet érnek olvasva, sőt, hogy többet érnek tízszer olvasva, mint kilencszer olvasva - csak hogy Shakespeare darabjaiban ott van mindig egy kifogástalanul színpadi mű is.

Kifogástalanul színpadi műveket írt a maga módján Hunyady Sándor, amelyek a legvilágosabban mutatják, milyen mérhetetlenül elmaradt a dráma - az egész világirodalomban - a vers, a regény és a novella mögött. Ámbar Hunyady azt panasolta, hogy még az ő darabjai sem igazi jó színdarabok, mert „kényes a szövegük”. A színész pedig nem szereti a kényes szöveget, nem is tudja mondani, el is laposítja, elvész az ilyen darabnak minden fénye, csillogása a színpadon. Nem szabad kényes szöveget írni, magyarázta Hunyady Sándor. Ebben igaza is volt, nem is. Igaza volt abban, hogy a dráma velejét nem lehet a párbeszéd szövegének

mégoly költői mondataiban sem elrejteni, hogy nem elegendő elmondani a színésszel, amit az író mondani akar, hanem a darabbal kell elmondani, a szerkezetével, cselekményével; atmoszférájával legalább, ha mással nem. De másfelől, ha igaz is, hogy a színpadon egy sóhajtás, sikoltás, hörgés vagy hasraesés döntőbb minden szónál, s hogy a lényeges dolgok sokszor a zárójelbe tett utasítások: (fojtogatni kezdi Amáliát) vagy (bal kettőn el) - mégsem adom föl azt az ábrándomat, hogy a színműírás is az irodalomhoz tartozik, és hogy nem mellékes az író szövege. Ha kényes, hát tanulja meg a színész. Mert minden szó, minden névelő fontos lehet, még a szórend is, a jellem, a helyzet, a dráma veleje éppen úgy lehet ezekben a szövegfinomságokban és árnyalatokban, mint a nyíltszíni gyilkolásban vagy ölekezésben.

Hunyady darabjainak sem a kényes szövegük volt a hibája, hanem a kénytelen igénytelenségük. Kénytelen volt elhallgatni mindazt, amit tudott az emberekről és a világról. A mai színpadon az író kénytelen néhány szerény lehetőség között megmaradni. Ennyi eszköze van: rossz ember, jó ember, a szerelmesek egyesülnek, szétválnak - és még ilyesfélekig elmerészkedhet: rossz embernek látszik, de kiderül a végén, hogy jó ember, a szerelmesek szétválnak, de ez nem nagy baj, ámbár kicsit szomorúak. Az elemeket permutálni és kombinálni lehet, de új elemeket tilos a játékba csempészni.

Németh László és Tamási Áron megpróbálták tágítani a szűk színpadi konvenciókon (mert a színpad és a nézőtér közötti megegyezésről van szó, hogy miből mit ért a néző?), de éppoly kevésbé oldották meg az általános drámaválságot, mint ahogyan nem oldotta meg Pirandello, Shaw vagy O'Neill. S nemcsak a színpad a hibás ebben. Az irodalom, az írók és a költők érdeklődése fordult már réges-régen olyan dolgok felé, amelyekben az égvilágon semmi drámai, semmi görög tragikum nincsen.

Eposz vagy kalandregény Hemingwayről

O'Neill hatalmas drámai trilógiája, ámbár csak összevonva, alaposan megrövidítve láttam annak idején, *Amerikai Elektra* címen, őszintén szólva egyszerűen lenyűgözött: főként a méreteivel, a beléje zsúfolt eseményekkel, az életnagyságon felül ábrázolt jellemeivel s nem utolsósorban az időtartamával. El kellett ismernem magamban, hogy csodálatos építészeti alkotás. „Irodalom” alatt azonban nem egészen ilyesmit értettem. Annak túlságosan felületes volt ez a színdarab, vázlatos, hamis, sőt üres. Kissé megütközve töprengtem azon, vajon mire jó ez az egész? Miféle élményeit, le nem nyelhető mondanivalóit akarja kifejezni az író ezekkel a zajos gyűlöletekkel, rajongásokkal és gyilkosságokkal? A pusztá, bármily monumentálisan ábrázolt, mégiscsak pusztá cselekménnyel?

Amit a cselekmény el tud mondani, utazásokat, gyilkosságokat, szenvedélyeket, kalandokat, azt már egyszer elmondta az első *Elektra* írója és költőtársai. A mi századunk nagy írói úgy találták, hogy fölösleges az efféle újra megírni, és Proust, Gide vagy Thomas Mann abban érezték hivatásuk létjogosultságát, hogy új tartalmat próbáljanak önteni a műfajokba. Huxley, Joyce vagy Virginia Woolf is bizonyára fölöslegesnek, szórakoztatóiparnak tartott volna minden olyan regényírást, amely megelégszik kalandos események pusztá elbeszélésével.

Ernest Hemingway vastag regényét olvasva - *Akiért a harang szól* - eszembe jutott az *Amerikai Elektra* fölötti megütközés és zavarom, „mire jó ez?”. O'Neill erélyes és gondosan semmitmondó klasszicizmusa mögött Hemingwaynél - halvány feleletként - észrevehetjük, vagy még inkább nem téveszthetjük szem elől az író szemérmes romantikáját. Ez lenne a regényírás jövője? Az érzelmességét férfiasan palástolgató kalandregény, felszerelve a lélektani hitelesség, a táj- és időábrázolás ragyogóan új vívmányaival? Nem. Ennél Hemingway is több, ez a meghatározás legfeljebb Priestleyt fűdi be hiánytalanul, akinek *Berepülési veszély* című kémkedési regényét nem tudtam letenni, míg végig nem olvastam.

Hemingway, legalábbis számomra, remek párbeszédeivel tűnt fel, már a *Búcsú a fegyverektől* egyik-másik helyén, még inkább a *Különös társaság* című regényében s leginkább talán abban a két-három novellájában, amelyet ismerek. Végletesen realizisztikus és hallatlan jellemző erejű párbeszédeket írt. Az iskolában belső jellemzésnek neveztük az ilyent, amikor az író nem szól közbe soha, hanem a hőst tulajdon tettel, szavaival jellemzi, megkülönböztetve a külső jellemzéstől, ami egyszerűen abból áll, hogy az író közli szereplőjéről, derék ember-e vagy gazfickó, fősvény-e vagy pazarló. Nyilvánvaló, hogy ez a kétféle - külső vagy belső - jellemzési mód kétféle írói alkat, kétféle módszer, kétféle irodalom felé mutat. Az egyik szubjektív, a másik objektív. Az egyik elemző, önkifejező, a másik alkotó, teremtő. Az ellentétpárok közt, intellektuális-materiális, személyes-személytelen, spirituális-reális, szervetlen-szerves, tudatos-ösztönös, közvetett-közvetlen, felállíthatunk egy olyasfélét is, hogy: dilettáns-művészi.

Irodalmunkban a haladást, az újat, az eddig nem létezett a Proust-féle írók jelentik, tehát az elemző, önkifejező, intellektuális, tudatos, s tegyük hozzá, dilettáns fajtájúak. Dilettánst mondok, mert művekben bőven van kísérleti jelleg, s bőven van a tiszta művészi szándéktól idegen szándék; a hivatásos művész mindenképpől szép verset vagy jó regényt akar írni, s csupán technikai gondjai közé tartozik, hogy megfelelő tartalmat találjon hozzájuk, s ámbár őt is nevezhetném dilettánsnak, minthogy azonban a forma embere, én fordítva, a másikat fogom ezúttal dilettánsnak bélyegezni, azt, akinek - hogy úgy mondjam - valami van a begyében, s

ehhez keres kifejezési formát. Melyik rész magasabb rendű az íróban? Hiú kérdés. A tudatos-dilettáns: az emberi, a földi; az ösztönös-művészi: a megfoghatatlan, az égi. A jövő, a haladás az elsőé, de a második örökkévaló. Sajátságos módon az első, a földi indult neki járhatatlan utaknak, s a másodiknak, az éginek kellett egy ellenforradalmi újrealizmussal visszafordítania a valóság, a föld felé.

A Proust-féle megoldások művészi hiányosságból, alkalmi kényszerhelyzetből fakadtak (persze annál nagyobb győzelmét jelentik az embernek, a dilettánsnak), egyetlen esetre szóltak mind, s műfajellenes, mesterséggellenes, művészetellenes voltak nyilvánvaló lett, amint eljött az ideje, hogy az utódok kövessék, folytassák művüket. Jelentkezett tehát egy erős reakció az irodalomban, mely újra felfedezte a műfaj alaplehetőségeit, a regényírás eredendő szabályait. Visszatérni a „belső jellemzés”-hez! A tiszta művészi módszerekhez: a személytelen, tárgyias, realiztikus ábrázoláshoz, s flaubert-i impassibilitén túlmenő közbe nem szóláshoz, sőt a kalandhoz, a meséhez, a pusztá cselekményhez.

A *Thibault család* és az *Afrikai vallomás* Roger Martin du Gard-ja mutatja ennek a művészi reakciónak igazi értelmét. Du Gard, aki született mesélő, személytelen epikus, az örök epika bőségével hömpölygött keresztül a közepes és a nagy dilettánsok emberi művei között, ha nem is a maga, de a módszere fölényét bebizonyítva. De ahogy O’Neillé is, Hemingway kiváló műve már azt mutatja, hogy van itt valami képtelenség. Iskolának, szándéknak képtelenség egy reakciós művészi irány, mert ami ösztönös, az nem lehet szándékos.

Hogyan éreztessék a különbségeket? Martin du Gard elmeséli, ami csak történik Jacques Thibault-val. Hemingway viszont csak azt meséli el, ami Robert Jordannel történik. Az *Akiért a harang szól* feltétlenül több, mint tiszteletre méltó teljesítmény. Nevezhetném egy háború eposzának is. Az ibériai hegyek növényzete valódi nedvdús, a párbeszéd robban, figuráit törhetetlen hűséggel faragja, ahogyan mondják, márványból. Ha az író közbeszólna, nagy hiba lenne. De nem szól közbe, és ez - ebben a mesterségben ne várjunk igazságosságot - még nagyobb hiba. Alakjainak mindenük megvan, csak a legegyszerűbb természetes vonalaik hiányzanak. Valami öncsonkító szándékosság, valami nem-természetes végig idegesítően hatott rám. Mintha nemcsak művészi önfegyelemből hallgatna két kötetet keresztül, hanem azért, mert amit mondani tudna, csak egy közhely, erkölcsi banalitás. Éles ellentétben azzal a sűrűséggel és gazdagsággal, amit a novelláiban hallgatással tud közölni.

Úgy van ez, ezekkel a tiszta művészi módszerekkel, a „belső jellemzés”-sel, a személytelen realizmussal, a cselekmény közbeszólás nélküli ábrázolásával, hogy csakugyan, szűkszavúságukban is, megfoghatatlanul többet mondanak mindannál, amit az író valaha is el tudna mondani - feltéve, hogy kedvük van hozzá. De ha nincsen, akkor úgy járhatunk velük, hogy még azt sem mondják el, amit rájuk bízunk, s az olvasó joggal kérdi: „No igen, a hős idemegy-odamegy, ezt mondja, azt mondja, de miért kellett mindezt leírni? Mire volt ez jó?” Van egy detektívregény-író, hamarjában nem tudom, Abbottnak hívják-e vagy Latimernek, aki szakasztott azzal a nyers, kifejező párbeszédtechnikával dolgozik, mint Hemingway, s hőst is ábrándok nélkül mutatja meg minden hősiesség híján, iszákosan és alapjában tunyán, gyarlón; s ha közben nem pergetne le egy kifogástalan bűnügyi regényt, akkor nem tudom, mi különböztetné meg az *Akiért a harang szól* írójától. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Hemingway rossz író, hanem azt, hogy Latimer (vagy Chandler?) szintén jó író. De mindkettőjüknél aránytalanul alacsony a kiörlési fok, sok a nyersanyag és keveset mond, ami Latimernél megbocsátható, de Hemingwaynél mégiscsak szóvá kell tenni. Nemes és művészi a módszere, de bizony századunk nagy „dilettánsai”-tól különb titkokat tudtam meg a világról és az emberről, magamról.

Színház

Három angol regényíró a színpadon

SOMERSET MAUGHAM: ESŐ

A Művész Színház felújítása

A mi európai irodalmunkban vannak nagy írók és vannak rossz írók szép számmal, de igazi ritkaság a jó író. Somerset Maugham jó író, s az *Eső* jó novella volt, ma is az. Mi készíthet arra valakit, hogy jó novellájából olyan rossz színdarabot csináljon, amilyent csak lehet? Nyilván korunknak általános dramaturgiai közvéleménye. A közhitnek az a szegényes fogalma, amit a színházak vezetői alkottak maguknak arról, hogy micsoda egyáltalában egy színdarab. Korunk dramaturgiája nyakatekert elméleteket gyártott magának színház és irodalom ellentétéről, valami külön színházszerűségről, tücsköt-bogarat összeelmélkedtek a hatásról és a sikerről, a valóság pedig mindössze annyi, hogy nem tudják másként elképzelni a drámaírást, mint néhány bevált kommerszdarab mintájára, ezeknek a tucatműveknek a belső kellékeihez, szűkös fogalomtárához, durva és felületes ábrázolóeszközeihez viszonyítva mindent.

Bizonyos, hogy színpad és nézőközönség között egy tucat sablonból áll a megegyezés. A drámaíró, éppen úgy, mint az epikus és a költő, korlátok közt mozog, minták és hagyományok, jelképek és konvenciók segítségével érteti meg magát. Ezek a sablonok a művészet játékszabályai, amelyeket be kell tartani. Csakhogy van játék, és van nagyobb játék. És aki nagyobb játékot játszik, annak az a dolga, hogy új meg új játékszabályokat is teremtsen ehhez. Lehetséges, hogy ilyenkor aztán némi zavar támad, s az első pillanatokban csak a legjobb hallásúak fogják fel a szándékot, de - ahogy minden művészetben eddig is történt - apránként mégiscsak mindenki megérti, miről van szó, utoljára még a színházak szakemberei és a hírlapírók is. Maugham nem akarja magát ilyen viszontagságoknak kitenni. Elfogadja a közhit szerencsétlen elképzelését a színdarabról, sőt továbbmegy. Jó novelláját igyekszik belekényyszeríteni a legszűkebb, legsiralmasabb színpadi sablonokba, s önként mond le a jobb játék gazdagabb lehetőségeiről, pedig az anyag az elbeszélésben is adva volt, és a jelenleg fennálló színpad-nézőtéri iratlan egyezmény is sokkal többet kibírt volna.

Maugham írói ereje az ábrázolás hitelességében van. Nagy árat fizet érte: a költészet kegyelméből szinte semmi nem jut neki, le kell mondania minden varázslatról, boldog mágiáról, amit az írás nyújt. De gyakran megéri. Emberei, tájai életre kelnek, s olykor váratlanul az író helyett megteremtik a maguk varázslatát. Szerény és erős, kenyérízű költészet árad felénk egyik-másik oldaláról, megfényesedik egy hajnalon a londoni aszfalt, s nem tudjuk elfelejteni a délutánokat, melyeken egy kisfiú kerékpározni tanult Blackstable-ben, Maugham bebizonyítja, hogy bugylibicskával is lehet hályogműtétet végezni. Az *Eső* csendes, biztos költészete ott lappang Mac-Phail doktor kétkedő, magányos figurájában; drámaisága pedig készen ugrik elő a kibontakozó alakokból. Ezek a figurák hitelesek, eleven emberek: mindig ez, ami érdekes, izgalmas, ez természetesen a dráma lényege is, nem pedig a mese, a cselekmény, ami éppen fordítva, csupán a figurák jellemzésének értékes eszköze. Mi történik azonban a színdarabban?

A cselekmény megerősítésére feltűnik egy matróz, hogy beleszeressen Sadie-be, harcoljon a lányért Davidson ellen. Ami e körül történik, az mind elnagyolt, vázlatos és elég hamis. Az orvos, akit egyebek közt a gyávaság határát súroló passzivitása tesz hitelessé, s a szilárd ellenpontozást jelentette, itt kilép hallgatagságából, kilép jelleméből, s szinte fölösleges mellékalkakká válik. Általában mindenki kirakja a kártyáit az asztalra, mintha a színpadi banalitás

igazoló bizottsága előtt lennének. Davidson felesége elmondja, hogy hiszen ő is másként képzelte a házasságát, talán jobb lenne úgy élni, mint a többi asszony. Sadie-nek szemlátomást az minden vágya, hogy gyereket szüljön leendő urának, és tisztos családi otthonában őszüljön meg. Még holmi happy-endinget is érthet a néző Sadie utolsó szavaiból. Ami a novellában könyörtelen volt és drámai, az a színdarabban elmosódó, konvencionálisba hajló és alapjában drámaiatlan is. Ez egy szadista hittérítő megnyugtató bukásának a története. Vagy egy jó útra térő örömlányé. És sajnos elég unalmas történet. Ezt eredményezte a sok apró maszatolás, amit a kétes dramaturgiai bölcsesség hozzátoldott a figurák rajzához.

Lehetséges, hogy a színpad csak a banalitást bírja el, vagy hogy bármi történjék is egy mai színpadon, abból úgylis csak az válik láthatóvá a nézőtérben, ami kézzelfogható banalitás. De az is lehetséges, hogy akik tudnak és kedvük is van színdarabot írni, azok nem képesek egyébre, mint nagy közhelyekre, az írók pedig - a nagy írók és a rossz írók, és sajnos a jó írók is -, akik ismerik a különb titkokat, egyszerűen nem tudnak színdarabot írni.

Sulyok Mária egyébként nem rossz Sadie. Csak a nyugós hangzónyújtásairól tegyen le. Várkonyi Zoltánnak azonban nem való a szerep, s rosszul is fogja fel. Davidson tiszteletes korlátolt, hívő lélek, ostoba és rendíthetetlen, nagyon közönséges nyárspolgár. De semmiképpen sem finom szellemi lény. Várkonyiból, bármit csinál, árad a nyugtalan intellektualitás, nem lett volna szabad neki játszania Davidsont. Keresztessy Mária semmitmondó, van egy jó lejárása a lépcsőn. Egészen kitűnő Gyulányi Éva maszkja, mozgása, nevetése. Szakáts Zoltán hamis, külsőséges. A rendező magas irodalomként tiszteli még az olyan hatásvadászó fogásokat is, amikor például Davidson előbukkan a függöny mögül, és sikerül is hatástalanítania.

PRIESTLEY: VESZÉLYES FORDULÓ

A Nemzeti Kamaraszínház bemutatója

Egy angol család beszélget vacsora után, három felvonáson át. A társalgás egyre idegesebbé, egyre kínosabbá válik. Gyűlöletek törnek elő, gyengédségek lepleződnek le, s egy ízben még az asztalt is felborítják. Ugyanis fokról fokra kiderülnek a szörnyű titkok. Egyikük gyilkos, másikuk homoszexuális, a harmadik tolvaj, a negyedik csaló, valamennyien másba szerelmesek, mint aki beléjük szerelmes, s az ötödikük - vagy hatodikuk - lelkében összeomlik a társadalmi erkölcsbe vetett hit.

Mindezt bajosan nevezhetnénk bűnügyi drámának. Legfeljebb bűnügyi regény ez, ha a közlés nem is nyomtatásban történik, hanem élőszóval, ahogyan a hat-hét szereplő mintegy fejezetenként tudomásunkra hozza a történeteket. De a szerzőnek nyilván más is a becsvágya.

Nem valószínű, amivel hírlapjaink színházi tudósítói gyanúsítják, hogy az angol nagypolgári társaságról akarna elrettentő képet festeni, mert hiszen egyfelől általában az ilyesmi nemigen tudna nyolcvan gépirásos oldalon keresztül lelkesíteni egy író, úgy hiszem - másfelől pedig a *Veszélyes forduló* szereplői különösképpen nem típusok, hanem szélsőséges esetek, s ráadásul nem is bűnösök és romlottak, hanem pusztán balszerencsések. Ártatlanul keverednek gyilkosságba, boldogtalanul szerelmesek, vagy nem a szokásos nemi hajlammal születtek a világra. Attól tartok - ahogyan az angol darabok magyar szövegeiben mindig mondják -, *attól tartok*, hogy a nagypolgárság *átkozottul* rosszabb ennél: elégedett, önhitt, érzéketlen, szabadság nélkül való, szellemi merevségében éppúgy, mint erkölcsi korlátoltságában, s nagyon is ügyel arra, hogy ne lopjon, ne gyilkoljon, és ne legyen túlságosan szerelmes, még ha indokolt lenne is.

Priestley bizony szépíti figuráit, ha el akarja hitetni róluk, hogy szenvedélyekre képesek, de odáig azért nem megy, hogy a darabjában helyet adjon bárminek, ami csakugyan szép.

Komolykodó igényeit azzal is jelzi, hogy rossz véleménnyel van embertársairól. Jól értesült, kétségtelenül: az emberek csakugyan meglehetősen hitványak, s az irodalom előkelőbb köreiben csakugyan szokásos a borúlátás. Sok nagy író van, aki keserű ízekkel, sötét színekkel dolgozik. Csakhogy Priestleynek egyáltalán nincsenek ízei és színei. Csak technikája van, még hozzá kitűnő, nyugodt, nagyon nemes technikája. A technika, a forma már önmagában is legnemesebb része az írói mesterségnek, talán valóban a lényege. Ezt a technikát terheli meg szerencsétlen becsvágya súlyaival - vegykonyhaszagú lélektannal, művelt borúlátással, keresett konfliktusokkal. Nincs ebben a pompásan megszerkesztett darabban, ebben a jó, kivált a befejezés, a keretötlet sima bűvésze révén jó játékban egyetlen megvesztegető mondat. Tapsolunk, hazamegyünk, s az utolsó betűig elfelejtjük a dolgot. S azt gondoljuk, kissé csalódottan, hogy talán mégsem minden a technika. Nem elég tudni valamit, lenni is kell valakinek hozzá.

A példásan lelkiismeretes rendezés és a színészek munkája aláhúzza a darab koholmányjellegét. A retortafigurák modorosán mondják a modoros párbeszédet, különösen Rápolthy Anna. De azért becsülettel szeretnének valamit csinálni. Básti Lajos egy lélektani drámáért küzd mindvégig, Ungvári László helyenként egy merészen újszerű színműért, a fiatal Bánky Zsuzsával együtt. Lukács Margit társalog, s a legkellemesebben Pataky Miklós döntött: ő egy barátságos, kályha mellett olvasott detektívregény dr. Watsonja, az olvasót, az író, mindenkit képviselő kívülálló józan ész és emberség. Csak a befejezésnél, az újra lepergő kezdő jelenetben jön lendületbe az együttes. Ezt a külsőséges játékot, ami igazán jó Priestley erején felüli vállalkozásában, igazán kedvvel is játsszák.

ALDOUS HUXLEY: MOST VAGY SOHA

A Vígsház bemutatója

Jó, ha egy regényíró ismeri azt, amiről ír: a Nógrád megyei tájszólást, a tahiti viseletet, a főúri társalgó berendezését, a dán magánjogot, egy nagyvilági hölgy alsóneműjét, a vasesztergályozáshoz szükséges mozdulatokat vagy egy tökfilkó gondolatait. Jó, ha szó szerint tudja, miket mond például egy szellemes ember, s nincsen ilyesféle megoldásokra kényszerítve: „A parton jellegzetes öltözetükben jártak fel-alá a bennszülöttek”, „A szoba fényűzően volt berendezve”, vagy: „Aladár hanyatt dőlt, és mintegy másfél óra hosszát nézeteit fejtegette a gazdasági és társadalmi kérdésekről. Elemér, az író, érdeklődéssel hallgatta; hazaérve, lejegyezte harmincnégy nyomtatott oldalnyi gondolatait.”

Tahitiben szarongot viselnek, a szoba falát és mennyezetét fényezett mahagónifa burkolja, az írók pedig ilyeneket gondolnak: „Az öreg Beethoven volt az igazi.” Jó, ha ezt ilyen pontosan meg tudjuk mondani, a hangulat, a hű ábrázolás, az epikai hitel szempontjából. Aldous Huxley kitűnően és pontosan tudja idézni okos és kevésbé okos figuráinak gondolatait, párbeszédeit. Sok mindent tud róluk. Csakhogy egy regényhőst nem határoz meg döntően sem a szerelemről, sem korunk kérdéseiről, sem az irodalomról való vélekedése. Huxley ismeri figuráinak szövegeit, de megteremtteni nem tudja őket. Talán ezért is utálja annyira valamennyit. A regény meséjének, tektonikájának szervesen kellene kinőnie a regényhős jelleméből. De ha nincsen megteremtett, teljes figura, nincsen valódi szerkezet sem. Az író választ egy mesét, találomra. Hogyan lehet befejezni egy ilyen örökké osztódó, egy síkban szaporodó értelmi mutatványt?

Egy-egy hajmeresztő, csúfondáros fordulattal. A Huxley-figurák kigondolt bukfenccel fejezik be sorsukat. A műfaj nem regény, hanem álregény, ironikus ponyvaregény. Ha léteznék valamilyen eljárás, amellyel leszűrhetnénk belőle az iróniát, akkor megmaradna a ponyvaregény.

A *Most vagy soha* bemutatóján tanúi lehetünk annak, hogy bizonyos feltételek mellett a színpad működik ilyen szűrőként. A Huxley-figurák, akiket írójuk nem tud komolyan venni, a színpadon elengedve, nagyon is komolyan veszik önmagukat. Az iróniához költészet kell, hogy szerves vegyületet alkothassanak. Huxley steril író. Vesztére azonban több is ennél. Tehetségében van egy rész a művészekéből, az alkotókéből is. Az álszerkezet, ami regénnyé tartja össze ironikus véleményeit, több, mint ponyvaregény. Haladott naturalista módszerrel, színvonalasan csinálja meg a történeteit, s noha természetesen nem ez, ami elsőrendű benne, ez sem harmadrendű azért, hanem inkább másodrendű. A színpadon elvész az elsőrendű és steril iróniája, s meglevenedik mindaz, ami másodrendű volt.

A dúsgazdag, de jószívű iparvezér hazafias pénzügyi kalandjának, bukásának és öngyilkosságának vagyunk szemtanúi. Lidgate munkásból lett milliomos, művelődésre vágyik, s szerződött e célból egy szellemes fiatalembert. Van egy hű titkárja, igen derék ember. Van egy aljas, kapzsi ellenfele. A darab regénymódszerrel halad. Az első felvonásban megismerkedünk a kastéllyal és a szereplőkkel, változik a képek egymásutánja, az utolsó fejezetben pedig megtudjuk, hogy mi történt aztán a többiekkel. Ez a regényszerkezet azonban semmi hátrányt nem jelent a színpadon, nem ez a baj. A baj az, hogy sokszor azt érezzük, különösen a harmadik felvonásban, ahol már a legszabályosabb tucatbankárdarabban vagyunk, azt érezzük, hogy Bataille és Bernstein mesterek érdekesebb színdarabokat gyártottak annak idején a tőzsde férfiúiról.

Nagy kár, hogy a színdarab nem a másik történetből kerekedik, Walter Clough-nak és Joan Lidgate-nek a történetéből, ahová mindössze futó bepillantást nyerünk. Ez a Clough-fajta figura az, amelyikért bizonyosan érdemes volt Huxleynek megírnia regényeit. Az értelemnek ezeket a hajótöröttjeit, akik közel állnak hozzá, néha, mint a *Point Counter Point* Spandrelljében, már-már sikerül életre keltenie; Spandrellnek sorsa van, ha a figura vázlatos is, a sorsa gúnyos-pszedoromantikus sors is, de valódi, szerves egész. Walter Clough is tragikus örök kamasz, ragyogó intellektus, aki sóvárogva szeretne hinni bármiben. Ő is azok közül való, akiket belülről rettenetes erkölcsi igény szorongat, kívülről pedig az értelem hitetlen esője hűt szünet nélkül. Az akarat nyomorultja, akit csak a cselekvés tud már meggyőzni. A kislány észreveszi, hogy ez egy igazi ember. Szörnyeteg, akit nem lehet nem szeretni: férfi. Walter úgy vonzza maga felé a lányt, mint a negatív töltés a pozitívot. Hiszen nincs más kegyelem a számára, mint a nő. De amint egy pillanatra összeérnek, máris eltaszítja magától. Éppen mert igazi férfi, nem lehet semmi köze egy nőhöz. Eltiltja magát a szerelemtől, mint kedves Chopinjétől is. Más dolga van. Hatalmas értelem, de cselekvésre kényszeríti magát, tele van szenvedéllyel, de aszkézisben él. Azonban gyenge, mint a pipaszárkarú kisfiúk. Mielőtt kidobná a lányt, egy fáradt percében ölébe hajtja a fejét. Szép pillanat, hőfoka van, megérné a drámát, ami benne lappang, kibírja azt is, hogy a színpad egyértelműsége lehántotta róla az iróniát, ahogy Spandrell halála pillanatából is magától elillant minden csúfondarosság, egyszerűen azért, mert az atmoszféra magasabbra hevült a gúny forrásponjtjánál.

Somerset Maugham *Eső*-jében is ott bujkál egy dráma, Huxley darabjában is, csak üstökön kellene ragadni, nem pedig színdarab-alkatrészek mesék, felvonások, jelenetek kifaragásával elkukoricázni az időt.

Mindazonáltal a Vígszínház jól tette, hogy előadta a *Most vagy soha*-t (ügyesebb címet találhatott volna Benedek Marcell, a kitűnő fordító). Tanulságos az ilyesmi, és mégiscsak többet ér, mint az a sok sületlenség, amivel elláttak bennünket azok, akik azt hiszik, hogy a drámaírás egyetlen célja a közönségsiker vagy a népnevelés. Az előadás szép, eleven. Rátkay

Mártont kell első helyen említeni a színészek közül. Ilyen egyszerűen és ilyen bensőségesen kell élnie egy figurának a színpadon. Ennek a színészi alázatnak a művészi nagyságát sajnos nem lehet megtanulni. Somló István kissé komor, vészjósló. Tudnia kell, hogy Walter Clough egyes-egyedül önmagára nézve veszedelmes ember. Dénes György sem rossz, de a fiatalember, akit játszik, sohasem tudna tűzbe jönni, s különösen nem akkor, amikor a bányászok embertelen sorsáért való felelősséget gúnyos-szellemesen az ilyen vagy olyan társadalmi szerkezetekről áthárítja a világ eredendő berendezésére. Jól játszik Z. Molnár és Zátony is, de nincsenek összehangolva az első jelenetben. Ruttkay Évában még sok a sutaság, Raffael Márta pedig hangos, ami mindig bizonytalanságot jelent. Mátray József komolyan, dicséretre méltóan játszik el egy teljesen fölösleges és érthetetlen figurát, de a harmadik felvonásban nem tud Rátkaynak partnere lenni. Berczy Géza kedves kövér Duke of Monmouth; én sem ismerek sok angol herceget, de *attól tartok*, hogy valamivel jobban hasonlítanak egy magyar dzsentrihez és valamivel kevésbé egy magyar aranyifjúhoz. Bájos kölyökkutya, ez rendben van, de ezenfelül úriember is: így lenne igazán hatásos és mulatságos, hogy mégis hasonlít egy dzsigolóhoz.

„A MANDERLEY-HÁZ ASSZONYA”

Bemutató a Vígszínházban

Egy angol vidéki ház csaknem színpadfeletti méretű, szép hallját pillantjuk meg, amint felmegy a függöny. Famennyezet, lépcsők, erkély, oldalhajók. Odakint zuhog az eső, a kandallóban bög a szél. Ennél a kellemes díszletnél többet nemigen kapunk Daphne du Maurier darabjától. Az az érzésünk, hogy rosszkor állítottunk be a Manderley-házba. Látogatásunkat elhalaszthattuk volna a harmadik felvonás utáni időkre. A kellemes hallban ugyanis egyre kínosabb, kellemetlenebb dolgok történnek.

A ház urának, Winternek első felesége vízbe fúlt, de emléke itt kísérti, riogatja az új asszonyt, különösen egy idegbeteg házvezetőnő jóvoltából. Nem tudjuk, mi célból teszi ezt, de bizonyos, hogy ízetlen eszközökkel teszi. Winter, noha szereti második feleségét, boldogtalannak látszik. Úgy tűnik, nem képes elfelejteni a halott asszony emlékét. Egy jelmezestély zűrzavarai és egy megtalált hajóroncs azonban felfedik előttünk titkát. A szereplők elbeszéléseiből megtudjuk, hogy egy valóságos bűnügyi történet zajlott le ebben a házban a múlt esztendőben. Tehát ha korábban jövünk, izgalmas grand-guignol szemtanúi lehettünk volna. Winter első felesége sötét lelkű nő volt, aki urát ki nem állhatta, fűvel-fával megcsalta, sőt gyilkosságba akarta hajszozni. Halálát baleset okozta, a férfi most mégis gyanúba keveredik, de az új asszony erősen áll az oldalán, s minden rendbe jön.

A regényes, nem eléggé meggyőző történetet nem érezzük alkalmasnak a színpadra. Helyenként rikító, s mindvégig unalmas. A rendezés nem képes közel hozni, emberivé, hitelessé - szóval érdekessé - tenni, de nem is igyekszik. A lékör hamis. Pedig a színészek nagy részének szép, komoly munkája azt mutatja, hogy ennek a vidéki úriháznak van valódi levegője is, fűszagú, szélszagú, nedves, tengerparti levegője, melyből jólesnék egyet szippantani. Károlyi István érezteti leginkább ezt a fanyar, jóízű regénylevegőt. Nyugodt, kitűnő színész, elhisszük neki, hogy ott lakik, ott él a Manderley-házban. Tolnay Klári egymagában képviseli a darab cselekményét: pusztán színészi munkával olyasmit épít fel, ami egy színdarabhoz hasonlatos. Elfogódottan lép be az első felvonásban, megküzd a zűrzavarral, ura idegességével és hideglelős emlékeivel, mert szereti őt. Szakáts Miklós nem boldogul a szereppel, nem illik a környezetbe. Mihályi Ernő kitűnő, amíg nem kell neki félmeztelenre vetkőzni. Bihary eszelőse nagy sikert aratott. A közönségnek tetszett Sivó Mária is.

Két francia bemutató

ANOUILH: POGGYÁSZ NÉLKÜL

Művész Színház

A fiatalember, akinek nincsenek emlékei, a Gaston nevet kapta. Egyike a háború ismeretlen katonáinak, mint Giraudoux Siegfriedje. A megsemmisülésből tért vissza, hogy felnőtt korában kezdje előlről az életét. Semmire nem emlékszik, ami sebesülése előtt történt. A sok család között, amelyek eltűnt fiukat vélik mind felismerni benne, az egyik, úgy látszik, csakugyan az övé. Renaud-ék házában Gaston megtalálhatná elveszett múltját; erről a múlttól azonban olyanok derülnek ki, hogy jobbnak látja lemondani róla, s noha közben bebizonyosodik azonossága, a szökést választja. Teherként hordozzuk-e pusztán emlékeinket, vagy éppenséggel egyetlen eredménye az életnek a múlt, az idő, melyen már, jól-rosszul, keresztülgáztunk? Ha egyszerre szembetalálnánk magunkat életünk eddig lepergett regényével, részvétlen idegenként, mint Gaston, vállalhatjuk-e? megtagadhatjuk-e szabadon? Anouilh nemcsak játszik az ötlet körül, mint Giraudoux, hanem a kérdések lényegét tapogatja, de meg is fizeti az árát. A szép regényfeladat súlyos kissé a színpad számára. S hogy Gaston azonos-e Renaud-ék elveszett fiával, s visszatér-e hozzájuk, ez a probléma pedig nem tud három felvonáson keresztül feszültséget tartani. Sok megragadó van a fiatal író darabjában. A szép irodalmi halandzsa hitelessé válik, amikor az anya kerül szembe fiával, s nagyrészt az emberi kapcsolatok valódi szálaiból szövődött Gastonnak bátyjával és sógornőjével való viszonya is.

Várkonyi Zoltán játéka is, rendezése is igényes. Mátray Erzsivel van néhány tökéletes jelenetük. Földényi László is kitűnő, Sennyei Vera szintén kifaragta szerepéből az élő figurát. Említést kell tennem Gajzágó Denise-ről, mert ízléssel és mértékkel kerüli el szerepe veszélyeit.

BOURDET: RAB LÉLEK

Belvárosi Színház

Amikor felgördül a függöny, a szereplők nem állhatnak oda, hogy bemutatkozzanak, s elmondják életkörülményeiket. Ez nehézséget jelent a színdarabíróknak, de másfelől könnyebbséget is: amint a szükséges tudnivalókat ravaszul beleszövegetik mondataikba, halad az idő, és halad a játék. Van egy francia színműírási módszer, amely magát a darabot ezekből a tudnivalókból, ismeretlen körülményekből, a szereplőkről eltitkolt, fokról fokra leleplezett külső adatokból építi fel. Mire megtudjuk, hogy Bourdet hősnője miért nem mehet feleségül zavartalanul szeretett és egyetlen barátjához, addigra lassacskán véget is ér a színdarab, egy felvonás marad csak hátra, amelyben legfeljebb megismételheti mindazt, amit az előző felvonásokban csak a közönség nem tudott. Irène, a szép fiatal leány, egy asszonynak a rabja, egy csodálatos, félelmesen lenyűgöző asszonyé, akihez sajnos nincsen szerencsénk. Hiába próbál Irène Jacques-hoz menekülni előle, szerelmük végzetes és oldhatatlan. Bourdet figurái, miközben a kétségbeesést eltülozzák, az érzés, a szenvedély velejárójáról semmit sem mondanak. Marad tehát egy szexuális problémával kacérkodó állélektani színpadi termék, amelyben mégis tömérdek

finomság, emberi helyzetismeret, szellemes epidermis-lélektan keveredik össze a kevésbé rokonszenves sima színpadi technikával.

Bulla Elma nem ügyel arra, hogy hősnőjében mindig maradjon önérzet és civilizáció, s bármennyire bánkódik is, ne hasonlítson egy derék varrólányhoz, aki elvesztette a pénztárcáját. Góth Sándor ridegsége igen jó, és meglepetés, hogy Tasnády Fekete Mária valami módon megtanult játszani. Az első felvonás társalgódíszlete olyan, mint egy bútorkereskedés.

CANDIDA

G. B. Shaw (1856-1950) korai művei közül való a „Kellemes színművek” legnépszerűbb darabja, a *Candida*. 1895-ben, 39 éves korában írta, drámaírói pályája kezdetén. Ibsen hatása akkortájt kezdte friss levegővel elárasztani Európa színpadait; akárhogy is ma a nagy norvég drámaíró munkásságát, kétségtelen, hogy a szórakoztató üzemmé alacsonyodott színház sablonos, kissé bárgyú dramaturgiai kereteit írői mondanivalóval, valósággal, érdekességgel, sőt szenvedélyes költészettel töltötte meg. Shaw mindig Ibsen lelkes tanítványának vallotta magát, és tudatosan folytatta a harcot a társadalom sokféle hazugságai ellen, s nemcsak a megmerevedett gazdasági, politikai intézményekben, hanem természetesen a házasság, a szerelem, az alapvető emberi kapcsolatok témáiban is az igazságot - a lélektani és költői igazságot kereste. Akkoriban került napirendre a nők egyenjogúságának kérdése is. Shaw *Candida*-ja talán némi tekintetben összevethető Ibsen *Nóra*-jával - nála azonban már nincs szó a feleség egyenrangúságáról, mert ebben a házasságban inkább Morell lelkész a „babaház” lakója, a védtelen, tehetetlen gyermek.

A darab műfaji meghatározása: misztérium. Morell lelkész derék, jólelkű, szép és szeretetre méltó ember; látszólag nem is buta; csak éppen a kenetes dagályossága, hiúsága, önelégült közepszerűsége tűnik elviselhetetlennek. Boldog házasságát egy furcsa, suta, félénk és vakmerő, szenvedélyes fiú keresztezi, Marchbanks, a költő. *Lejátszódik-e a szerelmi háromszög szokásos színjátéka csakugyan, vagy csupán Marchbanks szívében?* A jelentéktelen Morellt mindenestre könnyűszerrel beleragadja a fiú ebbe a drámába. Az asszony azonban, amikor gyerekes komédiával „választás” elé állítják, észre téríti őket. Hogyan lehetséges, hogy Candida nem a kitűnő, élesesű, tehetséges Marchbankset választja, aki nemcsak értelmileg, hanem érzelmileg is sokkal férfiasabb az uránál? A költő mindent elsőprő szenvedélye őt nem söpri el. A szerelem helyett habozás nélkül kitar a józan és közepszerű, de hűséges, megbízható realitás mellett. Talán mert a hétköznapi emberek boldogságrésze, a szeretet, akár anyai, vagy „anyai”, mint Candidaé, akár testvéri, házastársi, gyermeki, mindenestre éppen olyan misztérium, mint a lángoló szenvedély. Erről van szó? Marchbanks viszi magával szerelmét, magányát, elhagyatottságát az éjszakába, de Morell és Candida - a darabot lezáró rendezői utasítás szerint - „a költő szívének titkát nem ismerik”.

Nagyobb baj, hogy ezt a titkot mi sem ismerjük, nézők. Még kevésbé Candida szívének titkát. Hacsak a színészek valami módon, saját alkotóművészetükkel, hozzá nem adták a szerző szövegéhez. Ami gyakrabban megtörténik, mint hinnénk (bár ezúttal nem tapasztaltuk). Shaw legrokonszenvesebb és legmulatságosabb darabjai, melyekben őszintén szabadon engedi naiv-romantikus vágyálmait a világról, a *Blanco Posnet*, az *Arms and the Man*, *Az ördög cimborája*, *Caesar és Cleopatra*, mind happy-endinggel végződő, operettlibrettónak nagyon alkalmas szövegek. De hogy nagyobb igényei vannak, mutatja, hogy sokszor nem képes befejezni, abbahagyni a darabját. A *Pygmalion* utolsó jeleneteit toldja-foldja, nyüglődik, magyarázkodik. Másutt is, a cselekmény, a darab gondolati mondanivalója már rég lezárult, de

a függöny nem megy le, mert a szerző csak most vette észre, hogy a szellemes, intellektuális tartalom érzelmi-erkölcsi-esztétikai banalitásba, laposságba torkollt. Ráébred, persze már későn - ráébred, hogy kimaradt valami a darabból - az író szívének titka? -, ami lényegesebb és fontosabb lett volna az elmondottaknál. Hát mégsem lenne nagyobb Shakespeare-nél? Ambrus Zoltán nagyon szigorúan ítélte meg az akkor még rótszakállú ír szerzőt, tévesen és igazságtalanul, gondoltuk. Ha jól emlékszem, csak a *Candidá*-nak kegyelmezett meg, úgyahogy. Ambrus szigorát enyhítette a darabból jól kivehető nagyobb írói becsvágy, már-már a költészet rangjára való, noha sikertelen, törekvés. Ma viszont éppen ebből olvasható ki a világhírű szerző darabjainak szűkre szabott mértéke. Költészet, irodalom: nem fér bele. Csak a színpalak mögé. Talán egy ilyen rendezői utasítással fejezhetné be a darabját: „Marchbanks kimegy az éjszakába, és súlyos, mély, Shakespeare-énél is nagyszerűbb költői mondanivalót hord a szívében” - (ami igaz is lehet...).

A magyarországi *Candida*-előadások közül kiemelkedik Bulla Elma alakítása 1944-ben, s az egykori Kamaraszínház szereposztása 1924 októberében, Tasnády Ilonával, Uray Tivadarral és Nagy Adorjával.

Az 1959-es felújításnál a rendező (vagy főrendező) és a dramaturg (vagy fődramaturg) megkértek, majd vonakodásom után rám parancsoltak mint a darab fordítójára, hogy írjak egy negyvensoros ismertető szöveget a színlapnak helyettük és az ő nevükben. Jókedvemben a fenti színlapszöveget írtam. Gondoltam, az első negyven sort használhatják majd. De nem kellett az sem, eldobták. Így aztán visszaszállt rám a szerzői joga, s élek is vele, most, hogy húsz év múlva megtaláltam a másolatát.

G. B. Shaw színdarabjait egyébként pihenésnek fordítottam a napi hat-nyolc órai nehéz Dickens-szövegek után, rendszerint éjfélől fogva, gödöllői házukban. A kellemes, szellemes párbeszédeit úgy lehet áttenni magyarra, mint a vízfolyás, nincs velük semmi gond. Takarékosan adagoltam magamnak, hogy jusson minden napra valami a *Johanná*-jából, mire a *Martin Chuzzlewit*-tel aznapra elfáradok. Pedig az ember azt hinné, hogy a dolog fordítva van; én is azt hittem volna azelőtt.

Kiderült, hogy bizonyos színvonal fölötti fordítást semmi más módon nem lehet csinálni, mint valódi átéléssel. Ez az egyetlen megoldás. Egy nagy író művébe, mint Dickensébe is, olyan teljes odaadással kell belemélyedni, elmerülni, megihletődni, sugallatot kapni hozzá, hogy már-már önálló alkotómunkának tekinthető. De minthogy mégsem az, hanem inkább nap nap után visszatérő színészi átélés, a fordításnak ez a lassan mechanikussá, gépszerűvé váló lelki robotja volt az, ami az évek, a hosszú évek folyamán végképp kimerített; nem tudnám újratekinteni. (G. B. Shaw persze költőileg, íróilag felszínes, majdnem üres: közhelyeihez a fordítónak nem kell kölcsönadnia saját lelkét: hálás munka.) De Dickens viszont kölcsönadta a fordítónak fáradsága fejében a lelkét: azoknak az éveknek a lidércnyomásos irrealitásából menedéket nyújtott az ő városában.

A cikkeim folytonosságában 1946 után megint egy szakadás látható, egy tizennégy évi hézag, mialatt sok minden délibábrával, ködképpel, reményekkel áltatta magát az ember, szándékosan, mert egyebe nem volt, de azzal még álmában sem, hogy egyszer majd beszáll éjjel a hálókocsiba a Keleti pályaudvaron, és este Cs. Szabóéknál fog kávézni vacsora után, Londonban.

Második rész

Regény és valóság (1960-79)

(London:)

A FORDÍTÓ UTAZÁSA. Ez az őszi londoni utazás, megmondom kereken, nem engem illetett volna igazában, hanem például Nagy Pétert - aki 1846-ban fordította le Dickens *Karácsonyi ének*-ét - vagy Gondol Dánielt és Gátszegi Ödönt, vagy még inkább a bámulatos Récsi Emil kolozsvári jogászprofesszort, akik még korábban, az angolországi füzetes megjelenéssel szinte egy időben adták ki magyarul Dickens regényeit, több mint száz évvel ezelőtt. Mindezt nem szerénykedésből mondom. Hengegek könyvkiadásunk fürgeségével, s azt is bevallom, enyhe büntudattal, hogy ami engem illet, szélhámós módon visszaéltem a meghívással, és nem fordítóként jártam London utcáit, hanem csak „mint egy ember, mint egy utas”.

Fordítóként nemegyszer utaztam már arrafelé. Tíz-tizenkét éve például, hosszú téli délutánokon és éjszakákon, behavazva gödöllői házamban, Summerson Eszterrel érkeztem egyszer Londonba a readingi postakocsin, s először azt hittük, tűz van valahol, olyan sűrű, barna füst terjengett a Piccadillyn, de a Kenge és Carboy-iroda fiatal patvaristája aztán megmagyarázta, hogy ez csak a híres londoni köd. Az *Örökösök* szállásait, tereit, utcáit, a Temple szökőkútját, a Chancery Lane sikátorait, a Lincoln's Inn Fieldet, Snagsby úr papírkereskedését a Cursitor Streeten, mindent megtaláltam, de a ködöt nem.

BARBARA HADNAGY. Mint a rézmetszetek vonalkái, szemerkélő eső árnyalta köd helyett mindvégig a pillanatképet, amit a városról önkéntelenül készített az ember káprázó szeme. Ámbár London talán nem is egy város. Minduntalan újrakezdődik. Már úgy érezzük, kifelé megyünk belőle, csöndesedik az irgalmatlan irama, budaiasodik a táj, ritkulnak az üzletsorok, neonok, s akkor váratlanul egy másik városközpont kezd ismét körénk sűrűsödni. A tizedrésze éppen elég volna, gondolom magamban, a többi már csak henye ismétlés, manapság megengedhetetlen, szerkesztésbeli lazaság. Az özőnlés óráiban a gépkocsik, emeletes buszok, taxik összeragadva, egyetlen péppé összefolyva torlaszolják el az úttestet, mint kelt tészta a tepsiben, s időnként az egész egybeállt massa lökődik egyet-egyed előre. A Holbornon egyszer pattogó dzsessz-zenét hallottam a szitáló esőben. Megfordultam. Az Üdvhadsereg három muzsikusa játszott. Dob, szaxofon, elegáns egyenruha, s egy csinos, jó növésű lány gyűjtötte a pénzt, de azt hiszem, csak hadnagy volt, nem őrnagy. Ha előbb ismerem ezt a „Barbara hadnagyot”, Brigitte Bardot-frizurájával - parókaszerűen csúcsos, deformált fej, mint a többi fiatalnak -, könnyebb lett volna a hanglegítését megtalálnom a dialógusokhoz. Ha előbb jártam volna az Elephant and Castle táján, a Pimlicóban, a Leicester Square-en, angol vonatokon, házakban, vendéglőkben, akkor Pickwick úrék, Copperfield Dávid vagy Martin Chuzzlewit Londonja talán nem hasonlít annyira a magyar fordításban Kecskeméthez.

VONAT, HAJÓ. A vonatokat mindig nagyon szerettem. Persze a ceglédi resti volt az igazi és a felül nem múlható, de a hálókocsi, a Paddington pályaudvar, a Gare de l'Est, Calais Maritime és az Arany Nyíl klubfoteles, terített asztalos mesevonata éppen azért kellettek, hogy nagyjából-egészéből megközelítsék a ceglédi restit - hogy összeadják az embernek az utazás alapvető bűvöletének különféle elemeit. Azt hiszem, extravertál bennünket minden utazás, még a legjobban önmagába zárt írófélet is kifelé fordítja, a világ látványa felé. Senki sem igazítgatja a nyakkendőjét, kalapját, lelke finomságait és szellemi attitűdjét, ha először látja Dover szikláit vagy a lille-i pályaudvart akár. Öntudatlanul is csak nézünk, látunk, hallunk, fokozott érzékenységgel és friss fogékonysággal. A gyerekkorhoz és az olvasáshoz hasonlít az utazás - s talán éppen az alanyiságtól, az unt önmagunktól való megszabadulás boldogsága ez.

S a nevek varázsa. A *Grant kapitány gyermekei*-t olvastam így nyolcéves koromban, mumpsszal. Patagóniába indultunk a Duncan földjén, Lord Glenarvannal. A Verne-regény elvehetetlen része, szerves tartalma az életemnek. Olvasásra is, utazásra is szükségünk van mindnyájunknak. De ha mi utaztatni akarjuk az olvasót, mumpsszal vagy anélkül, akkor különösképpen szükségünk van, íróknak, művészeknek, nemcsak az utazás adta háttérre, ellenpontozásra, szélesebb látókörre, távlatra, ahonnét mélyebben, végzetesebb hűséggel érezzük hazánkat, sorsunkat, hanem az utazás adta érzékenységre, fogékonyságra, teremtő intenzitásra is, arra az önzetlen belső éghajlatra, ahonnét mindenki sorsára, a létezés kérdéseire tudunk talán hű látomással feleletet találni - a Bayswater Road fái alatt, a Mirabeau-hídon, vagy a Gare de l'Esten.

(Bécs:)

A regényről

Nehéz az embernek megtörnie hosszú hallgatását. Nehéz és kockázatos, különösen, ha a huszadik századi regényről kell mondania valamit mint regényírónak, holott éppen a regényírói foglalkozásához tartozónak érzi, hogy lehetőleg ne legyen véleménye semmiről. A regény a hallgatás szövetéből készül, nem a beszéd fonalából. Megszoktuk, hogy ne húzgáljunk ki szálakat szövetünkéből. Elszakadnak, összegubancolódnak. Bizonyára a jó hallású olvasónak is sérti a fülét, ha a regényíró egyszerre megszólal, és nézeteit kezdi közölni, bármiről, tehát akár a regényírásról, közvetlen állítások formájában. Minek ír hosszú regényeket, aki rövidebben és más módon is el tudja mondani, amit akar?

A regényíró az értelmezésekben, magyarázatokban, nézetekben, gondolati tartalmakban nem bízik és nem bízza rájuk magát. Nem a butaságoctól és a bődületes tévedésektől óvakodik - ezeket talán még szívesen is látja -, hanem az okos és helytálló, neki is tetsző véleményekre ügyel, nehogy készpénznek vegye őket. Noha a regényből sokszor ki lehet olvasni ilyen - egyféle vagy többféle, független vagy akár egymásnak ellentmondó - jelentéseket, ezek csak hasonló rangú összetevő alkatrészek benne a többi építőelemével: kövek, malter, esetleg állványzat. Ugyanúgy, ahogy a regény magát a nyelvet sem - hogy úgy mondjam - tisztességes módon használja, nem közvetlen közlésre, hanem építőanyagként, ábrázolásra, a maga kézzelfogható valóságában, szőröstül-bőröstül - elvont jelentésénél és mondattani szabályainál teljesebb és érzékenyebb realitásában -, kijátszva a nyelv szemantikai pontatlanságát és a szintaxisában inherens világkép - valóságértelmezés - tarthatatlan elnagyoltságát, sőt hamisságát. Majdnem azt mondtam: túrhetetlen konkurenciáját.¹ A regény nyelven-inneni tartalmakat igyekszik létrehívni. Hogyan lehetséges ezt megoldania, ha nincs egyebe, mint a nyelv? Úgy, hogy egyrészt a nyelv maga is egy nyelven-inneni valósággrétegből keletkezett, kivont és arra utaló jelrendszer - másrészt maga is egy nyelven-túli realitás.² A durva általánosításait, az absztraháló eljárását például egyszerűen visszafordítjuk, összerakjuk, amit szétszedett, és felbontatlanságában használjuk. Nem a szó volt kezdetben, hanem a mondat, azt bontottuk fel mondatrészekre. Nem a mondat volt kezdetben, hanem a bekezdés, azt fejtettük ki mondatokban. Nem a bekezdés volt kezdetben, hanem a regény. A regényt már csak a hallgatás előzi meg.

Azt hiszem, vagy azt szeretném hinni, hogy amit igazán regénynek nevezhetünk, abba nem lehet behatolni nem-regényírói eszközökkel. Persze, neki-nekimehetünk azért kívülről. Azt szokták kérdezni, miről szól egy regény. *El kell olvasni*, feleli rá E. M. Forster, *semmi más módon nem lehet megtudni*. A regény maga mondja el, hogy miről szól. És körülbelül azt mondja, hogy ő nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami. Kérdezzük hát azt, hogy mi a regény.

Bármennyire is szükség volna előbb-utóbb különbséget tenni, elnevezésben is, az egyre tömegesebben megjelenő, egyaránt regénynek nevezett, de egymástól nagymértékben és több szempontból is elütő művek között - bármennyire is felmerül a meghatározás igénye (legalább »par abus de langage«, ahogy a francia matematikusok néha beiktatják definícióikba ezt a fenntartást) -, mégis úgy gondolom, kár volna feleletet találnunk arra a kérdésre, hogy mi a

regény. Kár volna, mert fölöslegessé tennénk vele magát a regényt, amely erre a kérdésre maga igyekszik válaszolni.

Azt akarom mondani (egyrészt), hogy a regény új műfaj, fiatal művészet. Olyan fiatal, hogy még az sincs egészen eldöntve, hogy micsoda. A játékszabályai, a hallgatólagos megegyezések író és olvasó közt, még kialakulatlanok. Sok félreértés támad ebből. Az olvasó jóhiszeműen mindenfelét vár a regénytől. Kalandos utazást, szárazon és vízen. Izgalmas mesét bonyodal-makkal. Tanulságos ismereteket. Vagy nem egészen jóhiszeműen követel: boldogsággal vég-ződő szerelmi történetet, tudományos, társadalmi vagy lélektani mondanivalót, erkölcsant, filozófiát: azaz afféle példatárt mindehhez. Egy kitűnő és szenvedélyes amerikai kritikus azt kívánja, mondjon a regény mennydörgő nemet a világra... Akár azt is kívánhatná, mondjon a fizikus mennydörgő nemet a természet világára. Hasonlóan szenvedélyes viták folynak arról is, hogy hogyan mondja el mindezt, az igeneket vagy nemeket. A regénynek azonban nincsen az előadása hogyanjától, mikéntjétől elválasztható, a különböző kifejezési módokkal szemben invariáns közölnivalója, éppúgy, ahogy mivolta, mibenléte sem határozható meg saját definiáló berendezésén kívüli, független eszközökkel. De ha lenne erre mód, akkor újabb és nagyobb nehézségbe ütköznénk. Nemcsak fiatalságánál fogva, ideiglenesen nincs eldöntve, hogy a regény micsoda. Lényegéből, a valóság struktúrájától való elválaszthatatlanságából folyik alapvető indetermináltsága, mint a művészeteké vagy a matematikáé. Amiről „szól”, azaz a tartomány, ahová összetevő elemei tartoznak (*par abus de langage*), a világ teljes sértetlen valósága: nem aktuálisan létező, hanem létrejövő, nem zárt, kész valami, hanem szakadatlanul készülő, a nyelv, a fogalmi hálózatunk számára keletkező. Ennélfogva a szövésmintáját szakadatlanul követni igyekező izomorfizmusok is „keletkező állapotban” vannak.

Szemlélhető példának sietve hívom most segítségül a költőt. Kosztolányi Dezső azt mondta: „Tévedés azt hinni, hogy a költő érti az életet, és mint valami tanítómester, elmagyarázza. A költő nem érti az életet, és éppen azért ír, hogy az írással mint tettel megértse.” A fiatalabb Dylan Thomas azt írta: „My poetry is the record of my individual struggle from darkness to some measure of light” - Költészetem jegyzőkönyve a sötétségből némi világosságra törő személyes küzdelmemnek. - Ha a regény bizonyos fajta felépítésmódját, vagy legalábbis bizonyos fajta regény felépítésmódjának bizonyos aspektusait próbálom szemléltetni, segítségnek és kiindulópontnak bátran elfogadhatom a két nagy költőnek ezt a majdnem egybevágó „solvitur ambulando” - útközben megoldandó - alkotáslélektani értelmezését. A „némi világosságra”, „megértésre” való törekvést mégsem azonosítanám az ismeretre, létünk fokozatos tudatosítá-sára való általános emberi törekvéssel. Költészetéről, írásról, vagyis létezésünk formai megraga-dásáról van szó. A tudatosítás - bármit jelentsen is - nem okvetlenül megvalósítható. Különösen, amíg a tudatunk ilyen korlátolt és ki nem elégítő fogalmi készlettel van berendezve. Inkább tartósításról beszélhetnénk, formai rögzítésről, ami a pillanatból kiragadja és egy ideig megőrzi, amit a létezésünk egészéből megőrzésre kiválaszt.

Miféle valóság ez a „létezésünk egésze”, „élet” vagy „sötétség”, amiből megértésre, világos-ságra tör az író? Nem azonos azzal, amit valóságnak nevezünk. Mindenesetre bővebb, mert azt is tartalmazza, amit nem nevezünk valóságnak, amit nem-valóságnak nevezünk és amit egyáltalán sehogyan sem nevezünk: mint például éppen az, ami a költőt legjobban érdekli, s amit éppen azért igyekszik néven nevezni, mert még nincs neve.

Hogyan, hát kétféle valóságról beszéljünk, arról, ami már ki van fejezve valahogyan, és arról, ami még nincs? Az igazság az, hogy mihelyt beszélünk róla, már csak az előbbiről lehet szó. Amikor kifejezzük, nevet adunk a másoknak, a megszólalásunk előtti valóságnak, akkor csupán egy képet, formát, mintát szedünk elő számára máshonnan - talán saját regisztráló berende-zésünk elemeiből -, és nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a képek, minták a valóságnak csak

kifejezései, nevei, de nem azonosak vele. A valóságot (legalábbis néven nevezéssel) éppen úgy nem tudjuk közvetlenül megfogni, mint a fizikus. És ahogy ő modelleket szerkeszt, melyekkel a természeti világ struktúráját igyekszik megadni és imitálni, mi is összefüggést, rendet, mintát keresünk a valóságról készített jeleink, leképezéseink óriási gyűjteményében. S ugyanúgy, ha a képeink közt meglelt vagy megteremtett kapcsolatok, vonatkozások, meg az ezekből összeálló minták megfelelnek a valóság mintáinak, akkor elfogadjuk a modellt átmeneti használatra, mintegy munkahipotézisként, de a valósággal azonosítani akkor is csak a struktúráját lehet. A nyelv nagyon hajlamos rá, hogy ezt a kényes különbséget elfejtse. Hogy aztán van-e a valóságnak egyebe, mint struktúrája, ezt a kérdést a fizikus pusztán modelljei segítségével nem tudja eldönteni, ahogy mi sem beszélhetünk arról a másik kérdéstről, hogy mi hát a különbség a még ki nem fejezett és a már valahogyan kifejezett valóság között. Ezért, ha már nem tudunk okosabbat tenni vele ezúttal, mint beszélni róla, könnyítsük meg a dolgunkat a fizikushoz hasonlóan, és ne beszéljünk se egyféle, se kétféle valóságról, hanem beszéljünk sokféléről: a valóság modelljeiről.

Ha a valóság készletének minden elgondolható vagy érzékelhető, vagy bármimód szemlélhető dolgok összességét képzeljük, elmondhatatlan zűrzavart, összevisszaságot látunk magunk előtt. Hogyan akar ebben a költészet rendet, világosságot teremteni? Először is, van-e hozzá kész, végleges szerszáma? Ez az irdatlan tömkeleg mindent tartalmaz és - láttuk - mindennek az ellentétét is; azt is, amit valóságnak nevezünk, azt is, amit nem; a modelljeit is, a néven nevezéseit (ami bennünket éppen érdekel), a rendezési kísérleteit egytől egyig, akár sikerültek részben vagy egészben, akár nem, s a róluk készült katalógusokat és ezeknek a katalógusoknak a katalógusait: - ami mind-mind mintegy újra visszakerül mindig a készletbe; s végül tartalmazza önmagát is, vagyis ezt az összességet, összesítést. Látható, hogy nem egy lezárt, kész valóságfogalomról van szó, hanem nyitott, táguló, önmagát a számbavevése minden mozdulattal rögtön szaporító, szakadatlan készülő, keletkező valóságról. Ennek a rendezésére végleges, kész eszköz nem alkalmas. Ezért keletkeznek blokádok, feloldhatatlan ellentmondások, örökös katasztrófák, ha egy részleges valóságmodell kész felszerelésével (pl. a nyelv, a konvencionális, értelmezett világ fogalmi készletével, a nem-regényírói nyelvvel) akarunk berendezkedni a tágabb valóságban. S ezeket - a részleges valóságmodell belső zárlatait, önellentmondásait - nem lehetséges a modellen belül (az adott elemek bármiféle rendezésével) feloldani, hanem csak (mint a matematika hasonló pillanataiban) egy új dimenzió, szabadságfok hozzácsatolásával, és ott. Feloldható persze, ami még a modell belső rendjének hiányossága, elintézetlensége - de ez csak részleges elrendezés lesz. A matematika kész azonnal bővíteni önmaga alaprajzát, kerettermét, ha valami felmerül, ami nem fér bele eddigi alkotmányába vagy hallgatólagosan munkahipotézisként használt öndefiníciójába. Mert szabadságát, teljes elfogulatlanságát soha nem adta fel, soha nem kötelezte el magát azzal, hogy determinálja korlátait, meghatározza mibenlétét. S ahogy a művészet, matematika, meg talán a fizika, filozófia, a regény is jól teszi, ha megőrzi magát nyitott, létrejövő mivoltában.

A valóság feneketlen összevisszaságában ugyanis mégsem olyan reménytelen a rendetlenség. Ezek az újra és újra bele visszakeveredő rendezési kísérletsorozatok, létmodellek, ha fokozzák is a zűrzavart, csakugyan módot adnak a rendezésre, habár nem egészen úgy, ahogy ők gondolták. Nem önmagukon belül, hanem például a regény számára. Ha a huszadik századi természettudománytól kissé befolyásolva nézzük a regényt, akkor tekinthetjük úgy, hogy ilyenektől, létezés- vagy realitásmodellekből rakja össze a maga struktúráját - oly módon, hogy az lehetőleg épebb és igazabb, valóságosabban létező legyen, mint külön-külön az egyes modelleké. Hogy egy példán érzékeltessem: Nevezzük R_1 -nek azt a mintegy készen kapott, az úgynevezett emberiség által eddig gyártott, megegyezésszerű (konvencionális) valóságmodellünket, melyet durva felületességgel olyasmikkal jellemezhetünk, hogy születünk, élünk, meg-

halunk, nemzedékek követik egymást a földön, létrehoztak egy cartesianusnak, euklideszinek, arisztoteleszinek, newtoninak nevezhető kultúrát; az egyén csak egy a sok közül, noha erkölcsi kötelmein túl a maga boldogságára, üdvösségére is törekszik. Jól bevált, használható elgondolás: erre a célra is készült. Van benne tér, abszolút idő, okság, kétértékű logika, folytonosság, pszichológia, erkölcsi értékrend, még esztétikai is. Mindnyájan elfogadjuk és használjuk is, arra, amire való. A regénynek ez az R_1 - ahonnét őt az olvasó nézi, aki (a definíciónk szerint) mindent nagyjából innen is néz - szinte elkerülhetetlenül az egyik nézetét jelenti - mondjuk a second-planját, a newtoni mechanika közepes nagyságrendi nézetét, középnézetét -, és az fenyegeti őt, a regényt, hogy mindenestül elnyeli ez a - nyelv által is hordozott - kész valóságmodell. Holott ő nem fér bele másféle valóságkészletével, az R_1 rendje neki hamis és sivár leegyszerűsítés, világossága talmi fény, kerete szűk. Keres tehát hozzá egy másik realitásmodellt, hogy kiegészítse - helyesebben, hogy a helyére tegye, egy bővebb keretben, mondjuk metamodellben.

Az R_1 körülbelül azt mondja, hogy a valóság az, amit annak nevezünk. Legyen, mondjuk, R_0 az a szolipszista elgondolás, hogy a valóság csak én vagyok egyedül. Ebben mindenesetre feloldódik az a tarthatatlan ellentmondás, amely az R_1 -et mondhatnánk katasztrófamoddellé teszi: hogy az alanyt, az egész modellt létrehozó és tartó ént is belehelyezte a modellbe. Az R_1 -beli térben és irreverzibilis időben póruljár. Meghal, ahogy született, például, s az a csüggedt kis vigasza, hogy az emberiség egymást követő nemzedékeiben esetleg megmarad rövid anyagi létezésének némi nyoma, elenyésző kis emléke, hatása: rosszabb a semminél. Hiszen a létezése valódi intenzitásához, sértetlen egészéhez képest ezek csak bágyadt absztrakciók. Az R_0 -ban szerencsére azt is tudja, hogy nemcsak az egymást követő rövid életű nemzedékek, nemcsak a dicsőségnek, munkának, erkölcsnek hiábavalósága, az abszolútum hiánya, a visszafordíthatatlan idő, hanem az egész R_1 , születéssel-halállal együtt: nem a valóság, hanem csak egy magunk készítette modellje, s hogy például te abban születted, hogy én abban fogok meghalni, ez csak az alany létezésének R_1 -beli elképzelése.

Mégis, talán triviális megoldás volna, ha az R_0 -t arra használnánk, hogy az R_1 -et - a halállal és egyéb, igazában komolyabb hiányaival együtt - kiradírozzuk vele. A regény ezt nem teszi; semmit sem radíroz ki soha. Egyébként az R_0 -t sem használhatnánk önmagában. Túl közeli nézet, alig-alig nézet egyáltalán. Azaz túl nagy árat fizet relatív ellentmondásmentességéért: ha működőképes modellt akarjuk kiegészíteni, legyőzhetetlen bonyolultságokba ütközünk. Mégis, ha kissé üres is, szintén elkerülhetetlen összetevője a regénynek.

Vagy elgondolhatunk - szintén még elég kényelmesen, ha az R_0 -ból indulunk ki, amely túlközeli-nézetű - egy afféle csillagtávlatú, a végtelen felé tágítható nézetet, amely nem azt mondja, „Én vagyok”, hanem csak annyit mond: „Valami van”. Teljesen személytelenül, a dolgoknak R_1 -beli tulajdonságai, összefüggései iránt tökéletes közönnyel, a maga szuverén módján rendezi be a modelljét. Amolyan zenei, festői vagy matematikai alapon. Nevezhetnénk R -végtelennek vagy R -alef-nek - vagy becsületesebben talán a nem értelmezett egy-per-null index járna csak neki, mert egy kicsit csaltunk a játék kedvéért -, nevezzük mégis csupán R_2 -nek. A regénybe, mondjuk, távollézetnek épül be az R_2 . A mondatok, de inkább a bekezdések, fejezetek különféle elemeinek mozgása, visszatérő vagy módosuló hullámmása, lüktetése imitálja az R_2 -t, meg a regény egész-nézetének tektonikája, dinamikája vagy tonalitása talán - vagy amit stílusnak szoktunk nevezni -, vagy ami így kozmikus távlatból legvégül megmarad egy-egy regényből: egyetlen hang talán, vagy egy hullámhossz adata, az R_2 ismeretlen spektroszkópián lemérve.

Ha ezeket a független, egymásnak bátran ellentmondó modelleket összerakjuk, egyszerre tartjuk kézben, kölcsönhatásaikból egy magasabb valóságértékű, nagyobb rendszámú integritásra törekvő modell keletkezik. Ezek a - kissé talán rozogára sikerült - eddigi R-jeink együttesen már bizonyos elemi regénystruktúrát alkotnak. Ennyiből már majdnem megél egy regény. De még ha fel is tennénk, ha csak a példa kedvéért is, hogy ezekben a nagyjából készen kapott létezésmodellekbe már minden meglévő dolog belefér, a regénynek legalább még egy R-re szüksége van: a még el nem készült dolgok számára. Nevezzük más indexezéssel R_r-nek, mert sem azt nem mondja, amit az R₁, hogy „Az van, amit valóságnak nevezünk”, sem azt, az R₀-lal, hogy: „Én vagyok”, de még azt sem, hogy „Valami van”.

Az R_r jelszava az lehetne: „Valami keletkezik”. Az alany itt nem az R₁-beli téridőbe zárt pont vagy vonal, nem is, mint az R₀-ban, maga a világűr, hanem szabadon mozog ide-oda a modellek szövedékében, s méretei vannak, mélysége, tágassága. Éppen erre kellett nekünk az R_r, hogy belezsúfoljuk, beleszerkesszük, mintegy menet közben, az idézett költők „solvitur ambulando” módján, azt, ami a többibe nem fért bele: például az én dimenzióit. S magát a regényt - természetesen készülő állapotában, amint esetleg éppen a sötétségből némi világosságra, a létezés zavarából a rend felé törekszik.

Igazában egy ilyen R_r modell hozzacsatolásával kezdődik az, amit már regénynek szabad neveznünk. És itt ér véget az a lehetőség, hogy tovább beszéljünk róla.

Így hát most elnémulva, zárójelben teszem hozzá szemléltetőnek szánt példámot. Cervantesnél, Tolsztojnál, Csehovnál, Flaubert-nél vagy Proustnál könnyen megtaláljuk ennek a három elemi R-modellnek a nézőszögeit. Azt is szinte érzékeljük, hogy az R_r-jük amitől végül Don Quijote, Tolsztoj-regény vagy Proust-regény lesz a művük - különbözik a másiktól, csak épp nem tudni, miben. Hogyan? mitől? Könnyebb példának - könnyebb? talán nehezebb, de közismertebb példának nézzük meg közelebbről a Dickens-regényt. Szinte tisztán az R₁-ből építi fel látszólag az író - szemére is szokták hányni. Az én-központú R₀ - akár az első személy, Copperfield Dávid, Summerson Eszter, akár más főszereplő révén -, az alany, akivel az olvasó azonosítja magát, akinek a szempontjából a fordulatok, események kizárólag számítanak, mindig jelen van. Az R₂ csillagnézete, a személytelen, részvétlen, objektív ábrázolás Dickensnél a humor szürrealis, valóság fölötti látószöge, noha a „szürrealizmusát” nem mindig vesszük észre, s még kevésbé a részvétlenségét (ami, persze, arkangyal-részvétlenség). Ezekből, ugye, készülhet talán szórakoztató vagy tanulságos olvasmány, de az még csak regény sem lesz, nemhogy Dickens-regény: az R_r teszi majd azzá. Micsoda ez a dickensi R_r modell? Ez már marad az író titka. Vagy mondhatnánk: ez már az író lelke. Dickens víziója, látomása a világról, belső univerzuma, létének kohéziója, gammasugárzása, atommagja, kozmosza - mondhatnánk, lapáttal hányva a szavakat olyasmi köré, amiről nem tudunk beszélni. Hogy mégis megkockáztassunk valamit, egy adatot, Dickensnek erről az R_r regényépítő (ismeretlen) modelljéről: alighanem szeretet járja át, még hozzá valódi szeretet. Átjárja, befelé, az R₁-et, a mesét, a konvencionális világrajzolatot. Átsugárzik, kifelé, az R₀-ból. Az R₂-ben pedig, az űrben, a valaki más által teremtett (részvétlen) világmindenségbe beleteremti a maga részvételét, független jelenlétét. Dickensnél jól látható, hogy az R_r-ben a szeretet valóságos, teremtő, „valamit létrehívó” szeretet, és nem amit „annak nevezünk” az R₁-ben.³

Hallgassunk, hasonlóképpen, az R_r önellentmondásairól: hogy például tartalmaznia kell önmagát is, azt is, aminek része, modell-szerkesztést, meta-modellt, indítékot, célt, eszközt, ellenőrző berendezést. Így például, a teljességre való törekvés követelményét is. Miért szükséges az R₁-et kiegészíteni további R-ekkel? Miért gondoljuk, hogy hiányos? És miért ne maradhatna hiányos? Az R₁-et a maga élet-halál-emberiség berendezésével katasztrófa-modellnek neveztük, de nem a katasztrófa a baj benne, hanem a katasztrófa hígsága,

hitelességihiánya például a vágy sokkal hevesebb valóságához, sokkal konkrétabb létezéséhez képest. Vagy az emlék (hitelességre is fűtülő) létehez képest. De hiszen a „vágy”, „emlék” benne vannak az R_1 szótárában: miért ne lehetne ezt a modellt önmagán belül kiegészíteni? Elfelejtjük, hogy pusztán a nevük van benne, nem ők maguk.

Hiányzik az R_1 -ből a vágyon kívül - az élet, örök élet, valódi élet vágyán, a szerelem, vagy bármilyen teljesség, korlátlanág, tökéletesség vágyán kívül, hiányzik az emlék időt-alanyt keresztül-kasul szövő struktúráján kívül például létezésünk akármelyik pillanatának egészebb, áthatóbb szövedéke. Egy őszi napon ülünk Bécsben, 1965-ben, itt egy szép nagy teremben. Születtünk - Budapesten, Barcelonában, Sankt Pöltenben, Grenoble-ban -, meg fogunk halni, szerzői jogainkat hátrahagyva. Résztevői vagyunk egy kerekasztal-konferenciának. Ha hozzáfűzöm, hogy kint esik, vagy szél fúj, már kezdem elhagyni a nem-regényírói nyelvet. De el kell hagynom mindenestül az R_1 -et, ha ennek az októberi napnak a fényét, árnyát, pontos megvilágítását, a pillanatunk filmkockájának tömény tartalmát próbálnám közölni, létrehívni, a maga víziószerű teljességében. Titkos szűrők, fátyolok hálózata, amin át látok, hallok, érzékelek. Reményeim, félelmeim, szándékaim, halottaim, szerelmeim, sebeim, lelkesedéseim, csüggedéseim, elfelejtett és soha el nem felejtett, képzelt és vágyott és valódinak mondható és még valódibban átélt milliányi dolog úszik az R_1 hálójával megfoghatatlan valóságban. Miféle módon tudja ezt a regény mégis néha megragadni? Milyen kontrollszerkezet méri le a nagyobb hitelesség fokát? Ne próbálgassunk rá szavakat. A valóságnak is, regénynek is rejtett tárnáiba érkezünk: hagyjuk őket nyugton a hallgatás közeiben, járataiban, föld alatti tartományaiban.

*

[EZT A KÍSÉRLETET - mert ez egyszer „essay” helyett bátran magyarul is mondhatjuk - a megadott témára, a regény a huszadik században, egy bécsi nagy kerekasztal-konferencia résztvevőin és hallgatóságán próbáltam ki 1965-ben, persze német fordításban. A kísérlet bevált. Mégsem adtam oda közlésre; vagy helyesebben, éppen azért nem, mert tetszett a nagy és válogatott közönségnek; úgyhogy ki akartam igazítani, egészíteni, használhatóvá tenni a csupán javaslatnak, játéknak szánt R -jeimet, a valóság aspektusát, metszeteit, paramétereit, hogy csakugyan játszassanak vele, ha már kedvük van hozzá. Ez persze nem az én dolgom lenne, hanem korunk filozófusaié. Így hát, mivel azóta sem tértem vissza erre a teendőmre, amikor 1979-ben közzétettem a tanulmányt, úgy, ahogy volt, némi lelkifurdalással az alábbi jegyzeteket fűztem hozzá.

[1] Konkurencia, mert a regény is ilyesfélét akar, valós ágszövésmintát, s mindenesetre, a sajátját. Tűrhetetlen, mert - tetszik-nem-tetszik - ránk erőszakolja a maga mechanisztikus-kauzális-euklideszi-newtoni világmodelljét, mihelyt megszólalunk, s úgy, hogy jobbadán észre sem vesszük. A nyelvtan felépítése, berendezése - például a mondat (alany-állítmány-tárgy), az igealakok (cselekvő, szenvedő), igeidők, személyes névmások hármas tagolása stb. - egy meghatározott, önkényes valóság-értelmezést foglal magában. Olyan absztrakciót, szétbontását a létezés egészének - „én-te-ő-mi-ti-ők”, „jelen-múlt-jövő” -, amely (bármennyire is használható és zseniálisnak mondható ötlet volt) veleszületett ellentmondásossága miatt eleve tarthatatlan, az évezredek folyamán azonban beleitta magát szemléletünkbe (génjeinkbe?), úgyhogy ott már rég konkrét valóságként használjuk absztrakcióit. A nyelvnek ezzel a (részleges) valóság-struktúrájával száll szembe (ha kell) a költészet, művészet, az alkotó matematika-fizika, s tér vissza mindig az ép, eredeti valósághoz, hogy újra abból vonja el és szerkessze meg *másféle* struktúráit. (A matézis „algebrai struktúráinak” analógiájára, adott elemek és a köztük előírt kapcsolatok összefüggő mintáját nevezem struktúrának.)

[2] Érdemes volna végiggondolni, mi módon tudunk pusztán az írott szóval olyasmit is közölni, amit a nyelv nem tartalmaz. Talán előbb meg kell különböztetnünk, mondjuk a nyelv

(1) (a priori) naiv meghatározását, amely mint jel-jelkép-rendszer közlések céljára, tiszta absztrakció. - [Itt, és a későbbiekben is, ezt értem „nyelven”, a nyelv (1)-et.] A nyelv (2), a használt - hallott, beszélt, továbbá írott, olvasott - nyelv megint fizikai realitás (hanghullám; toll, festék nyoma papíron). Az (a posteriori) nyelv (3) pedig mint megtanult, emlékezetbe raktározott és működő jel-képzet rendszer, intuitív (belső szemléleti) realitás. A látott, tapintott dolognak adok egy nevet, alma (1). Ez csak egy szó, nem valóság, nem lehet beleharapni. De ha hallom, vagy kimondom, alma (2), hanghullámokat fogok fel vagy keltek, ami olyan valóságos megint, mint egy pofon. Ez a fizikai jelenség megindít, felkelt, kivált (hallóidegek, agysejtek, micsodák útján) egy alma (3) képzetet, ami megint másképpen valóságos, mint a hangrezgések fizikai effektusa a fülemben, és többféleképpen, mert nem pusztán az élményemet, tapasztalásomat idézi fel, aminek az alma nevet adtam - „ahá, arról a bizonyos gyümölcsről van szó” -, ami a nyelv (1)-beli feladata volt, hanem többet, például, a *szubjektíve* felgyülemlett és a szóra ráakódott emlék-sorozatot is, hogy hol, hányszor, mikor, mely körülmények közt hallottam/mondtam ki/olvastam/írtam eddigelé ezt a szót. És tud többet közölni objektíve is, például a pillanatnyi kontextusával, összefüggésével szó-környezetében - vagy esetleg az adott megválasztásával lehetséges szinonimák közül - vagy a lappangó felhangjaival, mint mondjuk az „alma” csibésznyelvi jelentése, vagy akár az alma tere-hídja Párizsban stb., stb. Néha, tudjuk, egyszerűen a mondatban, igeragozás szabályainak áthágása vagy a szórend felrúgása olyan érzelmi hőfokot, indulatot tud közvetíteni, amiről a nyelv (1)-nek esetleg fogalma sincs - vagy ha mégis van már rá szava, kifejezése (valahol másutt), itt most akkor is csupán annyit tud közölni, hogy ejnye, megsértették a grammatikáját. - Ez a sérelem, ez a „visszaélés a nyelvvel” a költészet kiindulópontja. Miért is olyan súlyos és sajnálatos félreértés egy verset úgy szavalni, hogy átgázolva a verssorokon, rímeken, visszasimítjuk a mondat rendjét, értelmét:

Jó Budavár

Magas tornyán

*Az érckakas csikorog-?...**

Mert éppen a (szemantikusan) semmit nem közlő (információt nem tartalmazó) rímeléssel s a nyelvtanilag szintén semleges (sőt, ha úgy fordul, káros, helytelen) sorokba tördeléssel revelál, üzen, hív létre a vers mást, többet, mint a nyelvi jelentése - s éppen ezt a tényt kívánja mindenekelőtt szigorúan leszögezni, mielőtt egyáltalán szóba állna velünk.

* [Ez is szép véletlenül, azaz így is többet közöl a benne foglalt információnál s megint másféle - alapvető - módon, de mondom, csak azért, mert Arany Jánosnak véletlenül nincs olyan porci-kája, szétszedett szövegfoszlánya, ami ne lenne varázslat. Azonban nem erről volt szó, egyáltalán nem erről, minden gyerek tudja, minden magyar gyerek, hanem arról, pontosan, hogy

Jó Budavár magas

Tornyán az érckakas

Csikorog élesen -

azaz sokkal komolytalanabb és sokkal szívetmarkolóbb dologról.]

[3] *Dickensnél*: Jól látható mindenesetre, hogy a történet (R₁) „közérthető”, megható érzelmessége külsőséges, csupán *modor* - modorossága egy minél konvencionálisabbnak szánt elbeszélő hangnak -, a Dickens-regény lényege, létrejöttének titka - a „valódi szeretet”? „arkangyali részvétlenség”? - szükségképpen másutt van, mélyebben, hozzáférhetetlenebb helyen.]

(Budapest:)

Beszélgetés Lengyel Péterrel

Ha a leglényegesebbet a legrövidebben akarnám elmondani Ottlik Gézáról - publikációinak két nyomtatott sorban elférő bibliográfiáját írnám le: *Hajnali háztetők* (kisregény és elbeszélések, 1957); *Iskola a határon* (regény, 1959); *Minden megvan* (elbeszélés, 1968). Első kérdésem pedig így hangzik:

- *Tizennyolc éves korában jelent meg első elbeszélése. Mi következett ezután? Milyen adalékokkal tudná röviden pályaképpé kiegészíteni azt a két sort?*

- Meglepett, hogy milyen rossz, amit írtam. Persze az önérzetemet is sértette - egy fiú még túl kényes erre, meg nem tűri elég jól, hogy nevetségessé tegye magát a világ előtt, nem beszélve az egész dolog, az irodalom alapvető, kellemetlen szemérmatlenségéről, magamutogatásáról. De sokkal inkább a félreérthetőség mértéke döbentett meg. Majdnem az ellenkezőjét sikerült kifejeznem, mint amit képzeltem. Ugyanis nem rosszat akartam írni eredetileg, hanem jót.

- *Mi volt ennek a gyakorlati következménye?*

- Mindenesetre sokáig nem küldöttem kéziratot szerkesztőknek. Visszamaradt bennem akkor egy olyan érzés, hogy magamra vagyok hagyatva, hiszen kitűnő kritikusok, lapszerkesztők nem tudják megítélni még azt sem, mi a közölhető és mi a nem közölhető kézirat. Kénytelen vagyok egyedül kontrollálni magamat. Ami talán túl nagy és fölösleges tehertétel. Matematikusnak iratkoztam be az egyetemre, Fejér Lipótnak voltam a tanítványa. A matematikában lemérhetőbb a teljesítmény. Ahogy, mondjuk, a sportban is az atlétikát szerettem, ahol stopperórával és centiméterrel pontosan le lehet mérni valakinek az eredményét. Az irodalom pontozásra megy, mint a szertorna vagy a műkorcsolyázás, sajnos. Mégis, akkor volt egy kivétel: a Nyugat. Acélszalag és kronométer. Ady, Kosztolányi, Babits és Schöpflin lapjának munkatársává lenni: ezt olyasféle - matematikai szigorúsággal és sportszerűen lemérhető - teljesítménynek éreztem volna, mint hogyha mondjuk bekerülök egy olimpiai válogatott keretbe. Csodálatos módon ez sikerült is. Bekerültem. 1939-ben a Nyugat elfogadta egy hosszú novellámat, és olyan magas rangban érzem magam azóta is, mint semmi más kitüntetéssel, semmi más pályán nem érezhetném magam. Ha a százméteres síkfutás olimpiai bajnokságán kívül megnyerem a kétszázat is, körülbelül ennyit ért, amikor Babits elfogadta *A Drugeth legenda* című novellámat.

AZ ÍRÓ HALLGATÁSA

- *Életművében - a művek kis száma igazolja - azonos nyomatékkal szerepel a hallgatás és a megszólalás. Mi az író hallgatásának jelentősége?*

- Hát amíg hallgat, addig biztos, hogy nem mond ostobaságot vagy hazugságot. Vagy ami még rosszabb: fölösleges dolgot, olyat, amit már elmondtak. De hát ez nagyon bonyolult kérdés. Elhallgattam például barátaimmal és a magyar irodalommal együtt 1944 márciusában, amikor a náci csapatok megszállták az országot. Aztán megint, visszavettem az *Iskola a határon* című regényem első kéziratát a kiadótól, 1948-ban. Nem ezt értem az író hallgatásán, nem az ilyen

hallgatásokat. Hanem azt, hogy például most sem volna szabad beszélnem, pongyolán, az előszó felelőtlenségével válaszolnom kérdésekre. Homlokegyenest ellenkezik ez a mesteriségünkkel. Az író sohasem mások kérdéseire felel. És nem röviden, körülbelül, nagyjából. És nincs véleménye: nem absztrahál, hanem konkretizál. Nem értelmez, hanem ábrázol. Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnan a vélemények eredtek. Előlről kezdi a világot. Tulajdonképpen a hallgatás és a szó határzónáján tartózkodik, a senkiföldjén, s csak be-betör a nyelvbe, a tér-idő-anyag rögzíthetőségébe, azzal, amit át tud menteni a nyelven inneni tartalmakból. Aztán megint elhallgat.

- *Az elmúlt tíz évben, az Iskola a határon megjelenése után tehát ilyen okból hallgatott?*

- Ez a tíz év csak kilenc év volt, és ez mindjárt felelet is lehetne a kérdésre: még ha megírtam volna egy regényt, akkor is kilenc évig fektetnem kellene. De azt hiszem, az író, ha nem veti papírra, amit ír, akkor is dolgozik.

- *Mi történt a kilenc év munkájának eredményével?*

- Remélem, hogy belátható időn belül, tehát egy vagy másfél év múlva könyv alakban meg fogom jelentetni.

- *Az Iskola a határon-nak bizonyos értelemben folytatását jelentő regényről van szó?*

- Igen.

PÁLYAVÁLASZTÁS

- *Térjünk rá az életrajzi vonatkozásokra. Tavaly megjelent Örley István A Flocsek bukása című posztumusz kötele. Ennek utószavában Pergel Ferenc leírja azt a jelenetet, amikor Ön, érettségi után, úgy határozott, hogy leszerel. Művei mutatják, hogy életében döntőek voltak a katonaiskolai évek - s ugyanolyan döntő volt megszabadulása a katonatiszti pályától.*

- Vas István idézi könyvében Rilke pályaválasztási tanácsát: „A művészet sem más - írta Rilke -, mint valamilyen módon élni. Készülhet művésznek az ember azzal, hogy egyszerűen csak él.” Tehát ettől még nyugodtan maradhattam volna katona? Az igazság az, hogy Rilke sem maradt katona. Én pedig, bár előbb nyilván mozdonyvezető vagy pilóta akartam lenni, hét-nyolc éves koromban végleg eldöntöttem, hogy semmi más nem leszek, mint író. Írni is kezdtem rögtön színdarabokat. Van, aki azért lesz író, idősebb korban, mint én, mert valami mondanivalója van. Nekem nem volt semmi külön mondanivalóm, csak az emberi létezés és a világ teljes egésze. Ebből nehéz darabot írni. Mégis, furcsa módon, alapjában véve jól képzeltem el, hogy mi a nekem való foglalkozás. A mozdonyvezető vagy a pilóta munkája, mihelyt kitanulta, gépies ismétléssé válik. Ehhez még kevesebb tehetségem lett volna. Jobb az író, az asztalos vagy a matematikus foglalkozása - ezeket sohasem lehet mindenestől kitanulni.

- *Az amerikai egyetemeken szemináriumon tanítják az „alkotó írást”. Mennyit lehet ebből a mesterségből megtanulni? Mennyit kell?*

- Semmit nem lehet és rengeteget kell. - No, nem, nem. Ezt húzzuk ki. Az ember beleszalad egy ilyen mechanikus szellemeskedésbe... Vagy jó, hagyjuk benne: mindjárt jó példa arra, hogy mit nem szabad. Az embernek előbb meg kell tanulnia a nyelvet, a nyelv teljes, óriási sínhálózatát. Aztán meg kell tanulnia ellenállni ennek a sínrendszernek - hogy ne oda utazzunk rajtuk, ahová visznek, hanem inkább oda, ahová érkezni akarunk. Van az irodalomnak egy amolyan kétkezi munka része, mondjuk, a megírás: amit meg kell tanulni. Ha szerencsénk van, sose tanuljuk ki. A megírásban is, ami a döntő, a leglényegesebb, az feltétlenül intuitív. Sőt már

a pusztai formai szerkesztés sem lehet mindenestül tudatos. Egy valódi nagy versben vagy regényben olyan sokféle rend van, hogy nem is tudhatunk mindegyikről, nemhogy szándékosan megszerkeszthetnénk ilyen bonyolult hiperkomplex összefüggéseket. Ezt még nehezebb megtanulni, ezt a nem tudatos részt. Vagyis az író mégsem mehet el katonának. Se más pályára. Munkájának ez a mintegy kézzelfogható része bőven elveszi az idejét, napját, fáradságát. S hogy mi a másik része? Hát ami ezt a munkát megszabja neki. Se nem elméje, sem az intellektusa, de még az intuíciója sem. Talán a teste: a szíve, a gyomra, hormonjai; meg a lelke: a *létezése*. Az embernek az a nagyobbik fele, amelyik sosem választott semmiféle foglalkozást. Okosan teszi az író, mégha a világ elfogadja is végül írónak, és beírhatja az útlevél, igazolvány rovataiba foglalkozásnak, okosan teszi, ha ezt azért nem veszi készpénznek: ha kettesben maradva önmagával mindig számon tartja, hogy a foglalkozása változatlanul annyiból áll, hogy ő csak egy ember, egy ürge - egy ürge, akinek a mibenlétét 30 vagy 60 éves korában sem lehet szorosabban meghatározni, mint 7 éves vagy 5 éves korában. No persze, kétségtelenül király, ugye, „mint minden ember, fenség, / Észak-fok, titok, idegenség” - de nem hordozza vállán egy nemzet sorsát, nem letéteményese az emberiség jövőjének, hanem azon kívül, hogy király és lidérces messze fény, csak egy ürge; közte semmi. Vagyis az irodalomnak erről a nem közvetlen mesterség részéről mondhatjuk el a rilkei értelemben, hogy nem külön hivatás - hogy a művészet lényegében nem külön szakma, hanem egyszerűen az élet gyakorlása, az emberi lét természetes foglalkozása, amit mindenki üz éjjel-nappal. Ami megtörtént az emberrel, vagy amit tesz, amit vele tesznek, amit szeretne, amit tapasztal, érez, lát, hall: azt mind átéli, tudomásul veszi, reagál rá, visszagondol rá, rendezni próbálja, hordozza, építi, szóval éli az életét. Alighanem ilyen értelemben képzeltem el magamnak hétévesen az írói pályát: hogy majd a létezés-szakmában dolgozom.

ISKOLA A HATÁRON

- *Az Iskola a határon zsebkönyvkiadásának borítólapján szereplő osztrák kritikából idézek: „...Ez a könyv, lapról lapra érzi az ember, úgy nőtt éveken át.” Elfogadja-e ezt a megállapítást? Ezért publikál-e olyan ritkán?*

- *Az Iskola a határon-nak egy első változatát megírtam 1948-49-ben, mégis visszavettem, már majdnem a nyomdából. Túl vázlatos volt, nem jó. Amellett nem láttam volna sok értelmét elkezdni egy hosszabb publikációs tervet egy ilyen első kötetrel, amit nem tudok folytatni. Tíz év múlva aztán kénytelen voltam összesűríteni egy regénybe, amit egyébként talán négy-öt kötetben írtam volna meg.*

- *Ismételten emlegetik ezzel a könyvvel kapcsolatban Musil Törless-regényének hatását. Mi erről az Ön véleménye?*

- Musil katonaiskolai regényéről csak nagyon későn értesültem, és akkor már szándékosan nem próbáltam megszerezni, mert nem akartam, hogy befolyásoljon. Musil egyébként egészen más témát írt meg fiatalkori művében, mint amibe én vágtam bele a fejszém. Ahogy nyilatkozta is: szándékosan megváltoztatta az összes körülményeket, mert nem volt célja, hogy megreformálja a monarchia katonai nevelésügyét. Valaki egyszer megkérdezte tőle, hogy csakugyan olyan rettenetes volt-e a katonaiskola. Musil hahotázni kezdett. Persze, hiszen éppen a rettenetességet hagyta ki belőle. De arról sem írt, hogy ki lehet-e bírni az emberi társadalmat még szélsőségesen őszinte kedvében is, a civilizáció önáltatása nélkül.

- *A regény olvasnivaló is. Mi a kapcsolat, a fontossági sorrend az író önkifejezése és az olvasó igényeinek szolgálata között?*

- Hogy olvasnivaló is? Csak az. Nyomdai termék, jelek kombinációja fehér papíron, amivel vagy amiből az olvasó csinál valamit. A kérdés helyesebben tehát az, miféle igényét szolgáljuk és milyen olvasónak? Sokféle igénye lehet: értesülésekre kíváncsi, vagy tanulni akar, vagy szórakozni, vagy izgulni, pár órára elfeledkezni a gondjairól. Ezek mind jogos kívánságok. Semmilyen regény nem lehet unalmas. Van azonban minden könyvnek menthetetlenül egy tartósabb fajta hatása az olvasóra. Ahogyan bármi más élménye, bármi más, ami történik vele, éppúgy az is, ha elolvas egy verset vagy egy novellát, bizonyos fokig megváltoztatja az életét. És nem okvetlenül a nagy művek, hanem sokszor még inkább a kis művek, a másodlagos, származékirodalom, amit általában gyerekkorban kapunk. Ezek beleépítik magukat az ember életébe szinte, ahogy a gyerekkor egyéb dolgai: ma is mindenestől bennem van Verne Gyulán, Mark Twainen és Dickensen kívül egy csomó füzetes detektívregény, Nick Carter, Mister Herkules meg ki tudja, még mi minden. Teljességgel kiszámíthatatlan ez a hatása az írásnak, már csak ezért sem törekedhet rá az író szándékosan és tudatosan. Reméli, hogy nemcsak pár órára tereli el az olvasó figyelmét a helyiérdekű villamoson, reméli, hogy sikerül eleven kapcsolatot teremtenie vele - de ha ez nem sikerül, vagy nem sikerül elég gyorsan, elég sok olvasóval, az író akkor sem zökkenhet ki nehezen szerzett és létfontosságú egyensúlyi helyzetéből. Egyfelől, ugye, a regényírással belépünk egy régi társasjátékba, s a megegyezéseit, játékszabályait be kell tartanunk, azaz nagyjából olyasfélét kell nyújtanunk, amit az olvasó vár egy regénytől - másfelől meg, éppen ellenkezőleg, nem olyasmit akarunk mondani, amit az olvasó vár, hiszen ezt már elmondták mások régen, ezért is várja az olvasó. A sürgős megértés, siker, népszerűség kedvéért nem mondhatjuk még csak egy kicsit másképp sem, amit mondani akarunk, mert már azzal is mást mondanánk.

- *Kézenfekvő a kérdés: írhat-e valaki - hosszú távon - úgy, hogy a napi sikerről, visszhangtól teljesen függetleníti magát?*

- Nem. Nehezen. A költőnek is, regényírónak is, szüksége van sikerre, hogy ne húzódjon vissza teljesen a hallgatás térfelére (esetleg a műveiben is: a kommunikációs egyensúlyt megbillenésével) - szüksége van mindenesetre visszhangra, hogy le tudja mérni, mit és mennyit közölt.

MINDEN MEGVAN

- *Ha így látja, mi az oka annak, hogy a hosszú hallgatás után elkészült novellát, a Minden megvan-t a viszonylag szűk körben olvasott Vigiliában adta közre?*

- Hát az író szívesebben írna tízmilliós példányszámú lapba, de attól félek, hogy amit írok, akkor is csak elég kevés emberhez szólna, egyelőre. Különben a mi századunkban, a mamutpéldányszámú írói siker nagy veszélyeket is hordoz magában. Egy amerikai vagy angol vagy francia író a siker már körülbelül negyvenéves korában olyan helyzetbe hoz, hogy élesen megváltoznak az életkörülményei, s azzal együtt elveszti írói szabadságát, lelki függetlenségét, elveszti például a sérelmeit, bánatát, lelke háborgását, amiből a sikeres művét írta esetleg. És ünnepezt világnagysággként már nem tud fogékonyan járni-kelni, új élményanyagot szerezni, se utazásból, se barátságokból, talán még az új és új házasságaiból sem. A munkájában pedig ismételnie kell önmagát, mert ezt várja tőle a világ, a kiadók, a filmgyárak: az előző művet, amivel sikere lett. Bevált iparcikk lesz, s a siker, a rang, a súly, a világhír talán még azt is

elfeledteti vele, hogy ő csak egy ürge és egyben lidérces, messze fény. Hát ettől mi, magyar írók, nagyobbbrészt meg vagyunk kímélve - már csak az országunk kicsisége miatt is.

- *A Minden megvan tehát ez után a bizonyos kilencévi hallgatás után jelent meg. Van, aki komolyan kifogásolta az elbeszélés erős líraiságát. Mennyiben volt ez szándékos? Hogyan látja a próza holnapját, epika és líra egyensúlyát benne?*

- Ilyen iskolás különbség nincs, sosem volt a műfajok közt. A költő a nyelvet másképp használja, másképp él vissza vele, mint a regényíró. Annyira, hogy szinte más nyelv, más közeg, amivel dolgozik. Mondjuk-e azt, hogy eszközeiben ne legyen lírai regény, de módszerében, tárgyában, mondanivalójában igen? Ne mondjuk!

- Ezek a szavak - tárgy, mondanivaló, lírai, epikai - mind hasznavehetetlenek. Ebből a fogalmi nyelvből éppen azok a dolgok hiányoznak, azok az *izék*, azok a néven nem nevezhető entitások - amiről a versek és regények szólnak. De rossz a nyelv szintaxisa is, az összerakás szabályai. Félrevezető az igeragozása, a személyes névmásai. Ne mondjunk semmit ezen a nyelven. Töröljük le gondosan a szalagról például ezt az egész közlésre szánt beszélgetést is.

- Az író igazi hallgatása persze nem ebből áll. Hanem abból, hogy lehetőleg ne szóljon bele személyesen a műve végső mondanivalójába. „Ne mondd a mondhatatlant, mondd a nehezen mondhatót”, tanácsolja Nemes Nagy Ágnes. A mondhatatlan aztán majd vagy elmondja magát, vagy nem. Értelmünkkel úgysem tudjuk megragadni, mint - Pascal visszaadhatatlan szójátéka szerint: „A szívnek megvannak a maga indokai, amiket az indokoló értelem nem ismer” - a matematika axiómáit. De akár az Ószövetség kőtábláira is hivatkozhatnánk: „Ne csinálj magadnak faragott képeket és semmi hasonlatosságot azoknak formájára, melyek ott fenn az égben vannak.” Vagyis: a rendelkezésünkre álló eszközökkel ne akarjuk egyenesen a lényegét, Istent, a sarkigazságokat megérteni, kifaragni, mert törvényszerűen elérhetetlenek, hamis lesz minden ábrázolásuk; faragni csak idegen isteneket lehet. Nézzünk szembe végre a tudatlanságunkkal: én ebben látom az epika és a líra modernségét, ahogy a modern fizika is a törvényszerű ignoranciákra figyelmeztet, és amiről Mózes, Pascal éppúgy, mint a mai költő, Nemes Nagy Ágnes intelme beszél.

Fák és festők

Egy kiállítás műveinek nincs szükségük szavakra, magyarázatokra. Ezek a képek, szobrok, rajzok, itt, éppen olyasmit kívánnak közölni, amit nyelvünk szavaival nem lehetséges elmondani. Valamit mégis kell mondanom, ha egyszer Bencsik István, Keserű Ilona és Major János megbecsültek azzal - és büszkén vállaltam is -, hogy nyissam meg a kiállításukat. Mondjam azt, tanácsolta egy festő barátom, hogy amit itt látni fogunk, az nem ennivaló, hanem játék. Azaz ne keressük a művészet célját, értelmét, hasznát. Az almafának nem célja, hogy ehető gyümölcsöt teremjen. A tölgynek sem célja, hogy árnyékot adjon. A növények nem érvelnek azzal, hogy gyakorlati hasznot nyújtanak. A napfény hatására egy zöld festékanyagot termelnek ugyan, amit klorofilnak nevezünk. Klorofil nélkül semmiféle élet nem volna lehetséges a földön. Mégis ha valaki mondjuk a vasipar érdekében fűt, fát, erdőt ki akarna irtani - nem tiltakoznának, nem magyarázkodnának akkor sem. Nem céljuk a növényeknek, hogy megakadályozzák az élet kipusztítását.

A művészetnek sincs szüksége semmilyen igazolásra, létjogosultsága indoklására. Hasonlóan a matematikához, nem törekszik semmiféle gyakorlati hasznosságra. Művészet, matematika: teljesen haszontalan és céltalan, mint maga a teremtett világ. Mégis mind a kettőt felhasználjuk számos triviális célra, sőt a gyakorlati, anyagi létezésünkben sem boldogulnánk nélkülük. Mindenekfelett azonban érvelhetnének a művek a „klorofil”-jukkal, hiszen általában ki is fejeznek valamit, valami majdnem kimondhatót. Ilyesfélét közölnek velünk: igazság, bátorság, tisztaság, vagy egyszerűen: rend. Azt közlik, hogy a világ mégis külön hely, az élet mégis nagyszabású dolog, mint amilyennek emberi ésszel látszik. Nemcsak erőt, hanem kedvet, lendületet adnak, táplálják az emberiséget fenntartó vitalitást évezredek, évtizedredek óta. Művészet, matematika nélkül, mondhatnám, semmiféle emberi élet nem volna lehetséges a földön. - Mondhatnám, ha ezzel megengedhetetlen módon, nem próbálnék értelmezést adni, célt tulajdonítani a művészetnek - azaz belekényszeríteni azt, ami egy nagyobb, teljesebb, sértetlenebb valóság része, az emberi gondolkodásnak, logikának mai, a nyelvnek mai fogalmi készletébe. Tehát helyesen csak annyit kellett volna már eleve mondanom, hogy nagy örömmel megnyitom Bencsik, Keserű és Major barátaim kiállítását.

Körkérdés Jézusról

Ha jól értettem, s a kérdés nem az, hogy mit jelent Jézus a világnak, az emberiségnek, az elmúlt és eljövendő évezredeknek, hanem hogy nekem, személyesen, budapesti lakosnak kicsoda Ő, akkor könnyű válaszolni rá. Uram és Megváltóm. Miként arra a kérdésre is van felelet, van szó, hogy például ki volt nekem egy kecskeméti születésű Szabó Erzsébet Ottlik Gézáné. Anyám. Fölöttem pedig a csillagos ég. De hogy mit jelent nekem a csillagos ég, anyám vagy Jézus, ezen sem elmélkedni nem szoktam, sem válaszolni nem tudok rá. Nem is tartozik másra, bizalmas magánügye kettőnknek, nekem és a csillagos égnek. Az emberi nyelv eddigi jelentéskészlete, összetételének szabályai, gondolkodásunk meglévő fogalmi felszerelése nem teszi lehetővé, hogy ilyen - nyelven inneni és nyelven túli, intuitíve megragadható - tartalmakat kifejezzünk (ahogyan egyszer a regényről szólva próbáltam demonstrálni). A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkozni sem létezésünk alapjai - a hallgatás mélyén - sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat. A nyelv fel tudja bontani roppant összetettségüket részjelentésekre, érzelmi, indulati, etikai, esztétikai, gondolati, akaratit jelentésekre. Ezek az értelmezések mind csonkák, hamisak. Az író a nyelvet nem ebben az értelmező, felbontó funkciójában használja, hanem éppen ellenkezőleg, mondhatnánk visszaélve a nyelvtan szerkezetével és a szavak jelentésrendszerével, versében, regényében a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani. És ha ez egyáltalán sikerül neki, csak a szövegébe beáramló hallgatásokkal sikerülhet. Ha pedig nincs benne a művemben mindez, anyám, az égbolt, Jézus, akkor semmi sincs benne. Nem néven nevezve kell jelen lenniük - a vers nem a csillagokról szól, nem Jézusról, nem a költő anyjáról - hanem valóságosan. Ha Ő nem áradt bele a mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe - ha másként nem, hát mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra -, akkor nem is hoztuk létre semmit.

A Nyugatról

A Nyugat egy nagy lélekszámú országnak is fontos irodalmi és művészeti megmozdulása volna - olyasféle jelentőségű Európa történetében, ha át lehetne tenni más nyelvterületre, mint mondjuk a francia enciklopédistáké - nekünk magyaroknak pedig a reformkor után a legnagyobb erkölcsi és szellemi megújulásunk. Nem „megújulásunk kísérlete”, noha látszólag kísérlet maradt, két vesztt világháború látszólag derékba törte. Nem, semmit sem tört derékba semmi: a szellem, amit hirdettek, nemcsak bennünk, idősebb írókban él ma is töretlenül, akik fenntartás nélkül örökösüknek valljuk magunkat - és nem henyéségből beszélek többes szám első személyben -, hanem közvetve minden értékes fiatalban is, akár hallottak életükben a Nyugatról, akár nem. Ady, Babits, Kosztolányi, Karinthy, Osvát, Schöpflin, Tersánszky, Móricz meg a többiek összefogása nem „nyugatos dekadenciát” hirdetett, hanem éppen a szellemi hanyatlással, a pangással és bágyadt közepszerűséggel szembe fordulva, az egészség új forradalmát: hevesebb és hitelesebb művészetet, nagyobb szabadsággal s egyben nagyobb szigorúsággal, új felelősséget, új erkölcsi, lelki integritást. Szembefordultak nemcsak a hamissal, olcsóval, önáltató hazugsággal, hanem a jó szándékú másodrendűség minden színárnyalatával. Nem is kellett az első világháború előtti gazdag, rohanva fejlődő Magyarországnak. Isten csodája, hogy végig meg tudtak állni a talpukon. Ne felejtjük el, hogy Tisza István, a nagy tekintélyű miniszterelnök, akit nem jellemzett az, hogy ostoba lett volna, így nyilatkozott: „Ady és a Nyugat levéltetűk a magyar kultúra pálmafáján!” A levéltetvek túléltek Tisza pálmafáját, az ország gazdasági, katonai, politikai nagyságából jóformán nem maradt ránk más, mint az ő csorbátlan, csorbíthatatlan nagyságuk. Ha valaki nem tudja fölérni ésszel, hogy ezt az örökséget nem lehet elherdálni, hát az ő baja. Ha valaki úgy érzi, jobban jártunk volna, ha inkább egy ipari, politikai nagyhatalom lennénk ma, hát bánkódjon fölötte. De bolond lenne az a magyar író, eltökélt bolond, aki a Nyugat nagyhatalmi rangjánál alább adná.

Személyes emlékeim a Nyugatról? Kevés van, és ez a kevés olyan elválaszthatatlan az életemtől, hogy egy háromkötetes önéletírásba se férne bele. Mindig emlékeztem vagy emlékezni véltem a kora gyerekkoromban egyszer-egyszer kezembe akadt Nyugat-példányok még sötétszürke vagy sárga, kedélytelen címlapjára és a korábbi, másféle betűcsaládból szedett címére, meg a megmagyarázhatatlan áhítatomra, amivel néztem. A magyarázatot korszakokkal később, nekem földtani, embertani korszakokkal később, Karinthy adta meg. A Nyugat íróival az *Így írtok ti*-ből ismerkedtem meg, méghozzá eredeti műveik helyett, azt kell mondanom, műveik elvont lényegével, tizenkét-tizenhárom éves koromban, amikor a konkrét mondani-valójukat még meg sem értettem volna. Karinthy könyve nekem nemcsak „kritikai értékű” volt, hanem megnyitotta a világot. Azt tartom, hogy mindenestől nem más - függetlenül attól, hogy utánozhatatlan, a szeméremnek és szemérmatlenségnek, útszéli nevetetésnek és mély gyengédségnek, pongyolaságnak és zenei fegyelemnek, ítélő férfiaságnak és kisfiús tisztaságnak egyszeri, megismételhetetlen vegyülete, melynek kémiaja, magfizikája kifürkészhetetlen marad -, mindenestől pedig nem más, mint művészetfilozófiai, ismeretelméleti, létbölcseleti reveláció. Bocsánat az idegen szóért. Karinthy elem tárta, felmutatta, napnál világosabbá tette, hogy micsoda maga a költészet, irodalom, és hogy ez az irodalom az emberi léttel együtt neveltségességében is nagyszabású vállalkozás. Egy tizenhárom éves fiút, aki mondjuk *A fekete zongorá-n* vagy a *Vér és arany-on* csak jót röhögött volna, a paródiája úgy megbabonázta, akármekkorát is nevetett rajta, a „pastiche”-on át úgy megbűvölte az eredeti, hogy a

gyerekkori felelőtlen áhítatból, gondtalan vonzódásból életre-halálra szóló szerelem támadt. „Nehéz szerelem”! - ahogy Vas István nevezi.

Huszzonegy éves voltam, amikor elküldtem a Nyugatnak, igaz, hogy rossz címre véletlenül, egy hosszú elbeszélést. Soha nem válaszoltak. Mindig biztos voltam benne, hogy nem azért, mert nem kapták meg, hanem ellenkezőleg, azért, mert megkapták, és el is olvasták. Éretlen, szörnyű írásmű volt. A második próbálkozásomat, évekkal később, elfogadták. Babits azt üzent: tetszett. Ezzel befogadtak a Nyugat munkatársának. Nagyobb dicsőség soha nem ért. Ma is féltékenyen óvom az irodalomtörténeti skatulyában a helyemet, mint „a Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozó elbeszélő”. Ma is azt érzem, hogy a dicsőséget egy kicsit jobban meg kellene alapoznom. Babits májusban meghívott az asztalukhoz.

A légsöve már szét volt roncsolva. Gégéjét sálkendő takarta. A munkatársi összejövetelre, akkor éppen a Duna-korzó kávéházban tartották, a Vigadó tér és a Duna parti sétány sarkán, zavaros érzésekkel menteni el. Írói és emberi nagyságától egy normális, épeszű halandónak elszorult a torka, elakadt a hangja. Talán arra gondoltam, hogy jó volna megérinteni a ruháját, a kezét. A kávéházi asztalnál azonban lefoglalták őt teljesen, körülnyűzsögték a bennfentesek meg akik bennfentesnek érezték magukat, köztük egy-két, nálam alig idősebb fiatalember, nem is igazi írók, csak „civilék”, nagyratörő egyetemi reménységek, leendő professzorok, leendő miniszterek, tudósok, akik Babitsban alig láthattak többet, mint befolyásos közéleti személyiséget. Kedves fiúk voltak tulajdonképpen, a maguk világában nemcsak túl becsvágyók, hanem ügyesek, tehetségesek is, s a hízelkedésüket rendjén valónak tartottam, akkor is, most is, hisz magam is, mondom, boldogan akár megcsókolgattam volna „Mihály” sovány kezét, csak hát valahogyan tartózkodóbb modort szoktam meg. Leültem az asztal végére, Nagy Lajos mellé. De ez sem ment. Nem számoltam Nagy Lajossal. Felpattant, erőszakkal helyet cserélt velem. Ő akart a legeslegvégében ülni az asztalnak. Gógból, sértettségből? Nem volt rá oka. Babits nagyra becsülte, szerette, minden írását közölte. De hát én sem pusztán szerénységből ültem az asztal végébe. Az írók, a kicsik éppúgy, mint a nagyok, általában mindig mindenütt meg vannak sértve. Mikszáth írja Jókairól: „Zavarba jött, ha valahol nem kezdték ünnepelni!” Kétségtelen, hogy Nagy Lajost sem ünnepelték, engem sem. Hát, ha nem is ezért, és nem is úgy, mint Jókai, de én is zavarba jöttem.

Nem gondolom komolyan, hogy írókat „skatulyákba” lehet rakni, se magam nem kívántam soha ilyen vagy olyan „tömörülésekhez”, „élgárdákhoz”, mégoly rokonszenves csoportokhoz csatlakozni. A Nyugat volt és maradt az egyetlen kivétel. Ültem már, még fiatalabb fővel más folyóiratok munkatársi összejövetelén, az előkelő Magyar Szemle vacsoraasztalánál, csakugyan „befolyásos közéleti személyiségekkel”, ültem elsőéves egyetemi hallgató koromban az Erzsébet-kávéházban, összeszorulva a Napkelet kis asztalánál legtekintélyesebb professzoraimmal. Ott nem jöttem zavarba, csak unatkoztam, nem a megtiszteltetést éreztem, hanem azt, hogy semmi közöm sincs hozzájuk. A Nyugat asztalánál most a zavarommal, a félszeg helyzetemmel együtt boldogan, szinte csökönyösen ültem, a boldogságom sérthetetlen volt.

A hozzájuk tartozásnak azt a kézszorítását, összepillantását, fél karral magához ölelő mozdulatát, vagy ennek legalább a jelzését, a gondolatát, amit az akkor már testében is halálra sebzett Babitstól persze, hogy hiába vártam, megkaptam a sokkal hűvösebb, szárazabb Schöpflin Aladártól. Az irodalom, úgy képzeltem, ott kezdődik, ahol több önmagánál: arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött: ami a Nyugat volt. Ezek az óriások rendületlenül, tűzön-vízen át kitarítottak egymás mellett, fölébe emelkedve nemcsak mindennek és mindenkinek, hanem az egymás közötti, civilék által fel sem fogható mértékű ellentéteiknek is. Hogy csak Adyt, Kosztolányit és Babitsot említsük, roppant világaik szükségszerűen többé-kevésbé kizárták a

másik roppant méretű öntörvényű világát, művük védelmében könyörtelenül csillagtávolságban kellett maradniuk az idegen csillagképtől: megint csak Isten csodája, hogy arkangyalságuk szférájában létre tudták hozni az összeesküvést, a Nyugatot, az új magyar irodalmat. Schöpflin, aki a gravitáció, a csillagokat összefogó abroncs volt köztük, tudta ezt a csodát. És szinte láthatatlanul és meg nem foghatóan, mint a gravitáció, maga is Isten csodája volt.

Ezt mind kidobná, amit itt írtam. Már rég morog rám. „Fenét!” A szemefehérje színeződéséből pedig kiolvashatom, hogy ne áradozzak, s főként ne szónokoljak. Hogy hiába, én is csak olyan vagyok, mint a többiek. Nem visz rá a lelkem, hogy bárki másik íróról szívből jót írjak. Pedig tudom, hogyan lehet megszerettetni valakit az olvasóval, mégis ömlenek róluk, túldicsérem őket, s ha talán nem is szándékosan, de mindent elkövetek, hogy ügyetlenkedő ünnepi felköszöntőmmel közönyt, ellenérzést váltsak ki, mint egy hirdetési ügynök „De hát, Ali bácsi, drága angyalom, most tényleg ünnepi köszöntőt kell írnom rólatok...” - S ki mondta, hogy azt ilyen rosszul csináld? - „Ki mondta? Ezerkilencszázhetvenegyét írunk, Ali bácsi. Én itt most csupa marslakónak beszélek.” - Istennyilát - dörmögi a bajusza alatt, de már nem olyan szemrehányóan.

Kritikus sok van szerte a világon. Egy ismeretlen szerző új művéről furcsa módon ők tudják utoljára megmondani, hogy jó-e vagy rossz. A laikus nagyközönség valamivel előbb. Az átlagolvasó mindenestre tudja, hogy tetszett-e neki, amit olvasott, vagy sem. A széles tudású irodalmárnak ilyen szempontja már nincs is. Nem veti latra saját tetszését, mert tapasztalta, hogy csalódhat benne. Schöpflinnek volt az ujja begyében, vagy a retináján vagy a dobhártyája mögött, egy rejtélyes kis mérőműszere, egy ultra-Geiger-kamrája, amilyen senkinek nincs, és amibe millió és millió olvasó százezerféle érzékenysége volt beleépítve. Ha ő bólintott, hogy jó a könyv, a darab, az életmű, akkor jöhetnek a csillogó esszéisták, akik aztán már sokkal részletesebben, hosszabban, elegánsabban ki tudják fejteni, hogy miért is jó, hogyan jó, mennyire jó, mire jó. Schöpflin, szép, bajuszos fejével, peckes tartásával inkább lehetett volna egy Nobel-díjas litván természettudós vagy egy dalmát kézműves-mester, vagy egy magyar alispán, és olyan száraz volt, mint egy árvaszéki ülnök. A szövegei is szárazak, színtelenek voltak. Az egyenessége átlátszó. Megnéztem, mit mond a lexikon a gyémántról: „A szénnek roppant nyomás alatt és magas hőfokon kikristályosodott változata; ha teljesen tiszta, színtelen és átlátszó. A legkeményebb ásvány, a Mohs-féle skála 10-ik fokát képviseli.”

A Franklin-társulat kis lektori szobácskájában kéziratok lavínája öntötte el a falhoz lapított íróasztalát, polcait, padlót, székeket, mennyezetet. Hogyan tudta ebből tévedhetetlenül mindig kitapintani az egyetlenegyét, ami ért valamit? Hogyan tudott a színtelen, száraz szavai helyett egy hümmögéssel vagy csak a szemöldöke mozdulatlanságával, a komolyságában bujkáló huncutsággal, mit tudom én, mivel, többet elárulni az irodalomról, mint a British Museum könyvtára? A Tükör című folyóiratnak is „olvasott”. Egyszer rám parancsolt, hogy adjak novellát nekik, de rövidet. Hét flekk lehet. Nincs. „Hát írájál” - mondta végérvényes hangon. Nem lehetett okoskodni vele. „Szóval, mikor hozod?” Hát, hát, jövő pénteken, mondtam. Jövő pénteken vittem neki a kéziratot. Hét flekk. A címe *Hét perc*. Szokása szerint, mindent félretolva, azonnal belekezdett, és egy szó, egy megjegyzés nélkül végigolvasta. Akkor felnézett, észrevette, hogy ott ülök, kirezzentette magát az olvasmányából, az olvasása mélyre merült bódulatából, és betolta valahová a kéziratomat. „Jó” - mondta, olyan hangsúllyal, mintha egy tojásra, egy lámpakörtére vagy legfeljebb egy meglékelte görögdinnyére mondaná: jó, nem tök, nem záp, ehető, becsavarható, ég.

Egy hét múlva mégis azzal fogadott, hogy a főszerkesztőnek tetszett, csak sajnos túl léha a Tükörnek. Beletörődtem. Hát akkor visszaviszem. „Nem. Ne vidd vissza.” Pár nap múlva üzent, menjek fel. A szobájából rögtön kitudskolt, előbb menjek át a főszerkesztőhöz, vár. Elég

sokáig elmaradtam. A szerkesztő váratlan nyájassággal fogadott, hosszan beszélt a novellámról, elemezte, méltatta, s közölte, hogy noha kissé „frivol” a hangom, a következő számban hozzák, mert szeretnék, ha továbbra is megtisztelném őket az írásaimmal. Schöpflin csak bólintott, amikor visszaérkeztem picike szobájába. „Hát akkor mégsem léha?” - kérdeztem. „Nem” - mondta.

Megint rögtön másról kezdett beszélni, fényképészről, színdarabról. De a kurta „nem”-je ott maradt a levegőben meg a fülemben, s meg kell próbálnom lekottázni. Nem azért vágta el a témát, mert röstellte, hogy a saját kiadvállalatánál nincs elég szava - hisz ezúttal épp az ellenkezője derült ki, aránylag simán kiharcolta a novellám közlését, sőt -, nem is csak az örööm és hálám jeleit akarta belém fojtani, és nem is csupán szelíd rendreutasításnak szánta: hogy nem hajlandó kinevetni velem a derék szerkesztőt - akit inkább védelmezett, még azzal is, hogy az idegen „frivol” jelzőjét nekem már magyar szóval tolmácsolta -, hanem hallani véltem az elharapott „nem”-jében még valamit, egy icipici felhangot, amitől még harminc év múlva is jobbnak láttam kihagyni az összegyűjtött novelláskötetemből ezt a *Hét perc* címűt. „Nem: nem léha. Bár az volna. Bárcsak lenne egy igazi jó léha írónk. De a léhák mind rosszak, a jók meg mind komolyak. Halálosan komolyak, egy kicsit nagyképű erkölcsösözök a szívük mélyén, mint te is. Úgy látszik, egy ilyen kicsi országnak csak gyenge vagy legfőljebb közepes léha írója lehet, de sohasem támadhat egy igazi, bátor, jó léha írója. Kár.”

Csaknem tíz évvel később, már nem sokkal a halála előtt, még mindig neki köszönhettem nagyrészt, hogy az *Iskola a határon* című regényem első, sokkal rövidebb és nyersebb változatát volt lelkerőm visszavenni a kiadótól. Nem mintha szidta volna. Ellenkezőleg, ő fogadtatta el a Franklinnal, ahol hétről hétre nógattak, menjek már fel hozzá, áradozik a kéziratomról, el van ragadtatva. Akkor már Gödöllőn laktam, ritkán jártam be. Nem tudom, hogyan történt, de hónapok is elteltek, amíg felkerestem végre. Egy hosszú délutánt töltöttünk kettesben, ránk esteledett. A kéziratomat nem hozta szóba. Időnként suttymban cigarettát kért tőlem. Órák múlva elszántam magam, és megkérdeztem egyenesen, mi a véleménye, milyen a regényem. „Jó” - mondta. Megint beszélgettünk pár órát mindenféléről. Hát hiszen, gondoltam, soha nem mondott többet az embernek szemtől szembe. De még egyszer nekiduráltam magam búcsúzás előtt. „Nem túl vázlatos?” Ezen egy pillanatig eltűnődött, aztán „Nem” - mondta határozottan. Többet egy szót nem lehetett kiszedni belőle. A Franklinnál nem hitték el, amikor elmeséltem a délutánunkat. A kedves, okos Zádor Anna tanúkat hívott és sorolt fel, akiknek Schöpflin a nála ritka felsőfokon beszélt a könyvemről. „Már nincs mindig jól, tudja!” - mondták szomorúan a kiadóban. De nem volt Schöpflinnek semmi baja. Öregségében, testi hanyatlásában is kritikai lángelme maradt. Ha fűnek-fának, fontos helyeken agyondicsérte a kéziratomat, az a jóságából, az irántam való szeretetéből fakadt. De hogy nekem az - egyébként őszinte - két egytagú szón kívül mást is mondott - a szemöldöke, valamije, a tenyere a kezem fejen -: ebben a hozzám való még igazabb szeretete, a magyar irodalomhoz való legnagyobb keménységi fokú hűsége, lelke gyémántszerkezete vezérelte. Szerencsére értettem a közlési rejtjeleit. Harminchét éves voltam, és még nem jelent meg könyvem. Ebben az állapotban az író a lelkét is eladná az ördögnek, legalábbis én így voltam vele, hogy végre kinyomtassák a regényét. Az akkori cenzúraféle, talán Könyvhivatalnak hívták, jóváhagyta, ráütötte pecsétjét a kéziratomra. Mégis visszavettem, már a nyomdából szinte. Más súlyos okom is volt rá, de a Schöpflinnel töltött délután döntött; abban pedig, hogy tíz év múlva újraírtam, már egyedül az ő keze volt. Kérdés persze, hogy mit szólt volna a munkámhoz. Mert ha azt mondja: „No, ezt most már érdemes harmadszor is újraírnod”, vagy: „Hát akkor hozd a folytatást. Ne legyen több hétszáz flekknél” - vele nemigen lehetett volna kukoricázni.

Adósság, tartozások? Az ember a legtöbbet az életben mégiscsak tőlük kapta, a költőktől. Ha a Nyugat első nemzedékéből még néhány nevet leírok, azokét, akiket az imént megengedhetetlen módon besoroltam a „meg a többiek” közé, holott önálló pályájú és teljes fényű csillagok, mint Tóth Árpád, Juhász Gyula, Somlyó Zoltán, Szép Ernő vagy Szomory, Krúdy, Füst Milán! - össze sem tudom számolni az adósságaimat. Adyval tizenöt-tizenhat évesen csordultig teltem, s még egyetemi éveim alatt is ott állt a fényképe az íróasztalomon, a *Hunn, új legenda* utolsó sorai belevésve egy márvány levélnehezékbe. A versei velem voltak, bennem zümmögtek, doboltak, zakatoltak, este, reggel, utcán, mezőn, menetelve, hanyatt fekve, a katonaiskola tantermeiben vagy szerelmi bánatban, 200 méteres síkfutás döntőiben, vagy ügyelve Fejér Lipót előadására a Fourier-sorokról. Ady beleivódott az érrendszerünkbe, szívverésünk ütemébe. Ha ma már sokan, s érthetően a fiatalok, eltávolodtak vagy eleve idegenkednek a költészetétől, hát fogalmuk sincs, hogy az ő vérkeringésüknek is rég a részévé vált, és hogy mekkora forradalom volt, amit hozott. És hogy hiába próbálták annyiféle félremagyarázni, kisajátítani, meghamisítani, a nagysága éppen olyan valódi volt, és a maga módján éppúgy a teljes felelősség szigorú elkötelezettségét és boldog gyötrelmét hagyta ránk, mint Babits és Kosztolányi. Igaz, hogy ezt már nem tőle tudtuk meg, hanem éppen emezektől - miután megtanultunk járni.

Adynak rögtön a mozdulatát és hangját kezdte próbálgatni az ember: ez beugratás volt. Babits nem taglejtésekre, hanem talán - kedvenc szavával - „attitűd”-re tanított meg: olyan egyensúlyos testtartásra, amely kibírja a magasfeszültségű indulati töltést, és lehetővé teszi, hogy megtaláljuk a magunk természetes mozdulatait. Kosztolányi pedig nem egy hangra, hanem beszédtechnikára nevelt. Amit Gide szép, dagályos retorikájából senki nem fog megtanulni soha, azt ők saját példájukon, kézen fogva, szemünk láttára mutatták meg. S ennél többet is. Kosztolányi a megoldhatatlannak nekivágó, „solvitur ambulando” munkamódszerét világosan ki is mondta: „Mit fecseg az, aki érti az életet? Az igazi költő nem érti az életet, s azért ír, hogy az írással mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokkal, mint valami tanítómester, megértesse.)”

Van Gogh írja a leveleiben, hogy a művészet lényege: nyugalom a katasztrófában. Kosztolányitól nemcsak a saját hangunk használatát tanultuk meg, nemcsak a gége helyes tartását, hanem a lélek helyes tartását az íráshoz. „Kissé lehajtani a fejet. De a szívet, azt föl, föl, barátaim” - mondja, a rajtolás technikáját ismertető futóedző szabatosságával, csodálatos Széchenyi-vázlata végén. Lépésről lépésre mutatta meg, hogy a fájdalmat, boldogságot, ekstázist, megrendülést, a túlaradó mindenséget vagy az „ősebb, ismerősebb” semmit hogyan lehet, milyen minőségű alázatból és fegyelemből nyert költséges nyugalommal lehet a katasztrófában verssé, prózává átkovácsolni. Csak látásból ismertem. Bánom, hogy nem mertem odatolakodni hozzá soha. A barátom bátrabb volt. 1934 karácsonyán - akkor jelent meg a Pesti Hírlap évkönyvében a *Halotti beszéd*-je - felhívta ismeretlenül telefonon. Bemutakozott, „Örley István tüzérhadnagy”, gratulált a vershez, bocsánatot kért a háborgatásért, és gyorsan letette a kagylót. Mit mondott Kosztolányi? - kérdeztem. Valami gorombaságot? Dehogy, „nagyon kedves, igazán örülök, roppant kedves” - csak ezt mondta. „No látod, marha!” - mondtam Istvánnak diadalmasan, pedig én voltam, aki le akarta beszélni a tervéről.

Karinthyval egyszer, még tizenöt-tizenhat éves koromban, összefutottam a Fórum mozi délelőtti üres előcsarnokában. Megismertem rögtön, a fényképeiről, és hirtelen merészen köszöntem neki. De nem fogadta. Igaz, hogy nem hallotta, mert hangtalan köszönés volt. Egyenruhát viseltem emberemlékezet óta, és nem tudtam másképp köszönni, mint némán, a jobb kezemet feszesen a sapkámhoz emelve. Rám nézett, aztán kutyafuttában a háta mögé,

hogy vajon kinek szólt a tisztelgése, s ahogy jött, sebbel-lobbal elrobogott. Senki rajtunk kívül nem volt az előcsarnokban. Leégtem, de mindegy, gondoltam. Nem látta senki. Majd egyszer elmondom neki. Meg voltam elégedve. Aztán mégsem mondtam el soha ezt a mafláságot, pedig hét-nyolc év múlva, már felnőtt fiúként, barátságot kötöttem vele.

A barátságunk abból állt, hogy én imádtam szőröstül-bőröstül, ő pedig békésen megtűrte maga mellett, például a Centrál kávéházban sokszor, ebéd után, ha egyedül volt, és írt éppen valamit. Verset vagy cikket a Pesti Naplónak, novellát, azaz „tárcát”, kroit vagy levelet. Időnként megkérdezett valamit - hogy mondják azt angolul? „Nem tudok angolul” - feleltem szégyenkezve, huszadszor is. „Persze, persze, már mondtad” - szabadkozott, de láttam, hogy nem hiszi. Ő sem tudott angolul, de azért fesztelenül írt hosszú angol leveleket. Azt rögtön készségesen elfogadta, hogy én író vagyok. Évekig aggódtam, gyanakodtam, hogy hátha aztán csak egy fiúnak vesz mégis. Egyszer kiderült, hogy a nevemet is tudta. Őt is körülnyűzsögték, borotvaeszü mindentudók, nők, pumpolók, munkanélküli zsenik és szabályos örültek. A Modern kávéházban az asztala sokszor percről percre nőtt. A Centrálban egy délután, kettesben ültünk szerencsésen, bejött hozzá egy esőkabátos férfi, és arra kérte, jöjjön át a Ferenciek udvarára, már a tűzoltók is megérkeztek, és mindjárt elkezdődik. „Jó, jó - mondta Karinthy -, megyek!” - írta tovább írnivalóját. „Mi kezdődik el?” - kérdeztem. „Á, semmi - legyintett. - A kísérlete. Feltalált egy tűzoltó szerkezetet...” Őt perc múlva, vagy tíz perc múlva, újra megkérdeztem: „Hát nem megyünk át?” - mert nyugodtan írdogált, mintha megfeledezett volna a dolgról. „Hová?” - Hát a Ferenciek udvarára. Ott várnak a tűzoltók. „Á, dehogy. Nincsenek tűzoltók. Nincs semmi.” Nem értettem. „De hát azt mondtad...?” - Összeráncolta a homlokát. „Lehet, hogy feltalált valamit. Mit tudom én. Kosztolányi hagyta rám. Sült bolond.” Persze saját bolondjai is voltak, jártak a nyakára önállóan. Úgy tisztelte az emberi méltóságot, hogy félig még az örültek rögeszméit is elhitte, elfogadta. Ha nem nyaggatom a tűzoltókkal, szívesen annyiban maradt volna, hogy ott vannak az átjáróban. De a képzelet és valóság viszonyáról, a világ rejtett szövésintájáról is többet tudott: például azt, hogy ezentúl már neki is, nekem is, talán annak is, aki ezt olvassa, egy kicsit örökre ott lesznek a tűzoltók a Ferenciek udvarán. Ezzel a türelemmel fogadta el az én rögeszmémet is, hogy író vagyok. S végül ennyiben is maradtunk, mintegy hitelben, mert a hírrel, hogy Frici, Frici! a Nyugat közli a novellámat: már nem tudtam lerohanni hozzá a Centrálba egy márciusi napon. Előző nyáron halt meg Siófokon. A szabályos, polgári gyászjelentést, amit kaptam, megőriztem; a címzése: Otlík Géza úrnak, író. Az értesítés komikusan fölösleges volt. Augusztusban mentek le Arankával, és a hónap végén, az Eskü út és az Apponyi tér, a régi Kígyó tér sarkán, ahol meghallottam, a nyáresti alkonyatba, és a térnek még sok-sok eljövendő nyáresti alkonyatába, örökre belerajzolódott az esti lapok vagy különkiadások öklömnyi betűs címét kiabáló rikkancsok panaszszava: „Meghalt Karinthy! Nyolc-órás Újság! Új Nemzedék! Meghalt Karinthy!”

A Nyugat-összejövetelekre végül nemigen jártam el. Kritikát, recenziót összesen egyszer írtam, egy rám tukmált svájci regényről, hiába biztattak kedvesen. Az utolsó Nyugat-számban ugyan még megjelent egy novellám - „Mihálynak tetszett”, hozta megint az üzenetet Gellért Oszkár, lefegyverző őszinteséggel szinte vállat vonva, mit lehet tenni, így hát kénytelenek közölni -, de Babits halála után, 1941-ben, az új szerkesztő visszaküldte egy kéziratomat, udvariasan másikat kérve. Nem küldtem másikat. Színdarabot, regényt próbáltam írni, sikertelenül, és két évig már csak azért sem érezhettem magam a kényszerűségből Magyar Csillaggá átkeresztelt lap munkatársának, mert egy sorom sem jelent meg benne. Időközben azonban odakerült segédszerkesztőfélnék Örley István barátom, aki leszerelte tiltakozásomat, pontosabban füttyült rá, és elvitte két új novellámat. Illyés Gyula nemcsak a novellákat közölte rögtön,

hanem pár hónap múlva elfogadta a neki nyilván éppoly idegen, talán céltalannak tetsző, *Hajnali háztetők* című kisregényemet is. Most már leszámíthattam a baráti protekciót. Főképp, mert a regény utolsó folytatása már nem jelenhetett meg, a lappal együtt elmerült, nem örökre, a náci-német megszállásban. Nem bántam. Ebben már szépen összefonódott sorsom a Magyar Csillagéval, ami a kedvemre volt. Annyira, hogy nemsokára, még ugyanazon év fordulóján, és a hadak fordulóján, egyenesen jogot éreztem hozzá, hogy a barátaimmal együtt a Nyugat újramegindításában törjük a fejünket.

Buda ostromának első heteiben, 1945 januárjában, amikor a pesti oldalon még folytak a harcok, mi a Pasaréten, csikorgó hóban, tündöklő napsütésben megkezdtük a békét, és jártunk az orosz parancsnokságra lapengedélyt kérni. A Széher úton az ideiglenes magyar közigazgatás is megindult. Tárgyaltunk perzsaszőnyeges szobában és ablaktalan folyosón, s mindnyájan megegyeztünk abban, hogy a Nyugat 38-ik évfolyamát indítjuk meg, beleszámítva az „álnéven” futott folyamokat. Engedély, papír - a Szépilonai kocsiszínnél rotációshengerek heverték - s talán nyomda - egy vízivárosi kis épen maradt műhely - ígérkezett. Rám bízták, hogy gyűjtsek az első számhoz anyagot. Hamar össze is gyűlt egy dossziéra való kézirat, rajz, cikk. Illyésen és Németh Lászlón kívül ott volt Budán Szabó Lőrinc, Fodor József, Rónay György, Vas István, Berény Róbert, Vilt Tibor, Márffy Ödön, Somlyó György, meg Weöres, Szentkuthy, Jékely, ha jól emlékszem. Sokáig őriztem az irattartót, cédulákat, verseket, engedélyeket, aztán kiköltöztünk Gödöllőre, és öt-hat év múlva, egy csüggedt pillanatomban darabokra szaggattam és eldobtam az egészet. Most már bánom, de akkor, ahogy a kezembe akadt, olyasféle indulat fogott el, mint Arany János parasztját a jégverésben; az a rémlátomás tört rám egy rossz órára, hogy soha nem fogjuk újraindítani a lapot.

Reklámszövegem

AJÁNLÁS HELYETT

Mit mondhat egy író a könyvéről? Amit kifejejtett belőle, azt most már késő pótolnia. Ami benne van, azt kár magyaráznia. Ezzel csak tovább rontaná, ami rossz benne, sőt, még annak is ártana, ami jó benne. Mégis java részünk szívesen és fáradhatatlanul beszél a műveiről, ha módja van rá. Jóhiszeműségében sok író elfelejtkezik róla, hogy az az első novellája, amivel pályázatot nyert, noha az ő életében korszakot, döntő fordulatot jelez, az olvasó életében nem volt ekkora jelentőségű, s ha túl sokat emlegeti, unalmassá, akár nevetségessé is válik. Szeretem elkerülni az ilyen veszedelmeket. Arra sem óhajtom rábeszélni honfitársaimat, hogy minél többen vegyék meg a könyvemet. Rossz módszere a hírverésnek, ha olyan vevőkre sózunk rá valamit, akiknek nem kell. Helyesebb és józanabb eljárás, ha inkább elriasztom a vásárlástól mindazokat, akiknek előreláthatóan nem tetszene a regényem. Nem is készült belőle olyan sok példány, hogy füvel-fával megvétezzük. És éppen azért nem, mert a tapasztalat már megmutatta, hogy nem kell százezer olvasónak. Ne vegye meg például az, aki erkölcsi tanulságot vár egy regénytől. Kihámozható belőle egy jelentéktelen csirkefogó története, aki festőként tündökölt az ötvenes évek első felében, a végső bukása azonban, amely abból áll, hogy kiszökik összeharácsolt műkincseivel és gazdag emberként él Párizsban, sok olvasó szemében, kivált annak, aki nem ismeri Franciaországot, nem tűnik majd méltó büntetésnek. Ne vegye meg az sem, aki egy regénytől épületes társadalmi mondanivalót vár, vagy a valóság tükrözését, vagy mítoszteremtést, vagy a világ tetten ért zűrzavarát, vagy a végső üresség és elszigetelődés megrázó költészetét, „új hullám”-ot, legújabb kísérletet vagy új regényt. Ez csak egy régi regény és annak is kicsi. 1943 novemberében írtam, elkeseredésemben és szórakoztatásnak. Négyévi munkámmal akadtam el akkor végképp. Ilyenkor a készülő mű is, az író is összeomlik. Ez a mesterségünk kockázata. Az összeomlásban mégis világos az ember előtt, hogy: (1) nem tudja megcsinálni, amit akart, (2) pedig meg tudna írni egy épkezláb, olvasmánynak való, „Irodalmi rangú” regényt, mint akármelyik népszerű, világhírű regényíró. Elkeseredésemben nekifogtam W. S. Maugham mintájára megszerkeszteni egy hosszú novellát vagy kisregényt. Népszerű olvasmánynak. Ajánljam tehát most annak, aki szórakozni akar?

A Magyar Csillag című folyóirat közölte először, 1944-ben, folytatásokban. Az utolsó rész már nem jelent meg, mert a náci csapatok megszállták az országot. 1945-46-ban tehát az irodalmi világ még tudott róla, számos könyvkiadó működött, mégsem kérte el tőlem egyik sem. Megbántódtam. Holott nekik volt igazuk. Amikor 1957-ben a Magvető végül mégis elkérte és kiadta, kiderült, hogy nem igazán népszerű olvasmány. Ma is csak egy-két olyan olvasójáról tudok, akinek olyan kedves könyve, mint nekem volt a *Sör és perec*. Ráadásul ezek szakmabeliek, sőt ott is kivételes emberek. Mégis, mindent egybevetve, azt remélem, hogy lesz még majd olyan olvasója a *Hajnali háztetők*-nek, aki örömét vagy mulatságát leli benne.

KELEBY ÉS A CENTRÁL

Gondolkoznom kell egy kicsikét, hogy - csakugyan - melyik régi elbeszélésemet választanám egy sorozatba vagy gyűjteménybe, ha rajtam állna. Az antológiaszerkesztők a két és fél oldalas *Apagyí* címűt szokták bevenni, amikor soronként fizetnek érte, és a negyvenoldalas *Minden megvan* címűt, amikor ugyanazt a kerek összeget kapja minden szereplő író, tekintet nélkül a terjedelemre. Van néhány kedvenc régi novellám, ami így hamarjában eszembe jut, de azokat nem én írtam.

Nem azt mondom, hogy *sajnos* nem én írtam. Nem *sajnos*. Ha egy novella igazán jó, akkor mindegy, ki írta. Fő az, hogy *megvan*. A novella nem körte, nem szilva. Talán nem árt megjegyezni a fát, amelyiken termett, de tulajdonképpen nem fontos. Azonkívül, úgy tekintem különben is, hogy én írtam.

Ez *elidegeníthetetlen* joga minden olvasónak. Ha egy elbeszélést, verset, regényt igazán szeret, vagyis átélte, magáévá tette, elfogyasztotta mindenestől, úgy tekintheti, ha akarja, hogy ő írta. Az övé. Füttyülünk a nemzetközi szerzői jogra. A mű, a munka felét ő végezte el, mindenesetre ő hozta létre a saját lelkében megteremtett eredményét az írásnak.

Ennélfogva, ha rajtam állna, a kedves régi novelláim, *A judeai helytartó*, a *Rondoli lányok*, *A szállítóknál*, a *Halál Velencében* meg a többiek közül már jó pár éve, hogy az *Encounter* című, angol nyelven írott tündéri kis mesterművemet választanám. De nem rajtam áll. Közléséhez a szerző, Mrs. Rebecca West engedélye is kellene.

Akinek a copyrightjával rendelkezem, Mr. Ottlik régi novellái közül a kedvencem az az egy, amelyet sohasem tettem közzé - a *Madonna szélhámosa* című. Mégpedig azért nem, mert hiába a kedvencem, nem jó novella. *Sajnos*? Ez sem *sajnos*. *Sajnos* lenne, ha közöltettem volna, mint - mint egy-két másikat. Ilyen *sajnálatos* tapasztalatból tudom, hogy az író néha mindenfélét lát a megírt munkájában, amiből aztán az olvasó édeskeveset tud kiolvasni. Vagy egészen mást; esetleg semmit. Meg kell tehát néznie írásművét kívülről is. Még a dédelgetett, szívéhez közel álló írásait is - vagy talán főképp ezeket. Mit is mondott velük, hogy festenek egy részvétlen idegen szemében? Az érzelmileg semleges olvasó megérzi-e majd benne a történeten túl azt a bizonyos fajta szomorúságot? vagy rejtett örömet? lelkesedést? vagy keserű haragot? vagy valamennyit egyszerre? - ami miatt az egészet írtad?

Jogos az ellenvetés, hogy ezt bízunk a szerencsére: hiszen teljességében és eredeti hőfokán a legjobb novellával sem tudod ezt az indulati-etikai-érzelmi töltést közvetíteni, valamennyi olvasónak egyformán átadni. Mindnyájan mások vagyunk, és ugyanaz az effektus más-más reakciót vált ki belőlünk. Az írónak bele kell törődnie, hogy elég jó és közölhető az írása, ha egy része belekerült annak, amit szeretett volna beletenni. Beletörődtem. A *Madonna szélhámosa*-ból azonban, hiába, egy részecskéjét sem lehetett volna kiolvasni mindannak, amit én szerettem volna látni benne. Talán azért volt a kedvencem, mert tárgyilagos, személytelen történet; nem vagyok jelen, az érzelmek sem az enyémekek benne. Igen, csakhogy, ha én nem vagyok ott a novellában, akkor bajosan kerülhet bele mindaz, amit én látok benne.

Talán úgy lehetne személytelen, objektív, Flaubert parancsa szerinti „*impassibilis*” novellát írni, ha közölnénk hozzá, mintegy lábjegyzetben, az író teljes szubjektív világát, élete regényét. Talán így született a regény műfaja. Kényszerűségből, az elbeszélés nélkülözhetetlen kiegészítésének. A jó anekdoták, melyekben mindegy, hogy kivel történnek meg, elfogytak. Így aztán a kevés megmaradt anekdota felkutatásáról is letettek az írók. A régi kézíratos kiadatlan novellám helyett, a csensztohovai Fekete Máriáról, egy tengerszemről és az „*Always*”

című régi angol keringőről szóló, elég jó anekdota helyett ezt a gyengébb anekdotát választom hát én is, mert ebből mégsem hiányzom annyira.

Kelébyvel a Centrál kávéházban ismerkedtem meg, a harmincas években. Mint több más, kisebb vagy nagyobb kávéház, a Centrál is nyitva tartott reggelig - vagyis éjjel-nappal. Az Elysée-nek nagyszerű virslije volt, és mindenhez járt egy adag majonézes krumpplisaláta. A Miami-ban női zenekar játszott (és Cziczvarek bácsi volt az újságos), biliárd a Simplonban volt a legjobb, irodalmi imbisz, meg káposztaleves, reggel felé, a New Yorkban. De a Centrál Cukor utcai szárnyában kettő után nyugalomban olvashatott az ember egy szimpla fekete mellett négyig-ötig. „Gusztikám, tud visszaadni tíz pengőből?” - mondtam a fizetőnek, ha egy vasam se volt; és Guszti elegánsan leszámolt kilenc negyvenet, s szaladt, meg sem várta, hogy hozzátegyem: „Pénteken behozom.” A fekete drága volt, hatvan fillér, borraivalót senki nem lesett, még Pista bácsi, a „kőbölcsős” hatvanéves újságosfiú sem, hordta mázsaszámra a lapokat, külföldi folyóiratokat a pamlagra. A gazda, a tekintélyes Mészáros Győző az Ipartestület elnöke volt, és ott ült fél háromig, rajta volt a szeme a jószágon. Néha átküldött Gusztival a saját főzésű kisüsti diópálinkájából az asztalunkhoz, „tisztelete jeléül, hogy méltóztassunk megkóstolni”. Fél hatkor takarítottak, fél hétkor jött a pék, aztán az első reggeliző vendégek. Kora ebéd után egy időben Karinthyval üldögéltem mindig az Egyetem utcai ablakban.

1945-46-ban még jártunk a Centrálba, volt folyóiratunk, a Magyarok, míg 47-ben új szerkesztő át nem vette, az Újhold, Lengyel Balázs lapja, Kassák és Fodor József Új Időkje, Sárközi Márta Válasza, írók voltunk idehaza, amíg 47-48-ban ezt is, azt is, a Centrált is meg nem szüntették. Így aztán ma már nemcsak a mesebelien sovány kávéházi barátom emlékét gyászolja el az a kis egykori írás, hanem, legalábbis nekem, a Centrálét is.

Birkás Endréről

„Piteux monument”?

Pároldalnyi feljegyzés Birkás Endre hagyatékából - ennyi, ami egy tervezett magyar regényből ránk maradt. Futtában lefirkantott, nem kiadásra szánt magánjegyzetek. Nehéz mást gondolni, az első pillantásra, mint azt, hogy mindenképpen sírnivaló kis emlékmű. De ha jobban megnézzük, vagyis azzal az áhítattal és fenntartás nélküli odaadással, ahogyan csak a gyerekek tudnak olvasni, hamar jelképpé táguul, rejtélyes közleménnyé.

A gyerek készpénznek veszi a kitalált történetet, valóságnak a regényt. Nem csacsiságból, hanem bölcsességből. Amit igazi írótól olvas, egész élete valóságának vasbetonnál szilárdabb alkatrésze lesz. A költészet a tér-idő-anyag valóságot mímelő modelljénél hívebb, intenzívebb, tartósabb valóság-összetevőket nyújt neki. Birkás Endre a nagyon kevés prózairónk közül való, akiknek ezt a gyermekolvasói áhítatot hitelezünk lehet.

Hogy hová tud nőni a jelképpé váló kicsiny emlékmű, azt a zsámbéki templomunk romjai mutatják. Romjai? Olyan kevés maradt meg belőle, hogy még ez a többszám vagy a romtemplom elnevezés is nagyozolásnak hat. Néhány kő, imitt-amott összetapasztva, üresség, egy ég felé nyúló mozdulatnak is csupán a gondolata, kísértete - rozsdás drótkerítésféle, taligaút, kapirgáló tyúk, kis emlékmű, a második világháború utáni, egy sovány kecske, gaz, tehénlepény, fűcsomók, jóleső elhagyatottság. Mégis, ahogy a vak, siralmas csonk, az alkonyati égre rajzolódó üres halálfej-torzó eléd emelkedik, összeszorul az a fásult szíved. A feleséged, ahogy meglátta, döbbenetesen kezdte mondani rögtön: „Hulló angyal. Tört szív. Örült lélek. Vert hadak, vagy vakmerő remények...” - mert az indulat pontosan és logikusan asszociál: Zsámbék nemcsak egy nép történetének, hanem, Vörösmarty verséhez hasonlóan, az egyetemes emberi sorsnak is csodálatos szimbóluma.

A *Vén cigány*-nyal éppen egy időben, talán egy évre rá, írta Baudelaire a *Helyrehozhatatlan* című versét:

*„L'Irréparable rongé avec sa dent maudite
Notre âme, piteux monument”*

A szánandó alkotás, a siralmas emlékmű - melyet a *Helyrehozhatatlan*, az átkozott Jóvátehetetlen mar, rág, tép -, a modern irodalomban, a lelkünk. Már is benne járunk Birkás regényírói világában. Így fejezi be Baudelaire a versét:

*„J'ai vu parfois au fond d'un théâtre banal
Un être, qui n'était que lumière, or et gaze,
Terrasser l'énorme Satan;
Mais mon coeur, que jamais ne visite l'extase,
Est un théâtre ou l'on attend
Toujours, toujours en vain, l'Être aux ailes de gaze!”*

Vagy ahogy Rónay György szépen lefordította nekünk:

*Láttam olykor egy-egy banális színpadon
Egy csupa fény, arany s tüll Lényt, ki leigázta
A Sátánt, a hatalmasat;
De szívembe sosem lép a mámor csodája:
Oly színpad ez mely várja, csak
Várja egyre a tüllszárnyas Lényt, de hiába!*

Így várják Godot-t Samuel Beckett-nél - „hasztalan, örökké hasztalan” -, s így tagadja meg Birkás a „banális színjáték” hamisságát, kimondatlan várakozással, eksztázist nem ismerő szívvel. Vagy helyesebben, minden eksztázist fenntartással, éles gyanakvással fogadó szívvel. A klasszikus irodalom, a görög tragédia, komédia kelléktára használhatatlanná vált, üressé, akár a bulvársajtó három-, öthatáros címszalagjai, tényleges élményanyagunkhoz semmi közük. Királyok, méltóságteljes uralkodók fennkölt bukását nem érezzük sem megrendítőnek, sem megtisztítóknak. Birkás Endre világában a halál nem tragikus, sem az, hogy milyen rövid az élet - inkább az a terhes, a kellemetlen, hogy milyen hosszú. „Mondd, még meddig kell élni?” - kérdi.

Bátorság az őszinteséghez, szembenézés a mindennapi életünk szánalmas kisszerűségével, kisszabásúságával, méltóság nélküli vereségeinkkel, lelkünk kopár elhagyatottságával: a modern irodalomnak ez az alapérzése, Flaubert-től Mándy Ivánig - az „elidegenedés” újsütetű divatirományait nem számítva ide -, teszi Birkást egyik legmodernebb és legeredetibb írónká.

Eredetiségét és egyben a rangját írásának kivételes hitelességi foka szabja meg. A műalkotás szükségképpen nem természetes valami. Mint nyelvünk szépen jelzi, ami mű, az nem valódi, a műláb, műanyag, műmárvány nem természetes, hanem fabrikált, csinálmány, utánzat. Az irodalmi műnek szüksége van egy hangra, stílusra, az írónak egy pózra, felöltött tartásra. A legjobb stílus, mondta Karinthy, a semmilyen stílus - a legjobb póz a természetesség, a semmilyen póz. A minden póz, minden stílus már-már teljes elvetésében Birkás, úgy hiszem, egyedülálló. Ha hozzávesszük, hogy ráadásul - akarva vagy nem akarva - a legkonzervatívabb epikai építőkövekből, közmegegyezéssel történeteszlalokból, konvencionális jelentésű cselekményelemekből tudja létrehozni a mindentől teljesen idegen, modern emocionális bátorságú, létérzésében „nem euklideszi” világát, talán közelebb jutunk Birkás egyik titkának a megfejtéséhez.

A *Vizek ura* szinopszisát elolvasva, a legnyájasabb olvasó is elhűl, gondolom. Hogy lehet valakinek kedve ezt a regényt megírni? És kinek lesz kedve elolvasni? Aztán, a megkezdett adatgyűjtés két céduláján, a mesteremberi munka, a valamihez való értés öröme a „tömszelence”, „tömítés” korai ismételtetésével máris kezd megcsappanni, a megtalált boldog munkakör kudarcba fullad. A betegség jó hangzású orvosi műszavai, lymphogranulomatosis, Hodgkin-kór, egyre fenyegetőbbé válva ereszkednek alá - nyirokcsomó, vírusos?, vita, vérátömlesztés - fojtogató testközébe. A temetés szövegfoszlánya, a regény szövetmintája hibátlan Birkás-anyag. Ez már rejtélyes közlemény. „A föld agyonázott volt, meg agyagos is, a sírásóknak alaposan meg kellett dolgozniuk. Szürke ég borult a temetőre. Eszébe jutott anyja, akit 1951-ben temettek Kaposvárott, s női sírásók földelték el. Női sírásók. Aztán más temetői emlékek jutottak eszébe, bátyja, akit 1944 őszén kísértek el utolsó útjára. Valamikor novemberben lehetett. A várost közelítő szovjet ágyúk tompa moraja már idehallatszott. Ott álltak mellette a szülei, a rokonság. Jól öltözöttek, szomorúan. Akárcsak most. S most is november van...”

A kivehető történeteszlalok suta kedvetlensége, végsőkéig leegyszerűsített jelzései, a maguk megszerkesztettségében, nem zavarják az író meg nem szerkesztett, hűvös, teljesen tiszta

hangját. Keserű torokból, cifrázatlanul, semmit nem szépítve és semmit nem csúfítva, egy valódi hang szól hozzánk a reménytelenség bátorságával, ráadásul se nem csüggedten, se nem elszontyolodva, hanem tele rejtett erővel. A legkiválóbb költő és író barátaim, akik szükség-szerűen, a saját erős alkotói világukba bezártan, egymás műveihez csak bizonyos fokig tudnak közeledni, mindnyájan fenntartás nélküli hívei és olvasói Birkás könyveinek. Még ha nem szeretik a témáit, anyagát, ahogy Vas István megvallotta: akkor sem tudják letenni, félretenni, amit írt. Talán azért, mert az ember szomjúhozik, és ez a hűvös, egyszerű hang sohasem hazudik abban, amit érez: iható víz, tiszta, kövek közül, kopár sziklából fakadó forrásvíz. És kemény víz: a szappant nem oldja, mosásra, mosakodásra, a valóság mosdatására nem alkalmas: tele van láthatatlan, foghatatlan ásványok titokzatos jó ízével.

Maugham

Maughamnak ez a kis írása, *Salvatore*, igazán nem tartozik a legjobb novellái közé. A számtalan kitűnő hosszabb elbeszélése mellett mégis érdemes elolvasni. Hogy lássuk, amire ő is kíváncsi. Meg tudja-e vajon csinálni?

Mit? A figyelmünket lekötöni? Ennek nagymestere (megkapta érte műbíráloítól az egyöntetű lefitymálást, olvasóitól és a tőle tanulni igyekező íróktól pedig a hálát és megbecsülést). De meg tudta-e csinálni, amit regényben is megpróbált, hogy így egyenesen megcélozva a „jóság”-ot ábrázolja? Salvatoreból, a tiszta, egyszerű, szeretetre méltó halászlegényből, amint pucér csemetéit dobálgatja a parton, úgy sugárzik a jóság, hogy - ha nem lenne ilyen öntudatlan és alázatos - közönséges halandó el sem tudná viselni. Érezzük mi is? Inkább csak elhisszük az írónak, ha egyszer mondja. Annyi élesen megrajzolt, hiteles, kiegyensúlyozott figurát teremtett, annyi megbízható rosszat mondott el az alakjairól, hogy most elhisszük a sugárzást. A képen csak azt látjuk, hogy Salvatore jó családapa. (A legtöbb hóhér és bérgyilkos is az, úgy hallottuk.) Gyöngéden tartja a markában az apróságot. (Hát hogy tartsa, az Isten szerelmére?)

Tudatosan, mondhatnánk: előre megfontolt szándékkal csupán a „jól kifundált történetet” lehet megcélozni, vagyis csak a valóság értelmezhető durva vázát. Az események elbeszélése azonban még nem műalkotás, nem regény. És az élet sem hasonlít hozzá, „elillan, elpárolog belőle, mint a kámför” - mondja Virginia Woolf a modern regényről írott tanulmányában. „Nézzünk csak magunkba, s az élet, azt látjuk, korántsem hasonlít a szokásos regényeinkhez. Vizsgáljuk meg egy akármilyen pillanatát egy akármelyik hétköznapi napunknak. Az észlelések, benyomások milliói és milliói érkeznek hozzánk - jelentéktelenek, fantasztikusak, útszéliek, elröppenők vagy acél-élességgel bevésődők. Minden oldalról jönnek, mint megszámlálhatatlan atomok szakadatlan zuhataga; s ahogy a hétfőnk vagy a keddünk életévé állnak össze, a hangsúly már máshová esik, nem a régi többé, a fontosság mozzanata, súlypontja nem itt van, hanem amott...” - „Az élet nem szabályosan elrendezett okulárék sorozata - mondja Woolf -, hanem derengő fény, áttetsző hurok, amely körülölel bennünket tudatra ébredésünktől kezdve mindvégig... A regény igazi anyaga más, mint amit a megszokás szeretne elhítenni velünk.”

De hogy ez micsoda, azt már nem tudjuk néven nevezni, mert nincsenek rá szavaink, hiányzik hozzá a fogalmi felszerelésünk. Pedig kézzelfogható tény, hogy még a régimódi, pusztán történetet mesélő regény is képes árasztani, sugározni magából - alázattal és nem tudatosan, mint Salvatore a jóságot - valami önmagán túllépő hatóanyagot, ami a lelkünket módosítja. Például Cervantes szándéka állítólag az volt, hogy kinevetesse velünk Don Quijotét, képtelen kalandjait, csökönyösségét, szakadatlan kudarcait, vereségeit. Kinevettük és furcsa módon úgy a szívünkbe fogadtuk a búsképű lovagot, az írónak mellesleg a könyvéből áradó gazdagabb érzelmvilágával, magasabb rendű étoszával együtt, hogy másképpen éljük le egész cselekvő és gondolkozó életünket, mint nélküle éltük volna.

A bizonyítás kedvéért belementem a megengedhetetlenbe, hogy a nem létező fogalmaink helyett bizonytalan jelentésű szavakkal dobálódzam - lelkünk, szívünk, érzelmeink? Élet, valóság, létezés? Ezekkel a határozatlan fogalmakkal csak összepancsolni lehet még határozatlanabb (és kétes értékű) közlendőket, miként az idevágó tudományok gyakran teszik. Most mégis, néhány mondat erejéig kénytelen vagyok folytatni a hasonló fogalmakkal való pancsolást, mert hozzá akarok tenni valamit Woolf kétségbevonhatatlan igazához, a hagyományos elbeszélés védelmében. A regény, s azt hiszem, minden művészet, az életről (valóságról?)

létezésünkről? világról?) való víziókat (intuíciónkat, látomásunkat, élményünket) a maga intenzív és sértetlen teljességében akarja megragadni, nem pedig összetevőire bontva, szempontok szerint értelmezve. Ezt azonban így közvetlenül, az epikai eszközök mellőzésével, a modern regény sem tudja megtenni. Érdemes volna tehát kilesni, hogyan sikerül ez imitt-amott - a véletlen kegyelméből, ugye? vagy nem? - a régimódinak. Sportszerűtlen volna Dickenset bedobni (Cervantes után!), akinek ez bármikor és halálos biztonsággal sikerül: a pusztaság mesélésével, a történetben mászkáló alakok egyik délutánjának vagy negyedórájának a néven nem nevezhető, semmi más módon nem közölhető, átadható létérzését - a „derengő fényt, áttetsző burkot, amely körülölel bennünket” - teljes intenzitásban létrehívnia. Nem, maradjunk Somerset Maughamnál, aki eldöntötte nem is akar semmi mást - semmiféle „igazi anyagot” - beletenni a regényébe, mint a jól kifundált történeteit, de aztán, rejtélyesen szinte, mégis beleáramlik, hol itt, hol ott, némi derengés, fény, transzcendencia, az élet szeretete, vagy végül még olyasmi is - tiszta levegő -, amit a szavakkal pancsolva egy látszólag kiábrándult, cinikus, komiszul gúnyos író valamilyen (nehezen megfogható) alapvetően tiszta és naiv erkölcsi atmoszférájának nevezhetnénk. Tiszta levegő? - szerény ajándéknak látszik, pedig, ha nem is Don Quijote-i (világtörténelmi) fordulat a lelkünk etikai-emocionális alapszerkezetében, de erőt adó egyensúly. Kevesebb tudományossággal: akár első személyben, akár mint Ashenden, az író sokszor mellékszereplő a könyvében, akinek az *el sem mesélt* hétköznapijai, hajóútja, London, fiatal évei, kisvárosi gyerekkora - vagyis, hogy ne értsük félre egymást: ennek csak a levegője (aromája? alapérzése? vagy legyen hát: sugárzása) - sokkal mélyebben és egy fokkal valóságosabban marad meg az olvasóban, mint a másokról szóló történet mesterien elbeszélte drámai, tragikus, komikus eseményei. Olyasmi kerül hát az olvasmányba, csendesesen, szándékátalanul, észrevétlenül, és válik lényegessé, meghatározóvá, aminek semmi köze a regény megszokott anyagához, viszont, talán, tetten érhető benne a regény igazi anyaga.

Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal

1978. I. 30.; 1979. VII. 25.

„Az irodalmi mű mindig többet és mindig mást is mond, mint amit a kritika fogalmi készletével kifejezni képes” - mondja Hornyik Miklós a bevezető soraiban. - „Valamit azonban tenni kell mégis. Kérdezni, rákérdezni legalább. S az interjúnak még bizonyos helyzeti előnyei is vannak a kritikával szemben, itt még az ostoba kérdések is jó kérdések tulajdonképpen: a helyreigazítás hevében-indulatában gyakran közvetlenebbül vall műveiről és művészszemléletéről az író, mint máskor. - Ha egyáltalán hajlandó megszólalni... Ottlik (- - -) közszerepléstől való tartózkodása, zárkózottsága, évtizedes (illetve: több évtizedes) hallgatása köré valóságos legendát szőtt az irodalmi élet.”

„Két éve, mégis - folytatja Hornyik -, az a valószerűtlen ötletem támadt, hogy interjút készítek az *Iskola a határon* szerzőjével. Lehetőségem nyílt arra, hogy televíziós portréfilmet készítek róla. Arra gondoltam, ha a forgatócsoporttal Pestre utazunk, miért ne utazhatnánk el egyúttal Kőszegre is, ahol az *Iskola a határon* cselekménye játszódik; ahol még ma is megvan, szinte érintetlenül, a K. K. Militár Unterrealschule hatalmas épülete s a katonaiskolát övező nagy park, és Medve Gábor, Both Benedek, Szeredy Dani, Jaks Kálmán, Czakó Pali meg a többi növendék gyakorlótere, uszodája, vívóterme. Valahol az épület padlásán talán egy tanszerládát is találni fogunk.”

Levelet váltottunk, aztán ők január végén megérkeztek a forgatócsoporttal Budapestre. Erre én nem voltam felkészülve. Feleségem már súlyos beteg volt. Csak annyit írtam előzőleg, hogy ha lejutok egyszer Újvidékre személyesen, pár napos látogatásra, ott megcsinálhatjuk talán a félórás műsort. Hogy mikor, a nyáron, vagy csak később, azt nem merem előre vállalni, megígérni.

„Minden elő volt készítve - folytatja Hornyik -, 2000 méter színes film, fényszórók, kábelek, filmfelvevőgépek stb., elkészült a helyettesítések sorrendje, megtörtént a műszaki felszerelés előzetes vámvizsgálati ellenőrzése is. A Magyar Televízió gyártásvezetője szobákat foglalt részünkre, és Kőszegre is telefonált napjában hatszor: megkaptuk az engedélyt a filmezéshez, ekkor meg ekkor várni fog bennünket Nagy László nyugalmazott intézeti igazgató a kőszegi Kisegítő Iskolában, az egykori katonai alreálban.”

„Egyedül mentem fel Ottlikékhoz. Jó hangulatban, barátságosan fogadtak, francia cigarettával és hazai cseresznyepálinkával, de a filmből most, természetesen, nem lehet semmi, mondta Ottlik, majd egyszer, egy másik alkalommal... majd egyszer, valahogy. Kissé elszótlanodtam. A felesége mentett meg. „Csak csinálják meg most a filmet. Az uram mindent elhalaszt.” - „De teljesen készületlen vagyok.” - „Nem kell ehhez semmilyen előkészület. Majd kivágják a filmből, ha valamit rosszul mondasz.” - „Reggel korán Szigligetre utazunk.” - „Ettől mi még nyugodtan utazhatunk.”

„Az interjú rekordidő alatt elkészült; ismételnünk csak akkor kellett, ha a kazettákból kifogyott a film- vagy a hangszalag.”

„Ennek a januári beszélgetésnek talán egyharmada hangzott el a portréfilmben. A többi itt hangzik el először, újabb kérdésekkel és válaszokkal kiegészítve.”

AZ ÉLŐBESZÉD „NEHÉZSÉGEI”

- *Életemről s írói pályájáról csak az irodalmi Lexikon hézagoss tájékoztatójából tudhatunk meg néhány adatot - talán nem is a legfontosabbakat. Ezért arra kérem, mondja el: milyen körülmények befolyásolták pályájának kezdetén, illetve ennél is korábban: mit kapott útravalóul a családjától, a környezetétől, és mit később az irodalomtól?*

- A hézagosság, az életrajzi adatok hiánya nem olyan nagy baj. Jobb, ha az íróról csak műveiből tud a világ.

De kezdjük azzal, hogy ebben az egész beszélgetésben belső ellentmondás van. Az ember végül is azért választja az írói pályát, hogy a mondatait órákig faragcsálhassa, és lehetőleg azt mondja, amit mondani akar. Élőszóval ez lehetetlenség. Minden ilyen beszélgetés egy kicsit mutatványos műfaj, ilyenkor kapásból rögtönözni kell tudni, talpraesettnek kell lenni, amit nem is ambicionál az író. Olyasvalami ez, mintha egy hosszútávfutót beneveznének helyből magasugrásra; lehet, hogy 135 centimétert ugrana, ami nagyon szép, de mégse ez az igazi foglalkozása.

ŐSÖK ÉS ELŐDÖK; OTTLYK GYÖRGY ÉLETE; CARAFFA EPERJESÉN

- Családjától az ember mindenfélét kaphat apai, anyai ágon. Őseim az Árpádok alatt szereztek nemességet, egyikük elkísérte Endre királyt a Szentföldre, a keresztes háborúba. Később azonban már nem voltunk ennyire királyhűek. Apai őseim protestánsok, Habsburg-ellenzékben levők, a hatalommal majdnem mindig szembenállók voltak. Apai-anyai ágon egyaránt sok irodalmi kiválósággal voltunk rokonságban. Van például egy Kosztolányi-ősanyám, Kosztolányi Zsófia; Kazinczy édesanyja, Bossányi Zsuzsa is rokonunk volt; Széchenyi István amolyan dédnagybácsifélem, mivel nagyanyjának nagyapja Ottlyk György volt, a dédapám. Nagyanyámnak, Benyovszky Biankának a híres kalandor és utazó, Benyovszky Móric volt a rokona, az a Benyovszky, aki szintén író volt és Madagaszkár királya.

- *Benyovszky angolul írt emlékiratait Jókai fordította magyarra, és Jókai írta meg az életrajzát is...*

- Igen.

- *...kevésbé ismeretes viszont felső-ozoróczi és kohanóczi Ottlyk György 1663-ban keltezett önéletrajza. Véletlenül bukkantam rá egy régi gyűjteményes kiadványban, amelynek szerkesztője Ottlyk „tót akkcentusáról” tett említést...*

- Felvidékiek voltunk, Trencsén megyeiek. Ottlyk György Rákóczi brigadérosa és főudvarmestere, korábban pedig Thököly ezredese volt. Ezt azért említem meg, mert életútja az egész magyar történelemre jellemző: ükapám harcolt a török ellen az osztrák oldalán, és harcolt az osztrák ellen a török oldalán. Vagyis *mindkét* oldalon mindig egy hazáért harcolt, Thökölyvel az osztrákok ellen, Thököly bukása után pedig részt vett Buda felszabadításában. Szerencsére ott, mindjárt az elején, elcsípett egy török zászlót és levágott néhány törököt, akik már jóformán elfogtak valami előkelő bajor választófejedelmet. Kapott is valami pátenst, valami kiváltságlevelet. S ez aztán nagyon jól jött neki, mert pár évvel később Caraffa Eperjesre vitette, és ki akarta végeztetni egy mondvacsinált összeesküvésperben, ami már akkoriban sem volt ismeretlen fogalom. A felesége mentette meg a kiváltságlevéllel.

- *Az önéletírás kommentátora, Thaly Kálmán, politikai kétszínűséggel vádolta Ottlyk Györgyöt, jó kétszáz éves késéssel.*

- Ez csak Thaly Kálmánra jellemző. Ükapám nem önként csatlakozott Thököly kurucjaihoz. Ennek másféle előzményei voltak. Thököly őt jól ismerte, mert iskolatársak voltak Eperjesen, és egyszer egy vadászaton elrabolta. Egyszerűen elrabolta. Így lett Thököly ezredese.

Hagyjuk most mér az ősoket; hanem igazán miről is beszéltünk? Arról, hogy mit kaptam a családomtól, környezetemtől.

EGYEDÜL, NŐK KÖZÖTT

Másfél éves voltam, amikor apám meghalt. Egyedüli gyerekként, nők között nőttem fel. Anyám és nagyanyám nevelt, dajkám is volt, sok nagynéni vett körül. Ráadásul a nővérem (féltestvérem) is kényeztetett: húsz évvel volt idősebb nálam.

Eléggé veszélyes mesterség elkényeztetett gyerekek lenni. Anyám ügyelt arra, hogy ne legyek elkényeztetett, de mindig megkaptam a nőktől azt a bizonyos feltétel nélküli szeretetet, amely nem kíván ellenszolgáltatást. Talán a legtöbb ember ezzel indul az életnek: édesanyja mellett a csecsemő először is biztonságban van, érzi ezt a feltétel nélküli szeretetet, és később fokozatosan olyan elképzelése lesz a világról, az életről, hogy lehetne jobban is csinálni, mint ahogyan csináljuk.

Ilyen emberekből lesznek a romantikus és optimista írók. Most éppen egy Kosztolányi-novellagyűjteményt állítok össze, utószót kell írnom hozzá. Kosztolányi boldog gyermekkorában látom egyik kulcsát annak, hogy prózájából mérhetetlen boldogság, életszeretet árad... Az elkényeztetettség csak hozzájárul a kisgyermek és a nagyobb gyermek normális elképzeléséhez: hogy ő nagyszerű dolgokat fog produkálni, kiváltságos ember, hőstetteket fog végrehajtani, világrekordokat fog elérni. A gyermekkorból, az elkényeztetés folytán, tehertétel marad ránk; egy rettentően nagy igény: önmagával szemben támasztott igény marad az emberben.

Ez a mánia, hogy író leszek, rendkívül korai. Mihelyt megtanultam olvasni, mohón falni kezdtem a könyveket, főként Verne Gyulát, később, tízéves koromban, füzetes detektív-történeteket, Nick Cartert, Buffalo Billt, Kubb doktort, Mister Herkulest, mindazt, amihez egy gyerek hozzájuthat. És miként a lovagregények a nagy Don Quijote de la Mancha lovagot, ez megint világrekordokra buzdított.

Már hét-nyolc éves koromban eldöntöttem, hogy mindenképpen író leszek. Nagyon sok író azért választja ezt a pályát, mert van valami mondanivalója. Valami van a bögyében, valami fontos dolog - erre elmegy írónak, és elmondja. De van olyan is - például Kosztolányi is ilyen meg én is -, akinek esze ágában sincs semmiféle speciális mondanivaló, csak eldöntötte, hogy író lesz. Az ilyen embernek a mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze. Erről nehéz műveket írni.

PARADICSOMLEVES

- *Mikor kezdett írni?*

- Nyolcévesen, mégpedig színdarabokat. Egy darabra emlékszem is, az volt a címe: *A paradicsomleves*. Elő is adtuk, mi gyerekek, vendégségben. A vendégeknek sorba kellett ülniük, nem tudom már, mi volt a csattanó, felborult-e a levesestál, vagy nem borult fel, de tapsorkán fogadta, óriási ünneplés; mégis, pontosan tudtam, hogy megbukott a darabom. Szegény nézők boldogok voltak, hogy ilyen hamar megszabadultak - én éreztem, hogy mekkora hülyeség a művem, és - és egy életre elment a kedvem attól, hogy terrorral terjesszem az irodalmat.

- *Írt-e később verseket?*

- Tizennégy évesen mindenki költő, én is az voltam. Imádtam Adyt, és rossz Ady-utánpótlásokat írtam.

- *Mikor találkozott először a modern magyar irodalommal?*

- Gyerekkoromban, Karinthy *Így írtok ti-jében*. A paródiákon át megértettem, hogy ezek mögött a röhgögtető dolgok mögött milyen nagy dolog a költészet, milyen óriási, vakmerő, szép és nagyszabású vállalkozás verset írni. Verseket írtam én is, és csak miután kiszabadultam a katonaiskolából s az egyetemen matematika-fizika szakra iratkoztam, csak akkor próbáltam prózára áttérni. Teljesen tanulatlanul, tudatlanul, műveletlenül belevágtam prózaszövegekbe, amiket vesztetremre egy irodalmi folyóiratunk kinyomtatott. Csupa jóságból ezzel nagy bajt okoztak nekem. Mert amikor megjelentek, látnom kellett, milyen elmondhatatlan, szégyellni való, rettenetes rossz írások. Fájt. Évekig visszavonultam az írástól, filozófiával kezdtem foglalkozni. A céduláim, jegyzeteim mindent elárasztottak a szobámban. Rájöttem, hogy először a nyelvet kellene definiálnom, matematikus módjára olyan filozófiai meghatározásokat kellene kidolgoznom, amelyek használhatók - de ez se ment.

A BUDAPESTI HÍRLAPTÓL AZ ESTI KIS ÚJSÁGIG

- *Mi volt az oka, hogy nem lépett állásba?*

- A harmincas években nem volt egyszerű a megélhetés. Tanári pályára nemcsak azért nem mentem, mert a világon semmi kedvem nem volt hozzá. Nem is kaptam volna állást. Harmincötben még pótóraadó tanárságot sem lehetett egykönnyen kapni. Még egyetemi éveim alatt megpróbáltam újságíró lenni. Egy déli lap szerkesztőségébe jártam be kora reggel, fél nyolckor, halál-álmosan, és nem tudtam megérteni, miből áll az újságírás nehézsége. Négyen ültünk egy szobában: a könyvmatosokat, a tudósító irodák sokszorosított híryanagát az egyik szerkesztő fölvgdosta ollóval, a másik szétoztotta, a harmadik leragasztotta. Mindebben annyi újságírói munka volt, hogy néha esetleg címet kellett adni valamelyik hírnek. De nekem ehhez már nem volt jogom, mert csak „slapaj” voltam, kezdő, fizetés nélküli tanonc. S nem tudtam elképzelni, hogy mi hasznomat tudnák venni újságíróként. Egy szép napon aztán ott is hagytam őket.

- *Később a Budapesti Hírlapnál brizdsrovatot szerkesztett.*

- Igen, ez elég sokáig kíséretet. De aztán az első zsidótörvények és a Sajtókamara megalakulása után kidobtak. Mindenféle papírokat kellett volna beadnom, hogy az árjaságot igazoljam. Ez nem tetszett. Meg azt gondoltam, ha a zsidókra csillagot ragasztanak, akkor én is zsidó vagyok. Így aztán fel sem vettek a Sajtókamarába, és elvesztettem ezt az egyetlen állásomat.

Jóval előbb történt, hogy Örley István barátom, katonaiskolai társam nagy nehezen kiszabadult a hadseregből, s bejutott a Rádióhoz úgynevezett műsorfelügyelőnek. Ez volt talán a legalacsonyabb állás, de kellemes állás volt. Nagy protekcióval, mindenféle rokonok, ismerősök segítségével elértem valahogy, hogy engem is felvegyenek. S hogy megerősítsem ezt a dolgot, vesztetre írtam egy nagy tanulmányt *A rádiójáték műfajproblémái* címmel a Napkeletnek, meg egy másikat is, egy általános programot a Magyar Rádióknak, amely éppen akkor ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját. Az utóbbit, egy nagyképű, fontoskodó és előkelő tanulmányt a Magyar Szemle közölte, Szekefi Gyulának nagyon tetszett. Nem derült ki belőle, hogy nem értek a rádiózáshoz... Állásom ügyében jelentkezni kellett a Rádió vezérigazgatójánál; gyanús volt, hogy túl parádésan fogadtak. Mindenki tudott az érkezésemről, titkár jött elém, párnázott ajtók nyíltak. S amikor beértünk, felállt és elém jött a vezérigazgató. Ez is furcsa volt. Azt mondta: „Tegnap volt igazgatósági ülésünk, amelyen az ön cikkével foglalkoztunk. Fel van háborodva az egész Rádió, mert ilyen súlyos támadást még senki sem intézett ellenünk. Nagyon sajnálom, uram, de feketelistára tettük...” Így sikerült az első hízelkedésem, úgyhogy azóta nem is próbáltam hízelkedő cikkeket írni.

Első újságírói próbálkozásaim sem sikerültek: nem is sikerülhettek, mert ahhoz, hogy az ember megmaradjon ebben a szakmában, valamilyen bel- vagy külpolitikusnak kell lennie, valamihez értenie kell. Én semmi ilyesmihez nem értettem, s ezt a szakosítást ki nem állhattam. Mégis, egy népszerű esti lap, az Esti Kis Újság később meghívott állandó cikkírónak. Állandó rovatot kaptam, aláírás-fakszimilével. Rövid karcokat írtam nekik, amelyek mindenféléről szóltak, de lényegében egy eléggé világos antifasiszta mondanivaló jellemezte őket, mint ahogy az Esti Kis Újság is a legélesebben németellenes, Hitler-ellenes lap volt. Ezeknek a cikkeknek s a *Hajnali háztetők* című kisregényemnek, amelyet a Magyar Csillag közölt, véget vetett a náci csapatok 1944 márciusi betörése. Magyarországot megszállták, s abbahagytunk minden közszereplést. Az Esti Kis Újság-beli, látszólag főmunkatársi működésem miatt állítólag én is rajta voltam aztán a Gestapo listáján.

RIADÓ UTCA 2/C

- *Nem hívták be katonának?*

- Csak tartós légoltalmi szolgálatra osztottak be. Egyenruhás, hatósági légoltalom volt ez, magába foglalta a mentők, a tűzoltók, az egészségügyi szolgálat és a rendőrség munkáját. A második kerületi rendőrkapitányságon voltam légóztiszt. Ez azért volt jó, mert még október 15-e után, a legsötétebb nyilas időkben is igazolványunk mentesített attól, hogy az utcán felkoncoljanak. Sok ilyen igazolványt sikerült hamisítanom, ellopnom a rendőrkapitány orra elől, mert hallgatólagosan ő is hozzájárult az üldözöttek mentéséhez.

- *Pergel Ferenc írja A Flocsek bukása utószavában, hogy Örley István is cselekvően részt vett az emberek mentésében. Iratokat hamisított Szerb Antalnak, Halász Gábornak, Sárközi Györgynek...*

- Igen, és ki is vitte hozzájuk, de Halászház, tragikus módon, nem akartak elrejtőzni, pedig lakásuk is lett volna. Azt mondták, nagyon jó ember a keretlegényük, nagyobb biztonságban vannak mellette, mint másutt. Másnap vagy harmadnap kicserélték a keretlegényüket, és mind a hármukat meggyilkolták.

- *Vas István naplójegyzetében olvastam, hogy a Szálasi-korszakot az Ön lakásában vesztegelté végig, Fenyő István tanulmányában pedig azt, hogy Vas „a felszabadulást is Ottlik Géza budai lakásán, a Riadó utca 2/c. alatt érte meg 1944 karácsonján...”*

- Főként a feleségem érdeme ez, aki vállalni merté a kockázatot. Ha ma Vas Pista barátom azt mondja, hogy megmentettük az életét, ki kell egészítenem, hogy ő meg az én életemet, a mi életünket mentette meg azzal, hogy segítette megőrizni a normális ép eszünket, s hogy a legnagyobb borzalmak között is ugyanazok maradtunk, akik voltunk. Hogyan magyarázzam meg? A házmasterünknek nem volt szabad megtudnia, hogy Pista nálunk van. Gyakran megtörtént, hogy egyedül volt a lakásunkban, miközben én légószolgálatban voltam. Egyszer jött egy légitámadás; izgatottan felrohantam megnézni, nem történt-e baja. Csak suttogva lehetett beszélünk, nehogy odalent megtudják, hogy nálunk van. Igen ám, de vitatkozni kezdtünk. Ő Somerset Maughamot olvasta, és elkezdte szidni. Én meg elkezdtem védeni. S addig-addig, hogy ordítva, üvöltözve kezdtünk vitatkozni ott, a nagy titkolózásban. Ezzel a konok változatlansággal és jókedvvel, humorral, szóval valódi bátorsággal kölcsönösen tartottuk egymásban a lelket.

- *Katonaiskolai társa, Örley István tüzérhadnagy volt a hadseregben. Az ellenállás más formáira nem gondoltak?*

- Említettem, Örley már korábban leszerelt, s a Rádióhoz, majd a Magyar Csillaghoz került segédszerkesztőnek... A budapesti hidakat a németek aláaknázták, s az aknavezetéseket Gestapo-katonák őrizték. Kiterveztük Örleyvel a hidak megmentését, amihez egy kis létszámú csoport kellett volna. Tervünkből azonban semmi sem lett, mert akiket Örley szerzett, nyilasnak öltözött állítólagos kommunisták, részben valódi nyilasok, részben besúgók voltak. Nagy szerencsével úszta meg István a lebukást - azzal, hogy rögtön nem tetszett neki az ábrázatuk. Ilyen életmentő az ember esztétikai érzéke. Néha.

GÖDÖLLŐTŐL LONDONIG

- *A háború lezárt egy korszakot Magyarország és a magyar irodalom életében...*

- Nekünk, akik túléltek, rettenetes veszteségeink voltak. Nekem személyesen Örley István barátom, a magyar irodalomnak pedig... nem sorolom el, ezt úgyis tudjuk, és csak sírnánk most, hogy kiket gyilkoltak meg, Gelléri Andor Endrétől Szerb Antalig.

- *De aztán az újjáéledés korszaka következett...*

- Megindultak a lapok, s Debrecenről Pestre jött a Magyarok című folyóirat; kitűnően volt szerkesztve, a régi Nyugat színvonalán mozgott. Szerettük volna a Nyugatot folytatni, s még az ostrom alatt valami lapengedélyt is kaptunk az orosz parancsnokságtól. De aztán ebből se lett semmi. Ez külön történet.

A háború után nagy lendülettel kezdtünk dolgozni, de az a nagy lendület, sajnos, csak másfél évig, két évig tartott. Mert bekövetkezett a szektás korszak... vagy mi a fenének hívják...

- *A személyi kultusz korszaka...*

- Igen. És a „személyi kultusz” éveiben Rákosi embereinek a „kulturpolitikája” érvényesült, s megbénult az egész magyar irodalom. Mindnyájunknak abból kellett megélnünk, hogy fordítani kezdtünk, fordításokat vállaltunk. Ezt tette a Nyugat egész második és harmadik nemzedéke.

- *Milyen nyelvből fordított?*

- Angolból, főképp.

- *A Vallomások a Nyugatról című kiadványban azt olvastam, hogy Karinthyval való megismerkedése, barátsága idején még nem tudott angolul.*

- Úgy kezdtem angolból fordítani, hogy Zádor Anna, a Franklin Társulat igazgatónöje jóakaratból rám erőszakolt egy angol fordítást. Hiába mondtam, hogy nem tudok angolul. „Dehogynem tud. Majd segít magának Ország László angolprofesszor. Csak írja egy-egy szó fölé, ha nem érti.” - „De hát semmit sem értek, egy árva szót sem.” - „Dehogynem ért. Csak csinálja, csak csinálja.” Így aztán kiköltöztünk a feleségemmel Gödöllőre, s egy öreg Yolland-szótárral elkezdtem fordítani. Évekig csak fordítottam.

- *Értékes műveket?*

- Amit lehetett. Főként klasszikusokat.

- *A Copperfield Dávid, az Örökösök, Az öreg halász és a tenger műalkotás-értékű fordítás, ezeket ismeri legjobban a közönség. Hogy érdemes volt Gödöllőre vinni a Yolland-szótárt, arról az irodalmi lexikon is tudósít: „1960 őszén kitűnő fordításaiért az angol kormány rövid tanulmányútra meghívta Londonba.” Hogyan emlékezik vissza erre az útra?*

- Ezt igazán csak regényben tudnám elmondani - úgy értem, szeretném is. Hozzátartozik 10-20-30 év előtte, a körülmények, minden, még a gyerekkorom is. Oda találtam vissza, amikor a lille-i pályaudvar nagy kupolája alatt Tamási Áronnal karon fogva végigsétáltunk a reggeli napsütésben. Elsőosztályú hálókocsin vittek bennünket, éjfélkor indult Pestről a vonat, fényűző reggelit kaptunk, az angolok még nem voltak szegények, és Áron a fejével intett csak, hol ide, hol oda. Kipróbált egy csokoládéautomatát. Működött. Nemcsak a telefon működött, a mérleg mért, az újságospavilon újságot árult, a trafik szivart, öngyújtót, az ajtók, ablakok, feliratok, a resti, a hordár, a pincér, minden működött. Mint gyerekkoromban a ceglédi állomáson. Akkor mi már vagy 15 éve el voltunk szokva ettől Tamásival. Csak összenéztünk, hülyén a boldogságtól. Ezt ma már (hála Istennek) Budapesten meg kell magyarázni a fiatal olvasónak. Azt is talán, hogy este Londonban rögtön afférünk támadt a Bayswater Roadon: a „zebrához” érve megtorpantunk, mert egy nagy fekete autó jött keresztbe. Az is megállt. Vártunk. Ő is várt. Aztán intett, ingerülten, menjünk. Áron rám nézett, értetlenül. Én ugyanúgy órá. A kocs vezetője végül dühbe jött. Kiabált valamit. Kiszállt. Majdnem átlökdösött bennünket a zebrán. Elsőbbségünk volt. Nem tudtuk. Odahaza, tíz éve, egy ilyen nagy fekete automobil megállás nélkül széttaposott volna bennünket, ha az útjába merészelünk kerülni. Egy nagy darab rendőr bukkant fel a narancsfényű ködlámpák alatt, megnyugtatta az autóst, megnyugtatót bennünket, aztán tisztelgett, sétált tovább. „Ebből egyet hazavinnék - intett utána Tamási. - Mintának.” Ma már, ne kiabáljuk el, talán erre sincs olyan égető szükség. De az az őszi utazás életem három-négy csodája közé tartozik, amiket megéltem, tagadhatatlanul megéltem, és tulajdonképpen ezek segítettek át minden rosszon.

- *Hosszú éveken át Németh László is csak fordítások alá írhatta a nevét, és saját bevallása szerint a könyvtárnyi orosz, cseh és nyugati munka között sok olyan akadt, amelyeknél különbeket írhatott volna. Mennyiben gátolta az Ön alkotómunkáját a fordítói munka? S ha segítette, miben segítette?*

- Erre egyszerű a válasz. Gátolta, hogy ráment minden időm. Nehézkesen, lassan fordítottam, napi négy oldalt 8-10 órai munkával. Segítette, hogy életben tartott, megéltünk belőle, túléltek a „gályarabságot” az írógépnél, és: nemcsak gályarabság volt ez, hanem menedék is - a nagy írók műveiben menedékjogot kapott az ember, tiszta levegőt szívatott. És, ellentétben Németh Lászlóval, nem mondhatnám, saját bevallásom szerint, hogy sok olyan művet fordítottam, amelyeknél különben írhattam volna.

MAGYAR PEN CLUB 1945-1957

- *1945-57 között a PEN Club titkára volt. De ismervén a magyar irodalmi élet enyhén elliptikus kanyarait, kénytelen vagyok megkérdezni: egyáltalán létezett-e akkoriban PEN Club az országban? Miből állt a titkári teendő?*

- A PEN Club létezett 1947-ig, akkor még, májusban, kijutottunk a zürichi kongresszusára, Heltaival, Passuth Lászlóval, Zádor Annával és Hubay Miklóssal, úgy emlékszem, vitáztunk Thomas Mann-nal (már aki), ettünk nagy ebédeket, vacsorákat, hajókáztunk, a PEN-hajóra a véletlenül Luzernban mászkáló Márffy Ödönt is felcsempésztük (mármint én), az egész hajókirándulás alatt lent a kajútban boroztunk a festővel (mármint én Márffyval), biztosan Tábori Paliék vendégeként („Te, Ödön, nézzünk már ki, ez a Rütli, a Tell Vilmos-féle” - „Néz a fene”) - Hubay Genfből jött és nem kapott már szobát, becsempésztük magunkhoz (mármint Passuth Lacival összetoltuk az ágyunkat, és elfértünk hárman), jót nevetve a hotelesek, hogy semmit nem vettek észre, amíg aztán reggel a szobalány be nem kopogtatott és le nem rakott nekünk három „komplett reggelit”, bár talán kissé hűvös udvariassággal. Ezek a titkári teendőim 48-ban megszűntek, a PEN Clubbal együtt, melyet hivatalosan, ki tudja, miért, sohasem töröltek el. Később elnököt neveztek ki, Bölöni Györgyöt, s a PEN 56-ig továbbra sem létezett. Akkor egy „Hetes bizottság” vette át az elnökséget, ebben még benne voltam.

KÉT ANTOLÓGIA

HENRY MILLER: SEXUS-PLEXUS-NEXUS

- *Két antológiát állított össze az amerikai novellairodalomból, mindkét válogatás könyvsiker lett. Ez alkalmat ad arra, hogy megkérdezzem: melyek azok az egyesült államokbeli regények vagy elbeszéléskötetek, amelyeket magyarra kellene fordítani? Henry Millert például nem ismerik a magyar olvasók (az egynyelvű magyarokra gondolok). Nagy sikerű trilógiáját, a Sexus-Plexus-Nexus-t csak lábjegyzetben említik a tanulmányok. Mi ennek az oka? Szokásos szemérmeskedésünk?*

- Az első nagy antológiára 1959-ben kaptam megbízást, amikor a fiatalabb olvasók Faulknernek, Fitzgeraldnak, sőt Hemingwaynek még a nevét sem ismerték; száz más, újabb írónak pedig én sem ismertem sem a nevét, sem a műveit. Vagy kétezer novellát kellett volna elolvasnom és elbírálnom, igazság szerint. No nem, ez sok lett volna. Inkább az ösztönökre bíztam magam. Akiket így beválogattam, vagy hamarosan világhírűek lettek, mint a kiváló novellista Katherine Anne Porter három év múlva a rossz, hosszú regényével, Saul Bellow tíz év múlva a kitűnő műveivel, Tennessee Williams a darabjaival, Salinger, Truman Capote, John Updike szintén megérdemelten, aztán lassan-lassan kiadtuk a műveiket magyarul, az elmúlt két évtized alatt, még Nathanael Westet is, úgy emlékszem; a három nagy „Öreg” hiányzó könyveivel együtt - úgyhogy ma már a tudományos, hivatalos, egyetemi, akadémiai irodalmárok és nevelészek is sajátjukként bánnak velük (és, bizonyára, a „koraltaikkal”).

Ami Henry Millert és az álszemérem képmutató cenzúráját illeti, nekünk, könyvkiadásunk segítségével, előbb magának az irodalomnak a cenzúráját, az irodalmárok és „nevelészek” vasfüggönyét kellett áttörnünk a 60-as években, Fitzgerald, Williams, Wolfe, West, Updike, Salinger, Capote, Malamud, Bellow műveivel, a semmi helyett. A nemi élet részletes leírásának szabadságáért, ahogy Pesten mondanánk, majd harcolunk hősiesen, ha lesz egy ráérő félóránk. Ami engem illet, nem tudom, hogy a *Sexus-Plexus-Nexus* ügye azt a félórát is megérdemli-e. Henry Miller nagyon rokonszenves, olvashatóan elmesélt önéletrajz-féléje a „porno”-részleteivel együtt is konvencionális, másodlagos, származékmű, én úgy látom - azaz semmiféle hiányt nem pótol a világirodalomban.

ELKALLÓDOTT KÉZIRATOK. MURÁNYI APOLLÓ

- *A háború után rövid ideig a Rádió dramaturgja volt, s Huszonöt év magyar irodalma címmel húsz előadásból álló műsort írt a Rádió számára. Megvan-e még ez a kézirat?*

- A Rádió kéziratárában biztosan nincs meg. Nekem is csak néhányról maradt másolati példányom - ha ugyan még megvannak valahol. Nem sértődhetem hát meg a Magyar Rádióra, amiért ők sem vigyáztak rá. Viszont kétségtelenül kár volt, hogy eldobták egy hangjáték fordítás-átdolgozásomat, Jean Giraudoux bájos, *L'Apollon de Bellac* című egyfelvonásosát, melyet a *Murányi Apolló* címmel írtam át magyarra és rádióra. A televízióban ma már „rádiósítás” nélkül mehetne, s úgy hallom, az sem akadály többé, hogy bizonyos irodalmi értéke is van. Úgy értem, Újvidéken.

- *Novellagyűjteményében húsz elbeszélést olvashatunk; ez nyilván annyit jelent, hogy összesen csak húsz novellát vall a magáénak. Hány olyan elbeszélése van, amely nem jelent meg könyv alakban?*

- Kettő. Nem, bocsánat, három. Egy negyedik pedig még egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban, de megőriztem kéziratban, mert a kedvenc novellám. Nem adtam ki, mert hiába a kedvencem, rossz.

ROSSZ ÉS JÓ KÉRDÉSEK; MENOTTI SZÁZADOS

- *Alain-Fournier írta sok-sok évvel ezelőtt: „A gyerek szeme mélyebben és tágabban, bizonyos értelemben igazabban látja a világot, mint a felnőtte, mert a valóságot kiteljesíti, megtoldja az álommal; az álom szót nem üres ábránd, menekülés értelemben véve, hanem mint a teljesség és tisztaság igényét, vágyát, lehetőségét...” - Ehhez nagyon közel áll az, amit Ön mondott az írói alkotómunkáról: „Az író nem értelmez, hanem ábrázol. Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnan a vélemények eredtek; előlről kezdi a világot.”*

- Maradjunk Alain-Fournier mellett. Csak annyiban helyesbíteném, hogy nem álmodandó; ez félrevezető. Inkább: látomást, intuíciót... belső látomást, sértetlen és ép valóságot, amit kap az ember. Világ egyedül nincsen, csak azzal együtt, aki szemléli. A fizikusok ma már tudják, hogy fizika sincsen, atommag sincsen, csak a megfigyelővel együtt, egyáltalán, egy dolog nincsen, csak kettő: kettőnek a koincidenciája, metszéspontja. A gyerek még sértetlen és ép: az ő látását kell megőriznünk. Az író azzal kezdi előlről a világot, hogy vigyáz arra, hogy megőrizze a gyermeki látás érzékenységét, integritását, épségét, sértetlenségét.

- *Különleges képesség ez?*

- Nem kivételes, nem különleges képesség, minden gyerek belső képessége. Az írónak csak az a dolga, hogy megőrizze. Illetve nem elegendő megőriznie, mert közben sajnos felnőtté is kell válnia. Az a bizonyos felelőtlen örök gyermek nem hasonlít az íróhoz. Az író teljes értékű felnőtt is, másképp nem tudná lefordítani a többi felnőtt nyelvére az ő megőrzött gyermekkori látomását és látását.

- *Első műve, amelyben az értelmezéssel szemben az ábrázolás a döntő, A Hegy Lelke című elbeszélése. Prózaeszményét szinte a novella „témája” hívta elő: egy külföldre utazó diák friss élményeinek egymásutánja, megrendüléssel határos szabadságtudata és magányossága. Vagy A Hegy Lelke megírásakor (1938-ban) már tudatosan törekedett a spekulatív elemek kiiktatására, a közvetlen „vélemények előtti” ábrázolásra?*

- Nem tudok egyenesen felelni. Megmondom azt is, miért nem. Egyszer kértek tőlem a *Hajnali háztetők* második kiadásához valamilyen reklámszöveget, jegyzetet. Azt írtam akkor: Az író ne beszéljen, ne magyarázza a művét, mert ez körülbelül olyasmi, mintha valaki viccet magyaráz. Mint mondjuk Menotti százados, aki franciára tanította a gyerekeket a határ menti katonaiskolában. A francia nyelvkönyvben volt egy anekdota: „Toto, alszol? - Miért? - Adj kölcsön tíz frankot. - Toto: Akkor alszom!” És ezt aztán Menotti százados meg is magyarázza: „Mert ugyebár, hehehe, amikor arról van szó, hogy adjon kölcsön a barátjának, akkor bezzeg mindjárt alszik, jóllehet az imént még ébren volt, kérem!” Szóval, amint megmagyarázzuk, már agyon is csapjuk a viccet.

- *Elbeszéléseinek Szabek Miklós és Cholnoky, regényeinek Both Benedek, Halász Péter és Szabek Miklós a visszatérő alakja. De számtalan más mozzanat, színhely- és motívumanalógia is azt tanúsítja, hogy novellái és regényei együttesen összefüggő egészt alkotnak. Irodalmunkban kevés példa van a nem epikai kényelmet szolgáló, hanem írói világlátást többszólamúan kifejező, átfogó, nagy kompozícióra. Szeretném, ha erről is mondana valamit.*

- Ez nagyon jó kérdés, de hát mindjárt benne is van a felelet. Én tényleg szeretném, ha így lenne. A modern regényíró - illetve a jó, a jobb prózaíró, a régi is - behatol a lírikusok tartományába. Egy nagy költő életműve összefüggő egész - önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.

A 30-AS ÉVEK PRÓZÁJA.

KÖTELEZŐ OLVASMÁNYOK. KAZINCZY

- *Ma már egyre többen figyelmeztetnek arra, hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű. Ön is így látja?*

- Hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű-e? Híven, jól, sokszínűen és tehetségesen követte az igazi „korszakos” jelentőségű első Nyugat-nemzedéket. És természetesen mindenki - talán Kassák, József Attila, Ignóus Pál pusztán formai, látszólagos kivételével -, mindenki, aki számított és aki ma is számít, a Nyugathoz tartozott. (Németh László is, aki később, a fentiek módján, dacosan kivonult.) Voltak népszerű, jól kereső írók, akik nem tudtak bejutni a Nyugatba. Voltak sokan, jóra való, írni tudó polgári írók, mint Herczeg Ferenc, Surányi vagy Csathó Kálmán, akik talán nem is akartak, mert a Nyugat

változatlanul a forradalom volt: az igazi, az erkölcsi és minőségi magyar forradalom. Ez túl nagy, túl nehéz elkötelezettség lett volna nekik - sem a konzervatívok, sem azok nem vállalták, akik ma „elkötelezett”-nek tartják magukat.

- *Weöres Sándor antológiát állított össze költészetünk rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Vállalná-e, hogy prózánk rejtett értékeiből állítson össze antológiát?*

- Régi prózából nehezebb volna jó antológiát összeállítani, mint régi költészetből, más országban is. De ehhez én mindenképpen, hogy finoman fejezzem ki magam, hézagos műveltségű vagyok. Dugonics, Fáy, Eötvös, Kemény mint „kötelező olvasmányok”, akikről be kellett magolni a tankönyvíró szövegeit, olyan ellenállást váltottak ki belőlem - s azt hiszem, a fiúkból általában -, hogy a legbibliaibb átok, amit egy író társamra olvashatok, még ma is az: „Legyen belőled tananyag!”

(Aki más bajának örül, a magáé virágzik: néhány évvel ezelőtt az Újvidéki Magyar Tanszék növendékei előadásorozatot hallgathattak Ottlik Iskola a határon című regényéről mint a legfontosabb magyar és európai regények egyikéről, az Irodalom és művészet című középiskolai tankönyv pedig, amely 1978 szeptemberétől „kötelező olvasmánnyá” vált a vajdasági magyar diákok számára, első helyen az Iskolából közöl részletet.

De térjünk vissza a régi magyar prózához:)

Kazinczy *Fogságom naplójá*-t például most olvastam el először (42 éve megvan a polcomon), miután Nemes Nagy Ágnes közzétette róla az irodalomtörténeti fontosságú nagyszerű felfedezését, hogy a *Napló* - regény. És még milyen regény! Nemcsak egyik legnagyobb magyar regény, a XVIII. századból, hanem egyik legnagyobb európai regény, mindmáig. Megelőzte Kafkát, Orwellt, Camus-t, Graham Greene-t, Salingert, Semprunt, Malamudot, az egész „legmodernebb” regényírást, elődünk lehetne (nekem is!) a nem euklideszi, nem konvencionális valóságértelmezésben, az „életérzés” több rétegű, relativitásos, szubjektív, mély, hibátlan ábrázolásában, egy ragyogóan választott (és véletlenül átélt) témában. S ráadásul izgalmas krimi is, nemcsak csodálatos, modern remekmű.

KOSZTOLÁNYIRÓL. S AMIT MI NEM TUDUNK

- *Kosztolányihoz térnék vissza, Kosztolányi életszeretetéhez... Egyik írónk mondta, hogy Kosztolányi olyannyira lét-ínyenc volt, hogy nem volt ideje „megrendülni”. Így van-e? S vajon szükséges-e, hogy az író megrendüléseinek állítson emléket műveiben?*

- Tegyük fel, hogy így van. Hogy Kosztolányi nem rendült meg. Se görög tragédiákat, se Kafka-regényeket nem írt. De nincs így. Teljesen elfogult, igazságtalan ítélet ez. A kritikus általában valamit követel az írótól, valamit, amit ő elképzelt. De hát engedjük meg az írónak, hogy az legyen, aki. S Kosztolányi ezt teljes mértékben megvalósította. Amit ad, az egy Kosztolányi-táj, Kosztolányi-ország, Kosztolányi-világ. Nagy ritkaság ez, és csak nagyon nagy íróknak sikerül ennyire önmagukat adniuk. Ebben nincs látványos megrendülés. Egészen más, egészen más van benne, de ezt most nem tudom elmondani, mert nagyon nehéz, bonyolult, messzire vezetne... Más van benne: alapérzése a létnek, a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevessége, eksztázisa, a pusztaság világa szépsége és nagyszabású volta.

- *A 30-as évek Nyugat-novellistáinak stíluseszménye a kritikusok szerint hatással volt az Ön írásművészetére. Leginkább talán Kosztolányi választékossága, Márai Sándor esszéhez közelítő prózáirása, Hunyady Sándor közvetlen természetessége - -*

- Hunyadyt is, Márait is nagyon szerettem és nagyra becsültem. Két teljesen ellentétes író tulajdonképpen. Márai intellektuális, poeta doctus látszólag - holott inkább spontán östehetség volt -, Hunyady pedig szinte a mikszáthi hagyományból nőtt ki, de a mondatait, szavait milligrammra kimérve, tökéletes maupassant-i és majdnem csehovi szintű novellistává nőtt. De igazán Kosztolányitól tudunk tanulni, nemcsak én, hanem az egész modern magyar próza. Megmutatta, hogyan kell *prosá*-t írni, modern európai prózát. S hogy miért fogyatékos a puszta tehetségből, lendületből fakadó, úgynevezett magyar próza...

Az első megírása valaminek szükségszerűen spontán. *Először* lendületből kell írni, mert a lényeges dolgokat, ugye, isteni kegyelem, ihlet vagy arkangyal súgja az embernek: munka közben a legfontosabb, legdöntőbb dolgok belefutnak az ember tollába vagy írógépébe - ezt lendületből kell megírni. Igen ám, csak hogy ez még csak az első verzió, s miután megírtam, leteszem, otthagynom, és pár hónap múlva vagy fél év múlva előveszem. Ilyenkor tudja csak meg az író, hogy tulajdonképpen *mit* akart írni. Az írás szerkezetét, a külső vázat, a mesét, a nem tudom, micsodát, a látható mondanivalót előre el lehet dönteni, de hogy mi lesz a lényeges, azt csak ebből a lendületből megírt, nem kiadandó változatból lehet megtudni. S akkor szépen újra meg kell írni az egészet. Ezt különben a nyugati nagy írók mind tudják, csak mi nem tudjuk.

A LÁTHATATLAN MONDANIVALÓ

- *Kötetbe gyűjtött írásait kivétel nélkül így írta?*

- Mondjuk, így. Nagyon nehezen és lassan írok, a legkisebb kritikát vagy tanulmányt is keserves lassúsággal. Ehhez viszont kell, hogy meglegyen az emberben egy nagyon értékes, kis beépített műszer, ami halkán, halkán, makacsul tiltakozik valami ellen, amit írtál. Hemingway is tudott róla, ő szeméjtelző készüléknek hívta. Ezt hagyni kell működni, s aztán szót fogadni, és az írásból kidobni, ami nem tetszett neki - ha megtaláltad!

- *Könyv- és színikritikáit, tanulmányait nem gyűjtötte kötetbe. Mi ennek az oka?*

- Sok minden. Előbb folytatni szeretném az *Iskola a határon*-t, illetve szeretnék még egy regényt megírni. A Magvető már régebben szólt, hogy állítsak össze egy ilyen kritikakötetet. Az igazság az, hogy át kellene nézmem az egész anyagot, s a durva hibákat ki kellene javítanom.

- *Mikorra várható az új regény?*

- Nem tudok semmilyen dátumot vagy terminust mondani. S ez nemcsak az igyekezetemen múlik, hanem az egészségemen, energiámon, családi gondok-bajok megoldásán, s valljuk meg, végső fokon a tehetségemen.

Ezt a regényt előbb ugyanis meg kell írni, aztán át kell adni a kiadónak, a kiadónak el kell fogadnia, ki kell adnia, és akkor az olvasóknak húsz évig kell olvasniuk, mint az *Iskola a határon*-t, hogy rájöjjenek arra, mit is akartam mondani.

Igyekeztem mindig olyat írni, ami nem untatja az olvasót...

- *Egyik tanulmányában ezt nevezi az író udvariasságának.*

- Igen, de ez sok szempontból hátrány is. Az *Iskola a határon*-t például nem akármilyen olvasók értették félre. Az rendben van, hogy az olvasók java része úgy olvassa, hogy milyen érdekes, milyen izgalmas, és főleg, hogy mi lesz a vége. Csak hogy legkiválóbb kritikus barátaim között is volt olyan, aki nagy dicséretként azonnal azt írta nekem, hogy meg-

betegíttem a könyvvel, nem tudta abbahagyni, egész éjjel olvasta, közben kihűlt a lakás, jéghideg lett a szoba, ő maga meg náthás vagy influenzás lett. Azt válaszoltam: Jól van, de azért olvasd el még egyszer.

Ez a másik része a dolognak: sajnos, kétszer, sőt háromszor is el kell olvasni valamit - így teszek én, és így tesznek író barátaim is: tulajdonképpen a kedvenc könyveinket olvassuk állandóan, újra meg újra. Mindig valami újat talál bennük az ember, s éppen a mese, a cselekmény az, amely ilyenkor lehullik a műről, mert az ember már nem várja izgatottan, hogy mi fog történni. S a mese helyett érvényesül a sokkal döntőbb, ami sohasem témája vagy tárgya a regénynek - de maga a mű. Sokan, a kritikusok is, összetévesztik ezt a kidolgozás finomságával vagy a külső formával, technikával - holott ami végül is igazán ér valamit az ember írásművében, az csakis így, ezen a réven kerül bele, azaz sohasem tudatos szándékkal, hanem véletlenül, szerencsével - kegyelemből. „Non est volentis.”

KÖNNYEN FUTÓ SZÍNES KRÉTÁK. SZEBEK MIKLÓS. TÖRLESS ÉS RILKE

- *Az Iskolá-ból idézek egy kérdés ürügyén: „Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből.” Azért hivatkozom erre a részletre, mert több kritikus is azt írta, hogy az Iskola a határon középponti alakját, Medve Gábort katonaiskolai társáról, Örley Istvánról mintázta.*

- Nem. Semmi hasonlóság nincs köztük. Semmi, egy-két megtévesztő külső körülményen kívül. Örley szintén leszerelt, s a háború végén bujkált, mint Medve. Viszont Both Benedeknek adtam kölcsön Örley tulajdonságaiból: a Medve Gáborénál nagyobb realitásérzékéből, a környezetbe való jobb beleilleszkedő képességéből, szóval István józanabb, bölcsebb lényéből egy adagot.

- *Illés Endre azt írja egyik „krétarajz”-ában, hogy Örley olvasta Robert Musil Törless növendék című regényét. Illyés Gyula Örley-portréja, A Flocsek bukása előszavában, élesen elüt Illés Endre krétarajzától. Melyik a hiteles? És olvasta-e Örley a Törless-t?*

- Nem olvasta. Illyés mesterien megírt Örley-portréja nemcsak szép, hanem hiteles is. Amennyire csak lehet. Egy ilyen rajz végül is nem útlevélfénykép, amelyen mind a két fülünknek látszania kell. Nem is „büntetőjogi felelősség terhe alatt” szoktuk rajzolni. De Musil nem ismertük, erre rosszul emlékszük...

- *Ezt nem Illyés Gyula írta - -*

- Igen, igen. Tudom. Musilról akkor még az irodalmi nagyvilág sem igen értesült. A nevéről és a még csupán készülő nagy regényéről, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Szerb Antaltól hallottunk, de a *Törless* létezéséről ő sem tudott. Örley olvasta talán a fiatal „neokatolikus” írónknak, Balla Borisznak *Niczky növendék* című regényét. Nem tudtuk Musilról azt sem, hogy hozzánk hasonló katonaiskolát végzett. Rilkéről persze tudtuk, sőt azt is, hogy halála előtt egy regényt tervezett a katonaiskoláról. Úgyhogy én az *Iskola a határon*-t „Rilke René növendék emlékének” ajánlottam, ami - csakugyan véletlenül - lemaradt a magyar kiadásról (nem bántam, úgysis túl „irodalmiasak” ezek az ajánlások) -, de a német kiadásokon rajta van, s egy jeles kritikus Münchenben, egy ilyen televíziós beszélgetés során, kissé csodálkozva megkérdezte, hogy miért ajánlottam Rilkének. - Azt hittem, észre fogják venni, hogy valami közöm van Rilkéhez. De csak Tandori Dezső vette észre, már a *Hajnali háztetők*-nél, amelyre (1965-ben)

a *Negyedik Duinói Elégia*-t idézi: „Az ellentét alapja készül itt / a perc rajzához, fáradtságosan...” - hogy van tovább, Rónay nagyszerű fordításában? - „...hogy lássuk: mert nagyon világosak / velünk. Nem ismerjük az érzés / kontúrját, csak mi kintről alakítja. / Ki nem ült szíve függőnye előtt / szorongva? Szétnyílt: búcsújelenet volt, / könnyen megérthető. Az ismerős kert, / s halkán megbillent...” - „Aki a *Hajnali háztetők*-et írta, azonos szinten tudja ezt”, írja Tandori. - Elkanyarodtam a kérdéstől, de majd egyszer visszatérünk rá.

AZ EMBER IGÉNYE NÉMI VILÁGOSSÁGRA

- *Az év elején adták ki Londonban angol nyelvű bridzskönyvét. Miben rejlik a bridzs varázsa?*

- Angolul olyasmit írtam erről, hogy az emberben egy türelmetlen szomjúság él, sürgető igény, némi világosságra. A valóság roppant szötteből legalább egy tenyérnyi helyet szeretne tisztán látni, teljesen megérteni. A kicsi gyermek, mihelyt tudomást szerzett arról a használható hipotézisünkről, hogy a dolgoknak okuk van, faggatni kezd bennünket, mindennek az okáról, ami csak az eszébe jut, aztán, logikusan, ezeknek az okoknak az okairól, s véget nem érő „Miért?”-jeinek sorozatára hamar kimerülnek a válaszaink. „Csak!” és „Eredj játszani.” Egy bridzsjátzsma, ha mégoly absztrakt is, része a valóságnak, paránya. S abban különbözik a többi részétől, hogy itt végére tudunk járni a „miért”-ek láncának. Teljesen tisztázható, megérthető, hogy igazában mi történt, hogyan és miért, ha nem sajnáljuk rá a fáradságot. Ami engem vonz benne, az a kutatás, felfedezés lehetősége: a bridzs új játék, nincs „kijátszva”, kimerítve, technikájának még vannak ismeretlen területei. (Ez is matematika, persze csak embrió-matematika... de igazi, „tisztá”.)

- *A Drugeth-legenda című elbeszélésében van egy részlet, amely a játék emberi értékét dicséri: „Tudod - szóltam -, ez az igazi emberséges élet, zene, kártya, békesség. Játsszani kell. Mintha rád szabták volna Oloront, oly szép itt. Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék, ez az ember dolga, ez az élet méltósága...” - Mintha ez a fél mondat („az élet méltósága”) is a boldog gyermekort idézné... Változatlanul azt vallja, hogy a felnőtt ember méltó tevékenysége a játék?*

- Ezt nem én mondom, hanem a novellát első személyben elbeszélő fiatalember - érezhető naivitással, lelkes, ifjonti túlzással. „Nem tudom - feleli neki unokabátyja, a játékos. - Nézd, nekünk egy kicsit véresnek és rongyosnak is kell lennünk...” Én, változatlanul, egyiküknek sem tudnék ellentmondani, ma sem. Közbeszúrom azonban - amit én a gyerekkor boldogságának tartok, az *nem* a játék. A világ, a létezés. A hosszú, unalmas délutánok - (ugye?) De ez hosszú téma - az unalom boldogsága. A játék méltósága - ami már „felnőtt” dolog a gyerekekben is - talán az, hogy minden játék, lényegében, vagyis szabályaiban, előírásaiban, szerkezetében: szellemi konstrukciója az embernek, tehát valami, amiben anyagi kötöttségünk fölé emeljük magunkat. Szabályaival, „jogszokásaival”, szigorával, előírásaival minden játék fenntartás nélkül tisztaságra törekszik - sportszerűsége, korrektsége, sőt erkölcsi kényessége. Mondjuk hát, rögtönözve, a játék méltósága az, hogy (1) értelem van benne, világosság, (2) tiszták a szabályai, (3) és igazságosak - a kockázat arányban áll a várható nyereséggel, a szemben álló felek esélyei mindig kiegyensúlyozottak - ami nem mondható el a világ, a történelem, az élet egyéb területeiről. - Visszatérve a *Drugeth-legendá*-hoz: Van kisebb játék, és van nagyobb játék. „Nincs szebb dolog, mint ez a béke, ez a humánus tevékenység, ez a játék itt...” - De van-e szebb dolog a végeknél? Ahol kikeletkor a sok szép madár szól s homlokodon a vér lecsordul! A katona nagyobb játékot játszik - vagy mindenesetre játszott Balassi Bálint idejében, mint a játékos, és életre-halálra -, Balassi pedig még ennél is nagyobb, költészetet. S hogy ez még életnél-halálnál is nagyobb tétre megy, mehet - ez még hosszabb téma.

EGYAZON HŰSÉG

- 1959 óta nem közölt új regényt, 1968 óta új novellát sem. Vas István ezzel kapcsolatban a következőket mondta: Ottlik Géza „engem úgy tud kihozni a sodromból, ahogy anyámon kívül életében senki sem... én mindent nagyon szeretek, amit ő ír. Csak hát az a baj, hogy ő már hosszabb ideje nem ír, tehát csak van, és megnyilvánul...” - Befejezésül, talán folytassuk a megkezdett párbeszédet. Mit válaszolna Vas Istvánnak?

- Én a barátomtól éppen azt kívánom meg, hogy legyen, nyilvánuljon meg, ne sétáljon autók alá, mint Vas István szokta. A könyveit olvasom és újraolvasom - nem úgy, mint például André Gide műveit, amiket szerettem és nagyra tartottam annak idején, de vagy negyven éve kezembe sem veszem -, hanem úgy, ahogy Evelyn Waugh-t olvasom, újra folyton, meg Agatha Christie-t, pedig őt sajnos csak tíz-tizenkét évenként lehet, mire elfelejtem, hogy ki is volt a gyilkos.

Hogy itt válaszoljak Vas Pistának, ahhoz tudni kell, hogy ő azt tartja, én tulajdonképpen nem értek egyet vele semmiben. Én ezzel szemben tudom, tudom a lelkem mélyén, hogy lényegében mindenben egyetértünk. Ezen aztán, természetesen, dühöngve szoktunk hajbakapni. (Hogy a „Minden krétai hazudik” - meg a többi híres antinómiát eggyel szaporítsuk, az arisztotelészi logika bánatára: Ha mindenben egyetértünk vele, akkor abban is, hogy nem értek vele egyet semmiben...) S miként a híres antinómiákat az emberi nyelv „szemantikus lezártsága” miatt a nyelven belül nem lehetett feloldani, csak egy metanyelv, egy új dimenzió bevezetésével (és éles elhatárolásával), a miénket is csak egy tágasabb hely, emocionális szabadságfok beáramlása szokta megoldani. Hogyan?

Vegyük, hogy mindenben különbözünk: én a kánikulában éledek fel, ő nem bírja a nagy meleget; ő ért a zenéhez, festészethez, én nem; ő szereti és ismeri a történelmet, én sem-sem; ő bográcsgulyást rendet én töltött káposztát vagy rántottát. Ő Rómában loholt a köveket, szobrokat, romokat nézni, én a sarki fűszerboltot, a terecske piacát, a sikátorok lángossütőit, kávézóit, a filobuszok és a Tevere parti *circolare* járatait tanulmányoztam. Embereket. Evelyn Waugh mondja valahol a regényíróról: mi úgy nézzük az embereket, ahogy a költők, nálunk boldogabb halandók, nézik a madarakat, virágokat. Így aztán persze jobban ismerem az embereket, mint a költő barátom. Jobban tudom nála, hogy például az egyformaságunkkal milyen hihetetlenül kicsi kis skatulyába vagyunk rakva ketten a nem-tudom-hány milliárd lélek között ezen a földgolyón. Hogy milyen ritka, teszem azt, az olyan ember, akit erősen intuitív, ösztönös erők mozgatnak, és mégis mindig jól megnézi az értelem világosságában is érzelmi impulzusait. (Ellentétben, mondjuk, nemcsak Szabó Dezsővel.) S még ritkább, aki következetesen az észére hallgat, és ugyanekkor a szíve jóváhagyása, az érzelmi-esztétikai evidencia nélkül nem fogadja el (készpénznek) az értelem világos ítéleteit. (Ellentétben nemcsak, mondjuk, Lukács György professzorral.) Hatványozottan ritka, aki mind a kettő egyszerre, mint például mi ketten - legalábbis, amire Vas Pistával közösen törekszünk. S ha él a Földön sok száz, akár sok ezer emberfia, aki pont ilyen, akkor még mindig nulla, elenyésző a matematikai valószínűsége, hogy két hasonló berendezésű ürge egy helyen, egy időben találkozzék. Azonban ez a lelki berendezkedés, amit vázoltam, éppen az elkötelezettség egyik követelménye volt a Nyugat íróinál. A találkozásunk nem volt matematikai csoda. Én már zölden, éretlenül, török-szakad a Nyugathoz akartam tartozni, közben jól tudtam, micsoda romantikus, gyerekes vágyálom ez, se műveltségem, se különös tehetségem, se témám, mondanivalóm, semmim nincs hozzá. Hogy végül ez teljesült, az volt a csoda. Vas Pista máshová akart csatlakozni, ahogy megírja, nem a Nyugathoz - nála az lett volna a csoda, ha ez

sikerül. Így hát hiába rugdalódzunk, lelkünk mélyén, egy tágasabb, jobb dimenzióban, egyazon hűség köt össze bennünket, a Nehéz Szerelem összeesküvése „a világ feje fölött”.

A NYUGAT HAGYATÉKA

- *Egyik tanulmányában ugyanezt olvashatjuk: „Az irodalom, úgy képzeltem, ott kezdődik, ahol több önmagánál: arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött: ami a Nyugat volt.” A Nyugatnak mint folyóiratnak a háború után nem volt folytatása, de erkölcsi és szellemi integritását a harmadik és negyedik irónemzedék tagjai őrizték, akkor is, ha nem voltak „nyugatosok”. Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky költészete, Weöres Sándor életműve, Rónay György, Mándy vagy Örkény művészete lényegében ugyanazt a „programot” képviseli, amelyet Babitsék, Kosztolányiék, Karinthyék képviseltek...*

- A negyedik, már Nyugat utáni generáció írói, költői nehéz próbákat álltak meg, keményebben és kevesebb veszteséggel, mint a második és harmadik nemzedék, azt kell mondanom. Legalábbis, akikről a kérdésben szó esik, Mándy, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, pályájuknak a legelején, az igazán fényes kezdetén, tették le a tollat, akasztották hárfájukat a fűzfákra, és ültek velünk a babiloni sötét vizeknél - ahol nagy váteszünk, Ady Endrénk soha életében nem kényszerült ülni, tulajdonképpen -, és megőrizték hosszú, hosszú, keserű éveken át a nagy Nyugat-nemzedék erkölcsi és szellemi tisztaságát, alkotói megvesztegethetetlenségét, emberi becsületét, bátorságát. Egyikünk sem ment máglyára, dalolva, velszi bárd, Isten segítségével, de hogy a rettegés és gyűlölet - a „személyi kultusz” - milyen műveket és mennyit ölt meg irodalmunkban, elsősorban a nagy műveket, amelyek mindig szeretetből, szerelemből, lángoló nagylelkűségből táplálkoznak, a gyűlöletben elszorvadnak - mi, mennyi, hogyan pusztult el születése előtt?, ki tudná megmondani. Hitler leverésével mi győztünk, magyar írók. De író nem állhat a hatalom napos oldalán. Nagy vitális energiák, nem regenerálódó idegsejtek pazarlódtak el pusztán arra, hogy megőrizzük a civil becsületünket, emberi méltóságunkat. Más országnak talán lehet jó írója rossz jellemmel. Mi ehhez kicsi ország vagyunk, úgy látszik. Nálunk, furcsa módon, a jellembeli gyengeség, gyávaság vagy a magánéletbeli „linkség”, enyhe csirkefogóság is áttételessé válik, mállasztani kezdi az írói tehetséget is. Látnunk kellett. És mintha a még fiatalabbak és legfiatalabbak közül a legjobb íróink is látnák azt - a Nyugat hagyatékát, „nagyhatalmi” örökségünket ők is, ki-ki a maga módján, feltékenyen őrizni látszanak... hogy ilyen derűlátással ereszem le a hangom.

- *Mindjárt felszedjük a kábeleket - nem baj, ha még pár percig nem jöhet be a cica?*

- De baj. Unja magát a konyhában. És kár, hogy kimaradt a képből. Az egyetlen valódi okunk a derűlátásra: a macska. Ezt a kis prémes ragadozót semmi más módon nem lehetett volna ezer és ezer éven át hozzánk szelídíteni, mint rendíthetetlen, ellenszolgáltatást nem váró, feltétel nélküli szeretettel. A szépsége abszolút imádatával - a szabadsága, függetlensége teljes tiszteletben tartásával. Ha ez sikerült, az emberiség nem lehet egészen elveszve.

Kosztolányi

Az elbeszélő Kosztolányi mindig ügyelt rá, hogy ne untassa olvasóit. Amit mesélni kezd, mindig kíváncsiságot, várakozást kelt. Sokszor még csattanója is van a novelláinak - de mindig megtudunk belőlük valami újat, hírt a világról, amit még nem tudtunk. Mégis rosszul jár, aki beéri ezzel: aki, mondhatnánk, bedől a nagy író udvariasságának, s azt hiszi, hogy ha már egyszer úgyis tudja a történet végét, nem érdemes újra elolvasnia.

Másodszori olvasásra az okos ember nem kevesebbet, hanem többet kap Kosztolányitól, mint amennyit először, a történettel kapott. Már nem köti le annyira a figyelmét a mese, az alakok. Észreveszi, hogy amit talán csak a megírás szépségének, művészi megformálásának vélt, csupán a kivitelezés finomságának, a mondanivaló afféle díszes csomagolásának, azt, éppen megfordítva, bizvást tekinthetné a költő mondanivalójának, belerejtve, belecsoomagolva az érdeklődését lekötő elbeszélésbe.

Kiderülhet az is, hogy még a történetből is más érdekelt bennünket, és másképpen. Úgy, ahogy például Arany Jánost a szabadságharc leverése után éppen Osszián, „ködös, homályos” énekével, noha a történet végét Arany is tudta: „...a holtakat miért vered fel? Nincs többé Kaledónián / nép kit te felgyújts énekeddel” - s mégis érdekelte, - „érdekli mostan lelkemet - írta - borongó ég, kihalt tusa”. Így érdekli, érintgeti lelkünket, hozzánk ér, megillet, horzsolgat bennünket Kosztolányi újra- és újraolvasásakor valami - az elbeszélő dolgoknál és az elbeszélés mesteri módjánál is lényegesebb, több, elemibb, de néven bajosan nevezhető valami. Bajosan, mert hiszen ha lenne rá szavunk az emberi nyelvben, ha beleférne a már meglevő fogalmaink világába, akkor nem kellene novellákkal, költészettel, művészettel fáradságosan létrehívni.

Kosztolányi elmondja, hogyan dicsérte meg az írásait egy igen egyszerű öreg vidéki olvasója. Mindig elolvassa őt az újságban. Mert jól kifundálja, kérem. Aztán csak rávágja mindig a fonákját is.

- Mondom is az asszonynak - tette hozzá az öreg magyar -, a minap mondom is az asszonynak: „Lásd, ez az érzet.”

Szóval, érzet. Kosztolányi novelláiból nagyjából kihámozható, hogyan folyt le az élete. A család, Szabadka, iskolák, diákkori utazások, aztán a század eleji Budapest, a Nyugat indulása, nagy barátok és kis pillangók, szentek, örültek, színésznők, újságírók: az ország szellemi fénykora, majd történelmének Mohács óta legfájdalmasabb tragédiája, a költő szülőföldjének, melytől szívében már korán elszakadt, valóságos elszakítása; házasság, gyermek, munka, folyton munka, boldog munka, halálos betegség, utazás északra, utazás vissza, haza. De hát ez még mind nem az „érzet”, ugye? Ilyesfélét, néhány útleveladattal és fényképpel kiegészítve, bármely életrajz is tud közölni. A novellák egészen más kérdéseket tesznek fel az írónak. Érdemes volt-e megszületni? Aztán hogy érezte magát a világban? Milyen hát ez az egész?

Válaszul - a csattanós történet meg a másokról szóló anekdota ürügyén - kapunk egy teljes Kosztolányi-tájat, Kosztolányi-világot. Háttérnek? alapépítménynek? zenekíséretnek? Mint látomást, költői víziót? Álmot, vagy álommal kevert és kiegészített valóságot? Képzeltbeli tájat, világot? Nem. Ellenkezőleg. Olyan konkrét-valóságosat, hogy vissza fogunk hőkölni a legjobb életrajzok, fényképek siralmas ürességétől, s azt fogjuk érezni, hogy nem is arról a Kosztolányiról készültek, akinek a valóságos életét az: írásaiból már szinte személyesen ismerjük. Így szokta elszegényesíteni a létezés mérhetetlen és áttekinthetetlen gazdagságát az, amikor rövid földi életünket tényszerű adatokban s az évek számával próbáljuk mérni.

A valóság egyetlen pillanata, impulzusa, mozzanata sokkal sűrűbb, hevesebb, káprázatosabb, semhogy bármivel is mérhető volna. Kosztolányi a létezésnek ebből a sértetlen, absztrakciókra nem bontott alaprétegeből ragad meg és ad át mindig valamit, abból a nevenincs teljességből, amit tényleg átéltünk. Valamit, ami felfedezés és mégis ősi-ismerős. Ráismerünk, mint tulajdonunkra. S ahogy mondják: Segít élni. Nem úgy, hogy gyakorlati vagy elméleti jó tanácsokat ad, vagy erkölcsi útbaigazítást; még kevésbé úgy, hogy eltereli figyelmünket a valóságról, mint a jó detektívregény, vagy éppenséggel álmvilágba ringat, mint a rossz irodalom. Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvalóságból segít visszatalálni a saját életünkbe, a mindennapjaink eredeti teljességébe, ahol a mérhető adatoknak, megfogalmazható tényeknek, vagyis mindannak, amiről azt hisszük, hogy e világban történik, velünk vagy körülöttünk, igen csekély a fontossága.

Megmutatja, segít felfedeztetni, felismertetni velünk, hogy életünk folytonossága mennyivel valóságosabb dolgokkal van tele. Miként a novellái is, a történeten messze túl: fénnel, színnel, ízzel, áhítattal, szépséggel, regényességgel. A boldogság mindenféle járatával, szintjével, lehetőségével. Új és új dolgokkal, amikre vágyunk. Régi és réges-régi dolgokkal, amikre emlékezünk. Ellentmondásokkal, amelyek össze vannak kapcsolva, szinte egymásra vannak utalva, miként az előbbiek is: a változást kívánjuk mindenáron s ugyanekkor a maradandóságot is, megőrizni mindent, ami megvolt, örökre. Igen ám, de elmúlik minden; tele vagyunk tervekkel, várakozásokkal, elképzelésekkel a jövőről - bélyeget gyűjtünk és barátokat, kerékpározni tanulunk meg franciául, felkészülünk dicső tettekre, szerelemre, alkotásokra, vagy békés vidéki életre, vagy farsangra, nagy útra - aztán egyszerre, 40, 50, 60 év, jóformán el sem kezdtük a tervbe vett életünket, máris itt a vége. És mégis, Kosztolányi kiegyenesíti a derekunkat: halállal, romlással, kudarccal, bukással, vereséggel szembenézni, füstbe ment reményekkel békében együtt élni rangot ad a nyomorúságnak, méltóságot a katasztrófának, megszépíti - nem, nem szépíti: új, soha nem ismert szépséget ad a boldogtalanság csúfságának. A szenvedés is lehet új erőt adó, ha például vezeklés a legnagyobb szegényünkért, a szeretetnélküliségért, ha pedig ellenkezőleg, szeretetből fakad, mint a kicsike Ilonka életéért remegő apja szívében, egyenesen gazdagíthatja, kitágíthatja elsatnyult érzelmi világunkat a hevességével - a fájdalom, aggodalom, ahová betelepszik, „létrehív a szívünkben egy olyan helyet, amely addig nem létezett”, ez a feladata.

„Először bevallom, hogy boldog vagyok” - kezdi Kosztolányi, élete negyvennyolcadik évében, a mélységesen őszinte és példátlanul bátor önarcképében mindannak a felsorolását, ami népszerűtlen, ellenkezik az úgynevezett korszellemmel - amivel megsérti az olvasóit, tönkreteszi bennük azt a „regényesen hamis képet, amit fáradságosan festettek” róla. Jól tudta, hogy ez az első vallomása talán még a többinél - hogy nem becsüli le az értelmet, hogy hisz a költészet öncélúságában, hogy nem erkölcsi, hanem esztétikai parancsokra hallgat -, még ezeknél is kiábrándítóbban hat majd. Akkor is, most is, a nagy művészek nem titkolták, hogy a világ minden fájdalmát, kilátástalanságát, tragikumát hordozzák lelkükben, és hamarabb hasonlítottak csakugyan egy beteg sashoz, mint egy szép szál, szeretetre méltó férfihoz, aki jól meri érezni magát ebben a siralomvölgyében...

De vajon - mert ahogy később kiderül, hogy akiket „homo moralis”-nak nevez, és irgalom nélkül vetne, joggal, a gyeheña tüzére, csak képmutató erénycsőzők, öntelt erkölcs-prédikátorok, sőt hibbant, hiányos lelkű, hatalomra törő világmegváltók, éppen az erkölcs kontárjai, ép emberi érzelmvilágunk nyomorékjai -, vajon boldog is csak annyira volt, mint „erkölcs nélküli”?

A hiányos, torz morállal, a szeretet és szabadság nélkül való morállal szemben Kosztolányi éppen az erkölcs védelmében tagadja, hogy helyes és jó lehet az, ami rút, ami semmi elképzelhető módon nem tetszhet egy ép eszű, ép lelkű embernek, amibe a szépségnek leghalványabb, legáttételesebb formáját sem tudjuk beleérezni. A kihívóan és bátran magára vállalt „homo aestheticus” helyett nevezzük hát őt inkább a nevéen: „homo integer” volt - talpig ép, csorbátlan egész ember.

Verseiben nemegyszer, mint a hétrészes, talán nyomatékossáknak szánt *Számadás*-ban, így beszél: „...ne szépítgesd, te gyáva - - - boldog akartál lenni és hiába, hát légy mi vagy: végképp boldogtalan”. Meggyőzően vágja az arcunkba, saját arcába: „Gyáva az, ki boldog!” Aztán ugyanekkor, ebben az utolsó kötetében, egy másik versében, amit talán csak egy kora hajnali óra levegőjének szinte prózáirói pontosságra, hitelességre törő spontán megragadásának szánt, talán csak az éjszakai munka utáni kimerültségének, idegrendszeri túlfeszítettségének váratlanul eufóriába fordulását próbálta lekottázni benne, szóval a nagy versei közt is egyik legnagyobbá nőtt *Hajnali részegség*-ben, mégis, „a boldogságtól” fel-felkiabál.

Hát most már, boldog volt-e Kosztolányi, vagy boldogtalan? „Döntsd el, Desiré. Ki a farbával” - követelhetette a barátja, Karinthy. Ne hagyjuk, hogy kinevessenek - ők, akik a modern matematika felfedezései előtt is tudták, hogy az „arisztotelészi” logika nem mindenütt érvényes, s a két ellentmondó állítás egyszerre lehet igaz. És hogy a boldogtalanság éppúgy nem ellentéte a boldogságnak, mint a gyűlölet a szeretetnek: inkább egy válfaja, vagy határesete, esetleg szükséges összetevője. No de, Kosztolányit nem a saját, személyes boldogsága érdekelte igazán, hanem maga a boldogság, mint írói, költői téma. Nehéz és hálátlan téma.

Tolsztoj, talán mentetődzve a tárgyválasztásáért, ilyesfélén kezdi egyik híres regényét: A boldogtalan családok mind a maguk módján boldogtalanok, míg a boldog családok mind egyformák. Hát, nem egyformák. Ellenkezőleg, a boldogtalanságok fajtái mennek nagyjából egy kaptafára. A boldogság az, ami sokféle, megnevezetlen, feltérképezetlen. A boldogtalanságot könnyű üstökön ragadni, ábrázolni, megértetni, s látszólag közérdekűbb, mert egyetemesebb érvényű mondanivaló. A boldogság, melynek lappangó, mély áramait vagy higgadt, tompa szívverését, kiszámíthatatlan fellángolásait vagy leülepedett keserű nyugalmat Kosztolányi sokszor szokatlan helyzetekben fedezi fel, a boldogság még majdhogynem ismeretlen, felkutatásra váró terület, és Kosztolányinak olyan egyedülállóan saját témája, mint nagyon kevés hasonló nagyságrendű írónak a világon.

Nagy kockázat ez, az ő szintjén, vállalni a világ valamiféle romantikus látását, vállalni, hogy végül, mindent egybevetve, mégis szép az élet, és igent mondani rá. Az író kénytelen ugyanis, becsületesen, kézzelfogható példákat felhozni, mint mondjuk a csillagos nyári éjszaka, vagy az iskolába menet hógolyózó gyerekek, s ezek a képek, mennél nélkülözhetetlenebbek, annál üresebbé, elcsépeltebbé váltak; s a hitelüket vesztett példákkal, ábrázolással együtt az író is hitelét veszti. Rózsaszínűre pingált ámitásnak, édeskés, olcsó önáltatásnak tekintjük majd a művüket. Mennyivel igazabb, komolyabb, becsületesebb az emberi sorsot reménytelennek, kétségbeesztőnek ábrázolni - és mennyivel könnyebb! Kosztolányi a nehezebb részt választja.

Sokszor egyenesen megcélozza, tudatosan, az emberi boldogság forrásainak, rétegeinek, titkos szerkezetének kutatását. Mégis a végső és elemi mondanivalóját nem tudatosan, nem a tündöklő okosságával közli, hanem ahogy minden művészet, intuícióval, beleárasztva a hangjába, egész művének szövetébe szinte. Ha elfogadjuk, hogy a boldogság témája, hát nem olyan értelemben, mint mondjuk a növénytankönyvnek a növény, vagy Tolsztojnak a boldogtalanság, hanem úgy témája, ahogy a kenyérnek a búzaliszt, amiből sütötték. De hogy milyen szuverén hatalmú nagy író a maga birodalmában, hogyan tudja felhozni a tudatosság peremére, amit

mély intuíciója megtalált, mutatja, ahogyan egy elnyűtt képhez nyúl, melynek tisztaságára, naivságára, elemi erejére szüksége van.

A *Boldogság* című novellájában kinyomozza emberi létünk egyik alapvető érzését, szinte az életkedv nucleusát, ősforrását. Az egészen kicsi gyermek az édesanyja feltétel nélküli, ellenszolgáltatást nem váró szeretetének biztonságában még kiváltságos helyzetben él (amit természetesnek érez). Ezáltal semmi nem korlátozza, nyomorítja az érzékenységet, felfogóképességének szabadságát, hogy átélje a feléje áramló világot, ahol minden benyomás új, érdekes, varázslatos neki. Az író, Esti Kornél, Stockholm felé? talán a halál felé? ki tudja, mi felé utazva, egy soha nem látott idegen kisváros hőésésében váratlanul felismeri egyik ilyen kisgyerek-korabeli érzését, és boldogság fogja el. Uramisten, gondolhatnánk, hát felismerte, s most mire megy vele? Rádiumtöltése van-e ennek a még emlékeknek is alig nevezhető régi-régi kis szín- vagy szag- vagy hang-újraérezékelésnek, és elfűjja majd a bajt, halált? Változtat-e bármit is az életén? Nem.

Nem, semmit, sehogyan, semerre, sehol. De tény, és marad a tény, hogy ismerte valaha az életnek olyan áradó kedvét, tágasságát, áhítatát, várakozását - a puszta létezésnek tiszta, teljes intenzitását -, noha csupán egy kisgyerek hétköznapi, akármilyen negyedórájának nem is okvetlenül derűs, akár kesernyés vagy fanyar, akár félig kíváncsi, félig közönyös, de valamilyen hangulatába beágyazva - amit boldogságnak lehet nevezni.

Most mire megy vele, hogy ismerte valaha? Sokra. Tanúságot, bizonyítékot kapott, hogy múltó földi életünk mégis nagyszabású dolog. Amit ismert valaha, megvan sértetlenül. S nem ábránd, illúzió, képzelgés, hanem az élet kiindulópontja, mintegy tárgyalási alapja. Követelménye és alkatrésze a legelemibb valóságnak. Hiába fog nemsokára elillanni eszméletéből ez a boldogság, ami elfogta, sőt hiába fog összedőlni egyszer a világmindenség is, mert ami megvan, az nem a boldogság és nem is a világ. A behavazott kisváros képe csupán az emlékezése fogódzója. Az először megpillantott hőésés csupán lehorgonyozta, megrögzítette az emlékezetében, visszaidézhető módon, azt az érzést, amivel kétévesen, háromévesen a világot egyáltalán nézte. Azt, amivel a parányi gyerek fogadja a jelenségeket, még a valóságról alkotott elképzeléseink nélkül, sőt még a nyelv, a szavak nélkül, mikor még az „ego”, az énünk sincs egészen leválasztva arról az észlelő, személytelen, nagyobb valamiről, ami (aki) a jelenségeket felfogja. Ha majd negyvenévesen „érzés”-nek nevezi és szavakat keres rá, ilyesfélén fogja értelmezni, amivel a létezést fogadta: ámulat, félelem, vonzódás és visszarettenés az idegen, új, ismeretlen világtól. Meghátrálás és kíváncsiság. Vakmerő kalandvágy és biztonságos különlet. Éles gyanakvás és lelkes elragadtatás. Vagy ki tudja, még mi minden egyéb - amelyek azonban mindenestől benne foglaltatnak egyetlen korábbi, teljesebb érzésben: hogy létezni csodálatos, regényes, nagyszerű dolog.

Ezzel kezdődik a világ. Ezt nem szabad veszni hagyni soha. Ehhez kell hogy tartsa magát minden dolgában, egész életében, mindenén át: másképp nem tudja megőrizni sértetlenül. Ez Esti Kornél nehéz, szigorú erkölce. És a halál felé, a semmi felé utazva attól fogja el a váratlan boldogság, hogy bebizonyosodik, meg tudta őrizni.

Epilógus

Augusztus Rómában 1947-ben

Félbeszakítottam Czakó Pali történetét. Faképnél hagytam mindenestől, az Új Nemzedék szerkesztőségében, egy csütörtöki napon, ezerkilencszázharminchárom január tizenkilencedikén, fél egy tájt, amikor olvastam kinyomtatva Tósztt Tibor cikkében, hogy meghalt. Pedig nem halt meg.

Mielőtt elhagytam volna a szerkesztőséget, mégis rászántam magam, hogy telefonáljak Bossányiéknak. Laci vette fel a kagylót, és mindjárt a szavamba vágott:

- Igen, igen. Tudunk mindent. Kint voltam nála a Gyáli úton. Nem kell operálni!

- A Gyáli úton?

- A helyőrségi kórházba vitték át reggel.

Átszaladt a golyó a tüdőcsúcán, és nincs szó életveszélyről. Öt perccel később a Szabadság tér sarkán az ott ácsorgó Tószttal találkoztam.

- Te - mondom neki -, hát nem halt meg a barátom, a Czakó Pál. És nem is a Rókusban van.

- Mi? - Tósztt a túlsó oldal felé nézegetett. - Kicsoda?

- Hát akiről azt írtad, hogy a Gellért-szobornál...

- Itt van Fifi - mondta az újságíró, s egy pillanatra felém fordult. - Hát nem halt meg?

- Nem - mondtam.

- Nem baj! - legyintett Tósztt, aztán beült a kis piros automobilba a vezető mellé, aki csakugyan a híres színésznő volt. Mindent rosszul hittem. Az igaz volt, hogy Fifi Tósztt kedvese, s az nem volt igaz, amit elhittem, hogy Mallarmé a kedvenc költője.

Nem baj? Hát Czakónak csakugyan nem baj, hogy nem halt meg, gondoltam a Szabadság tér sarkán; nagyjából azonban ebben is tévedtem.

„Az volt a baj, hogy akkor életben maradtam”, mondta Czakó tizennégy évvel később Rómában, egy kiskocsmában a Tiberisen túl, ahol az élete történetét mesélte nekem esténként. Csak félfigyellel hallgattam, amit fecseg; ezt tudta, nem bánta. Íratlan megegyezésféle volt ez köztünk, így szoktuk, húsz-huszonöt éve. Ha kiderült olykor, hogy egyáltalán nem figyeltem oda, készséggel megismételte a mondókáját. Nagy nyár volt, naponta újabb hőrekord, az újságok főcímében mindig, Fahrenheitban. Iszogattuk a filléres, jó, száraz frascatit. Estére se hűlt le a levegő. A hold óriási volt. Pár napja kaptam meg Júlia halálhírét. De két-három hete, amikor itt újra találkoztam a lánnyal, akibe tizennyolc évesen szerelmes voltam, és az enyém lett végül Rómában (hogy a heves boldogság szinte rázta a testemet-lelkemet, fájt), ő már haldoklott otthon. Éjszakánként. Mialatt mi itt kamaszszerelemben öleltük egymást reggelig az ágyban. Egy regényt kezdtem írni, s már hét oldalam megvolt, a katonaiskoláról, ahol Czakó osztálytársam volt. Ültem hát vele esténként.

- Hogy mit mondsz? - néztem fel rá. - Hogy Ágnes miatt?

Imádták egymást Bossányi Ágnessel. A kislány, még iskolás akkor, tele volt bájjal, humorral, okossággal, jókedvvel, s mindnyájan irigyeltük Palitól, de hiába. Csüngött a fiún. Ő vette fel a telefont azon a januári estén, szerdán, amikor náluk bridzseztünk.

- Ágnes hangja a telefonban akkor, tudod.

Czakó itt apácák ingyenszállásán lakott. Nekem tágas, szép szobám volt a Via Julián, meg egy ösztöndíjfélém hozzá hat hónapra. Czakóról sokan azt tartották, hogy nem buta gyerek, de nagy számár. Tényleges tüzérkapitány volt. Csinált nagy számárságokat. A háború vége felé egyszer sündisznóállásba ment át az ütegevel, már magyar földön, és keletre-nyugatra, mindkét szembenálló hadviselő fél ellen, tartani tudta tizenegy napon át. Megúszták élve. („Ki a számár, én vagy te?” A tüzérei imádták.) Nem tudtam, nem valami hasonló elgondolása van-e abban is, amit itt most Ágnes hangjáról magyaráz nekem.

- Meg kell értened, na! Vártam tőle valamit, és akkor hirtelen rájöttem, hogy hiába. Valami hülye józanság ráeszméltetett.

- Ágnes hangjában? (Mi is hallottuk, mit felelgetett ott a telefonban. Csak egy-két szót, „Persze” - „Dehogynem” - „Jó, siessél!” - „De, nagyon” - ilyesmit. „Feljön Pali?” - kérdeztük tőle. „Ühüm, egy óra múlva” - „No jó, három pikket mondtam” „Passz” - Czakó nem jött fel egy óra múlva, sem később.) - Mi volt Ágnes hangjában? - kérdeztem újra.

- Józanság. Az, hogy ő nem az enyém, sosem is lesz, hanem saját magáé. Kijózanított.

- Hisz örült szerelmes volt beléd.

- Kellett a fenének a szerelme.

- Hát mit vártál tőle?

Czakó ezt nem tudta megmondani, s el is hallgatott. Kiitta a borát, aztán töltött a két pohárba. Nehézkesen markolta meg a tölcésárszájú palackot, mint aki egy fejszét fog a kezébe. A körme piszkos volt, töredezett, ujjá végei szétlapultak a rakodómunkától, amit napközben végzett. Itt megint abba fogom hagyni a történetét, pedig egy közös barátunk hírt hozott róla újabb húsz-egynéhány év múlva: hogy egy írországi kolostorban él, szerzetes lett. Rögtön eszembe jutott, hogy egyszer Rómában együtt láttunk két csuhás, fapapucsos angol ferences barátot, a tartózkodási engedélyek hivatalában, hihetetlen eleganciával és belső nyugalommal üldögélni, türelmetlenség nélkül órákon át az előszobában.

Sok megkezdett történetet abbahagytam életemben. Elhagytam a hőseimet, hősnőimet. Velem is sok történet abbamaradt az életemben. Elhagytak, akiket szerettem. Júlia halála lámpalázassá tett - finoman káprázott a szemem, kalandossá, regényessé vált a világ velem. De ez csupán a valóság fejvesztett menekülése, gyors, rendezetlen visszavonulása volt, egy kamufláló lidércfüggöny mögé. Védekezés az emberben. Az emlékezés aztán megmutatja, hogy a halálában nincs, nem volt ott semmi regényes-izgalmas azokban a napokban, csak úr. Üresség, hiány, szakadás. Csalt a káprázat.

A szűk, járda nélküli trasteverei utcácskán időnként átfurakodott egy-egy teherautó. Ilyenkor a szüntelen dudálása elől nagy lármával húzódtak vissza a falhoz, vagy az ajtajukba, az utcára kirakodva vacsorázgató családok, székestől, asztalostól, amíg el nem haladt a gépkocsi, persze csak lépésben. Aztán rakodtak vissza sorra, végig az utcán.

Czakó nem tudta megmondani, hogy mit várt Bossányi Ágnestől. Mindenki kiváltságosnak hiszi az életét, gondoltam, amiben igaza is van mindenkinek. Azt hiszem, azt várta tőle, hogy szeresse.

Hogy szeresse őt istenigazában, anélkül hogy akarná, fenntartás nélkül, önzés nélkül, anélkül, hogy ura lenne önmagának. Hogy őt szeresse és senki mást; mert ez azt bizonyítaná neki, hogy valahol mélyen jobbnak kell lennie önmagánál, annál a Czakó Palinál, akiről tud; valósággá tenné a benne lappangó jót és kiváltságosat, amiben bizakodik. Aztán meghallotta a hangjából,

ami ugyanolyan volt, mint máskor, meghallotta a telefonon át, hogy mindez hiú ábránd, ami egyszerre elszakadt benne, és kijózanodott egy pillanatra. Gondoltam.

- Marhaság - mondtam neki.

Egy újabb, szélesebb kamionszörnyeteg elől most nekünk is fel kellett állnunk és egy percre az asztalkáinkkal együtt a falhoz szorulnunk.

- Magas a vérnyomásom - mondta Czakó.

- Marhaság.

Az alacsonyan járó telitold nagy volt. S amilyenek odahaza még sohasem láttam, gigászi lampion: úgy lógott fölöttünk, mint egy túlméretezett narancsvörös kerti papiroslámpa.

- Az volt a baj, hogy akkor életben maradtam.

- Marhaság.

A macskák, porontyok, vacsorázók, az utcában levő bottiglieriák, gelateriák, pasticceriák sorra tértek ki a döccenésekkel haladó gépkocsimonstrum elől, szüntelen dudálása lassan elveszett az esti zivajban. Abbahagytam a regényt a hetedik oldalnál. Még folytathatom egyszer, gondoltam. Ahogy a kölyökszerelmünket nagy intervallummal is folytatni tudtuk. Ezt azért köszönöm, köszönöm. De hiába, gondoltam, Júliát nem lehet folytatni majd egyszer később. Soha többé? Vajon?

Minden megszakad, félbemarad, tépné ki magát belőlünk. Hát fordítsd el a fejedet. Forduljunk el. Amikor a valóság széttépi folytonosságodat, iszonyattal és elborzadva fordítsd el tekintetedet a nagy Hermite bátorságával. De a Gianicolo fölött csak a valószínűtlen augusztusi hold nézett vissza rád. Nézte közönyösen Rómát - az újat, meg a réginek gyér, szétszórt kis csonk maradék köveit a kisarjadtt fűben ott túl a Garibaldi-hídon, amit látott épülni annak idején -, nézett bennünket, nézte tovább a világot, iszonyat, unalom és várakozás nélkül.

.oOo.